

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРАЛИГИ**

ШУҲРАТ СИРОЖИДДИНОВ

**БАҒРИКЕНГЛИК — ДИНЛАРНИНГ
МАЪРИФИЙ АСОСИ**

Тошкент-2010

Масъул муҳаррир
профессор **А. Маннонов**

Тақризчилар:
тарих фанлари доктори, профессор **С.Агзамходжаев**,
тарих фанлари номзоди, доцент **Д.Раҳимжонов**

Ўқув қўлланма Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг ИТД- 4-156 «Ёшларда диний бағрикенглик маданиятини шакллантириш» илмий лойиҳаси доирасида ёзилган бўлиб, номутахассис таълим йўналишларида «Диншунослик» фани бўйича қўшимча материал сифатида фойдаланишга мўлжалланган. Унда Ўзбекистон халқларининг кўп мингйиллик маънавий тараққиёти босқичларида ўзаро мулоқотда бўлган диний эътиқодлар тарихи ва таълимотлари ҳақида маълумотлар берилади. Муаллиф ушбу қўлланмада динларнинг маърифий асослари билан таништиришга ҳаракат қилган ва шу жиҳатдан, асосий эътибор диний таълимотларнинг шаклланишига сабаб бўлган давр ва муҳит, ахлоқий ўғитларга қаратилган.

Ушбу қўлланмадан олий таълим муассасаларида маданиятшунослик, маданий антропология каби фанларни ўқитишда ҳам фойдаланиш тавсия этилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 1811-сонли тавсияси билан чоп этилди.

ISBN 978-9943-390-07-2

0105-тп»

© «Тошкент ислом университети»
нашриёт-матбаа бирлашмаси

КИРИШ

Дин нима? Унинг мазмун-моҳияти нимадан иборат? Бу саволларга дафъатан жавоб бериш мушкул. Инсоният асрлар давомида тафаккурнинг ушбу ҳаёлий, сирли ва ўзига хос шаклининг пайдо бўлиш сабабларини ақл тарозисида тортиб, тушуниб олишга ҳаракат қилиб келди. Бироқ ҳалигача унинг сири очилган эмас. Цивилизациянинг шаклланиши ва тараққиёти ҳақида сўз юритганда диннинг таъсирини ҳисобга олмасдан гапириш мушкул. Шу билан бирга, унинг жамият ҳаётидаги ҳал қилувчи ўрнини ҳеч ким инкор эта олмайди. Дин, биринчи навбатда, ахлоқий категориялар мажмуидир. Маънавий покланиш, ахлоқий камолот ва эзгулик фазилатларини ўстиришда диннинг аҳамияти беқиёсдир. Диннинг қудрати кишиларнинг юриш-туришига таъсир қилади ва шахс, гуруҳ, жамоа ўртасидаги муносабатларни айрим гоёлар, қадриятлар, фикрлар, анъаналар, одатлар воситасида тартибга солиб туради. Бу диний нормалар тизими асрлар давомида ахлоқнинг шаклланишида катта аҳамиятга эга бўлди. Дин тартибга солиб турмаганида, жамиятдаги барча ахлоқий тушунчалар бекор бўлиб, нафсоний ҳирс-ҳаваслар чегарадан чиқиб кетган бўлар эди. Бугунгача мавжуд диний таълимотлар силсиласига назар ташлайдиган бўлсак, уларнинг барчаси асосида жамиятда инсонпарварлик ва бағрикенглик тамойилларини барқарор этишга қаратилган ҳаракат ётганлигини кўрамиз. Бироқ, инсоният тараққиётининг турли босқичларида диний таълимотлар турли ёт ёндашув ва гоёлар билан тўлдирилганлиги сир эмас.

Дин инсон психикасига турли даражада таъсир кўрсатиши билан жамият бошқарувида катта ўрин тутаяди. Дин одамларнинг бошига тушган мусибат ва фалокатларга қарши курашда ёрдам беради, уларга умид бахш этади. Дин инсонларнинг ички дунёсига таъсир ўтказиб, уларнинг бирор кун келиб азоб-уқубатдан халос бўлиш, бахтли бўлиш умидида яшашига ёрдам беради, яъни оптимизмни туғдиради.

Дин ўзининг илк даврлариданоқ инсоннинг номаълум руҳий кучлар, ёвуз таъсирлар қаршисида ҳис этган қўрқув, ваҳима ва эсанкираш ҳолатларида унинг бу ҳолатлардан тез чиқиб кетиш, таъсирларга жавоб қайтариш ёки ўзини ҳимоя қилиши учун қўл келган. Ўзига хос ҳаёлий-илоҳий мадад шаклида унинг кучига куч, иродасига қувват қўшади, яъни етишмаётганини компенсация қилади. Диний жамоаларда инсонга панд-насиҳат натижасида ижтимоий турмушнинг номукаммаллиги ва ҳаёт мураккабликларини тушунмаслик оқибатида ҳаддан зиёд асабийлашганлар тинчлантирилади ва сабр-тоқат қилиш йўллари ўргатилади.

Одамларнинг жамоа бўлиб, гуруҳ бўлиб бирлашишларида дин алоҳида аҳамиятга эга. У жамиятда барқарорликни таъминлайди. Дин инсонларни

бир диний гоя, диний қондалар, одатлар, қарашлар, қадриятлар атрофида бирлаштиради. Дин ижтимоий бирдамликни вужудга келтиради, анъаналарни қўллаб-қувватлайди. Дин маданиятнинг таркибий қисми сифатида ёзувнинг, китоб нашр этиш ишларининг ривожланишини, санъатнинг узоқ яшашини, диний-маънавий мероснинг авлоддан-авлодга ўтиб боришини таъминлаб келган.

Шу билан бирга, диний мутаассибликка берилиш маданий ривожланишни тўхтатади, жаҳолатга йўл очади. Афсуски, инсоният тарихида диний онгнинг ажралмас қисми бўлган одамлардаги эътиқоддан фақат бунёдкор куч сифатида эмас, балки вайрон қилувчи куч, ҳатто фанатизм (ўта кетган мутаассиблик) сифатида фойдаланилганлигини кўрсатувчи мисоллар кўп. Фанатизмнинг ўзига хос хусусияти ва кўринишлари, авваламбор, ўз динининг ҳақиқийлигига ўта қаттиқ ишониш, бошқа диний эътиқодларга муросасиз муносабатда бўлишдан иборатдир¹.

Дин моҳиятини тушуниришда бир неча хил ёндашувлар мавжуд. Масалан, диний ёндашув тарафдорлари динни «ичдан» билиш, муайян диний тажриба воситасида англаш лозим деб ҳисоблайдилар. Улар динга инсоннинг Худо билан алоқаси натижаси сифатида қарайдилар. Диндорларга кўра, дин истилоҳи ғайритабиий кучларнинг мавжудлиги ва улар билан муносабат ўрнатиш мумкинлигига қатъий эътиқод қилиш натижасида пайдо бўлган тафаккур ва қарашларни ифодалаш учун ишлатилади. Дин тушунчасининг муқаддас таълимотларда, ибодатларда ифодаланган моҳияти унинг илоҳийлиги, азалий ва абадий ҳақиқат даракчиси эканлиги билан белгиланади. Машҳур ғарб теологлари Э. Трельч (1865–1923), Р. Отто (1869–1937) ва бошқалар ана шу нуқтаи назарни қўллаб-қувватлаганлар. Протестант илоҳиётчиси Р. Отто бўйича, «дин – бу, илоҳийликнинг тажриба қилинишидир, диннинг предмети нуминозлик (лотинча нумен – илоҳий қудрат, ирода) бўлиб, у Илоҳдан таралади. Илоҳийлик инсон томонидан икки хил тажриба қилинади. Бир томондан у тақводорларча кўрқиб ва хавотир ҳиссиётини пайдо қилади. Ўзининг «ғайб»га қарам эканлиги ва унинг учун мутлақо тушунарсиз бўлган мавжудотнинг борлигини сезиш инсонда кўрқув ҳиссини кучайтиради. Иккинчи томондан эса, нуминоз (илоҳийлик) инсонга умид бахш этади, жонлантиради ва ўзининг жозибаси билан мафтун этади. Илоҳийликни, яъни нуминозни сезиш ва билиш инсонга Худо томонидан қисмат қилиб берилган. Инсон қайсидир даражада ушбу тажрибани бошдан ўтказишга мажбур». Бошқа бир православ илоҳиётчиси ва файласуфи П.Флоренский (1882–1937) динга таъриф берар экан, «дин – бу, руҳнинг нажот топишини таъминлагувчи ҳаракатлар ва кечинмалар тизимидир. Диннинг асосий ўрни – қалбдир», деган.

¹ И. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, 1997. 37-бет.

Динни дунёвий талқин этиш оломон файласуфи И.Кантдан (1724–1804) бошланди. У биринчилардан бўлиб динни фалсафанинг таркибий қисмига айлантирди. У динни ахлоқий гоёлар мажмуаси сифатида тушуниш концепциясини илгари сурди. Кант дин моҳиятини ботинан махфий, аммо зоҳиран ҳаёт тарзида намоён бўлувчи фикрнинг ахлоқий ифодасида кўради. Ахлоққа асосланган дин мунтазам равишда эзгу ҳаёт тарзини тарғиб этувчи диндир. Инсоннинг инсон олдидаги ахлоқий бурчларини адо этиши – илоҳий фарзларни бажариш демакдир. Кантга кўра инсон табиат билан узвий боғлиқ. У табиат қонунарига бўйсунди. Шу билан бирга, ирода эркинлигига (руҳга) эга. Бундай эркинлик жисмоний боғлиқликдан холи бўлса-да, ахлоқ билан чегараланган. Кант анъанавий эътиқод, яъни диний маросимлар ҳамда диний ўғитларга зоҳиран риоя қилиш ва соф диний эътиқод – қалбдаги эътиқоднинг бир-биридан фарқ қилишини таъкидлайди. Унингча, анъанавий эътиқод мажбурий бўлиб, қалб эътиқоди эркиндир.

Анъанавий динда одамлар Худо олдидаги бурчларини қандайдир ибодатларни бажаришдан иборат деб биладилар. Бунда ахлоқий қадриятларга виждонан содиқ бўлмасалар-да ва ахлоқан тубан бўлсалар-да, кўпроқ зоҳирда Худонинг буюрганларига амал қилишга, Унга ёқишга ҳаракат қиладилар.

Анъанавий дин ҳақиқий динни тарғиб этиш воситаси, холос. Инсон қалбида Худо иродаси билан азалдан муҳрланган Ахлоқ аталимиш Қонун бор. У ҳар бир ҳақиқий диннинг асоси бўлиб, уни яратувчидир. Аслида, оламда Олий саодатнинг ўрнатилиши Ахлоқ Қонунияти (Худо) томонидан белгиланадиган хоҳиш-ироданинг зарурий мақсадидир. Мазкур Қонуният (Худо) биринчи навбатда, Олий саодатнинг бош ва асосий шарт бўлган ахлоқ ва эзгуликни тўлиқ рўёбга чиқишини талаб қилади. Оламнинг яратилиш сабаби Ахлоқдир ва биз уни тан олишимиз керак, дейди Кант.

Кант Эзгулик қонуниятларига бўйсунувчи одамларнинг ахлоқий бирлашувини (ахлоқий-фуқаролик жамияти) ижтимоий тартибда оммавий ҳуқуқий қонунарга бўйсунадиган сиёсий бирлашувидан (ҳуқуқий-фуқаролик жамияти) фарқлайди. Кейингиси мажбурий, биринчиси эса одамлар ҳар қандай мажбуриятдан холи бўлиб, Эзгулик қонунари асосида бирлашадилар. Кантнинг қарашлари моҳиятан, янги бўлмай, қадим юнон файласуфлари ва Шарқ донишманд ҳақимлари асарларида илгари сурилган гоёларнинг илмий қайта ишланган кўриниши деса ҳам бўлади.

Адабиётларда келтирилишича, ҳозирги пайтда дунёда беш мингга яқин дин бор². Улар бир-бирларидан ўзларининг ақидалари, эътиқод объектлари, ибодат тарзлари, расм-русумлари, диний ташкилотларининг мураккаб ёки соддалиги ва ҳоказо жиҳатлари билан фарқланадилар.

² Основы философии. Ташкент, 2004, стр. 416.

Аммо улар ўртасида бир умумийликни кўриш мумкин. Бу инсон камолоти-га масъуллиқ ва унинг тарбияси вазифасидир. Инсонни комил ахлоқли қилиб етиштириш ҳар бир диннинг бош вазифаларидан биридир. Юксак ахлоқ ва бағрикенглик ғоялари ҳар бир диний таълимотнинг мағзини ташкил этади. XX асрда пайдо бўлган айрим диний оқимларнинг ушбу муқаддас вазифа ва ғоялардан оғиб, нопок ишларга қўл ураётгани жаҳондаги барча анъанавий мумтоз диний таълимот вакиллариининг кучли нафратига сабаб бўлаётгани сир эмас.

Ушбу қўлланмада диний таълимотларнинг маърифий асослари билан таништириш, уларни ахлоқий қадриятлар мажмуи сифатида ўрганиш мақсад қилиб қўйилди. Ўзбекистон азалдан кўп конфессияли юрт бўлиб келган. Бу диёрда зардуштийлик, буддавийлик, христианлик, монийлик динлари ислом динигача маҳаллий аҳоли орасида ўзаро этник тотувлик ва жамият барқарорлигини сақлаш, ахлоқий қадриятларнинг чуқур томир ёйишига катта таъсир кўрсатган. Ислום дини кириб келгандан сўнг Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилиб келган халқларнинг қон-қонига сингиб кетган бағрикенглик тамойиллари ислом таълимотининг ҳанафийлик мазҳаби негизида янада ривожланди. Бугунги кунда Ўзбекистонда дин соҳасида олиб борилаётган оқилона сиёсат натижасида мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган барча анъанавий диний ташкилотларнинг бирдек ривожланишига, ўзаро тотув ва иноқ яшашига ҳар томонлама шароит яратилган. Шу жиҳатдан ҳам замонавий ёшларга таълим жараёнида азалий бағрикенглик анъаналарини сингдириш, бошқа динларнинг тарихи ва моҳияти билан таништириш ва шу орқали ўзга конфессияларга ҳурмат ҳиссини уйғотиш диншунослик фани таълим стандартларида ифодаланган.

Ўзбекистон Республикаси
Мазҳабларнинг
Ўзаро
Тотув
Ва
Иноқ
Яшашига
Шароит
Яратилиши
Тоғрисида
Қаётган
Ҳужжатлар
Тоғрисида
Қўлланма

I ҚИСМ. ҚАДИМИЙ ДИНЛАР

Кишилик жамияти тараққиёти босқичларида ишлаб чиқариш моҳиятининг ўзгара бориши ва меҳнат қуролларининг такомиллашиши натижасида жамоа олдида ортиқча мулкни сақлашга эҳтиёж пайдо бўлди. Шунингдек, унинг тақсимооти билан алоҳида шугулланишга ҳожат тутилди. Жамоа мулки қаторида шахсий мулк ҳам пайдо бўла бошлади ва аста-секин ижтимоий табақаланиш ҳамда ижтимоий тенгсизлик юзага келди. Муайян уруғ-қабилалар ўртасидаги низолар жиддий тус олиб, ҳудудий жиҳатдан чегараланиш юз берди. Натижада шаҳар-давлатлар пайдо бўлди. Қабилалар ўрнида одамларнинг давлат асосида бириккан фуқаролар жамоаси шаклланди.

Қадимги даврларда уруғ-қабилла эътиқодий қарашларининг асосий сизиниш объектлари табиат ҳодисалари билан боғлиқ бўлган. Сизиниш маросимлари шаман воситачилигида жамоа билан бирга ўтказилган. Сехргарлар, шаманлар, ёвуз кучларни ҳайдовчилар алоҳида тоифа бўлмай, жамоанинг тенг аъзолари бўганлар. Шаҳар-давлатлар шакллангач, инсонларнинг руҳлар олдидаги мажбуриятлари, мистик урф-одатлари ва анъаналари энди давлатнинг ҳуқуқий тартиботлари ва мажбуриятлари билан тўлдирилди. Игариги диний қарашлар замонавийлаштирилиб, диний тизимнинг янгича турлари пайдо бўлди. Ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши ва мураккаблашуви жараёнида диний сизиниш объектлари сифатида инсон қиёфасида тасаввур қилинган илоҳлар пайдо бўлди. Матриархат даврида илоҳлар аёллар қиёфасида тасаввур қилинган ва барча илоҳларга аёллар номини бериш расм эди. Энди эркак қиёфасидаги илоҳлар яратилди ва илоҳлар ҳаёти ҳақидаги тасаввурлар кенг тарқалди. Культ шаклларининг янада мураккаблашиб бориши ва ижтимоий ҳаётнинг тараққий топиши жараёнида махсус сизиниш жойлари яратилди. Бундай уринишларнинг ёрқин ифодасини синфий жамият пайдо бўлгандан сўнг яратилган мухташам саждагоҳ-ибодатхоналарда кўриш мумкин. Улар фақатгина диний ҳаётнинг маркази бўлиб қолмасдан, тарихда иқтисодий ва сиёсий ҳаётга ҳам араллашиб турган.

Сўз юритилаётган даврлардаги диний таълимотлар одамлар томонидан ўйлаб чиқарилгани Куръони каримда ҳам айтиб ўтилган. Чунончи Куръони каримнинг «Нажм» сурасида шундай сўзлар бор: «(Эй мушриклар!) Кўрдингизми (санамларингиз) «ал-Лот», «ал-Узо»ни (20) ва яна учинчилари бўлиши «Манотни»?!(21) Эркак сизларникию, аёл У (Аллоҳ)никими? (22) У ҳолда бу адолатдан эмас-ку! (23) У (номлар) фақат ўзларингиз ва ота-боболарингиз кўйган номлардир. Аллоҳ уларнинг (маъбудалиги) ҳақида бирор ҳужжат туширган эмас. Улар Парвардигор томонидан ҳидоят келиб турган ҳолда фақат гумонга ва ҳавоий нафсларигагина эргашмоқдалар».

Уруғ-қабилалар ичида ижтимоий табақаланишнинг пайдо бўлиши ва қабила бошлиқларининг етакчи ўринга чиқиши ниҳоятда кенг имтиёзларга эга бўлишига олиб келди. Улар муқаддас саналиб, уларга эътиқод қилиш ҳаракати шаклланди. Жамиятда инсонлар орасида турли даражадаги табақаларнинг мавжудлиги одамларнинг руҳлар дунёсида ҳам табақалар бор деган фикрга олиб келди ва натижада руҳлар иерархияси яратилди. Бу руҳларнинг юқори даражадагилари Илоҳлар деб номланадиган бўлди. Албатта уларнинг ичида энг катга Худо бўлиши шарт ва бошқалари унга бўйсунуши керак деган тамойил шаклланди.

Диний асотирларнинг маъно-мазмуни, диний маросим ва эътиқод объектлари тартиби ўзгарди. Нариги дунёда ҳисоб-китоб қилиниш гоёси шаклланди. Инсон руҳининг бу дунёдаги юриш-туришига қараб уни мукофот-ажр кутади ва аксинча жазо берилади. Нариги дунё, унинг жаннат ва дўзах каби маконлари ҳақида тасаввурлар тугилди. Сигиниш даргоҳларининг хизматчилари бўлган коҳин, роҳиб, шаман ва афсунгарларнинг диний фаолияти уларнинг касбларига айланди. Шунингдек, уларда ҳам касбий ворисийлик анъаналари шаклланди. Содда диний қарашлар бу даврларда муайян тизимга эга диний таълимотларга айланди. Улар ҳам бора-бора тараққий этиб, ҳар томонлама пухта ишлаб чиқилган қоида ва қонунларга эга диний таълимотлар тусини олди.

Бу динларнинг бизгача етиб келган кўринишлари икки турга: политеистик ва монотеистик, яъни кўпхудолик ва бирхудолик динларга бўлинади.

1.1. Қадимги Миср халқлари диний таълимотлари

Қадимий Миср Нил дарёси водийсида эрамиздан аввалги II минг йилликда тузилган биринчи давлатлардан ҳисобланади. Уларнинг дини политеистик (кўпхудоликка асосланган) дин бўлиб, мисрликлар кўплаб худоларга сиғинар эдилар. Миср малики Рамзес II нинг Хетт подшосига юборган битим хатида мингта яқин худоларнинг исми зикр этилган экан. Дастлаб, мисрликларнинг қарашларида тотемизм кучли бўлган (лочин, хўкиз, сигир, қўй ва ҳ.к.) Аста-секин тотемизмга нуқта қўйилиб, худоларнинг қиёфаларига алмаштирилган. Масалан, Худо Ра – лочин бошли одам, Худо Хнум – қўй бошли одам, Худо Хора лочиннинг ёйиқ ёзилган қанотларини ўзида ифодалаган қуёш гардиши қиёфасида тасвирланган. Улар ҳар бир минтақага хос маҳаллий ва бутун Миср учун умумий бўлган худоларга бўлинар эдилар. Худоларнинг кўплиги уларнинг вазифаларини аниқ фарқлашни тақозо этарди. Шунинг учун коҳинлар масаланинг шу тарафига жиддий эътибор бера бошладилар. Шу тариқа Миср худоларининг мунтазам иерархияга бўйсунган таснифи яратилди. Унга биноан,

Олий худолар:

Худо Ра – қуёш худоси;

Худо Птах – илоҳлар оламини ва одамларни яратган;

Илоҳ	Ҳудод	Ҳудод
Анх	Анх	Анх
Нехт	Нехт	Нехт

Улардан сўнг турувчилар:

Осирис – табиат худоси;

Изида – нариги дунё худоси. У Осириснинг хотини сифатида барча оилавий ишқ ва оналикнинг ҳомийсидир.

Шунингдек, Мисрда фиръавн ҳам илоҳ даражасига кўтарилди. У қуёш худоси Ра ва фиръавннинг онаси ўртасидаги яқинликдан туғилган илоҳий зурриёт деб эълон қилинди.

Мисрликларнинг эътиқодларига биноан, худолар инсонларни ўзларига хизмат қилишлари учун яратганлар. Агар одамлар уларни эсдан чиқарсалар, уларни жазо кутарди. Худоларнинг ҳомийлиги туфайли ёки хафа-хурсандлигига қараб инсон тақдир ҳал бўлади. Одамлар худоларнинг хайрихоҳлигига эришиш учун уларга хизмат кўрсатишда жиддий ҳаракат қилмоғи, уларга мунтазам қурбонликлар қилиши керак эди. Натижада Қадимги Мисрда сигиниш тизими анча тараққий этиб, ибодатхоналар қурилган, худоларнинг ҳайкаллари ясалган. Қурбонлик учун махсус жойлар қурилган. Коҳинлар ибодат ва худоларга хизмат кўрсатиш маросимларининг асосий бажарувчилари ҳисобланиб, жамиятда имтиёзли мавқега эга эдилар.

Мисрда марҳумлар руҳига сигиниш одати кучли бўлган. Мисрликлар эътиқодига кўра, ҳар бир одам уч манбадан иборат: жисм-тана, тананинг руҳоний қиёфаси ва Рух. Одам ўлгандан сўнг шу уч манба бирга қолсагина, инсон мангу ҳаётга эришиши мумкин. Шунинг учун бўлса керак, мисрликлар жасадни мумиёланган ҳолатда сақлашга ҳаракат қилганлар.

1.2. МЕСОПОТАМИЯ ХАЛҚЛАРИНИНГ ДИНИЙ ЭЪТИҚОДЛАРИ

Миср билан деярли бир даврда Дажла ва Фрот дарёси оралигида сомирлар (шумерлар) давлати барпо бўлган. Бу давлат ўзининг юқори маданияти билан машҳур эди. Эрадан аввалги IV–III минг йиллик арафасида Сомир (Шумер)да қатъий ишлаб чиқилган илоҳият тизими мавжуд эди. Сомир давлатининг дини ҳам кўпхудоликка асосланган, ҳар бир шахри ўз ҳомий-худосига эга бўлган. Шу билан бирга, уларнинг умумий худолари ҳам мавжуд эди. Масалан, осмон худоси – Ану, ер худоси – Энлиль, сув худоси – Энки ёки Эа, ой худоси – Наинар, қуёш худоси – Уту ва ҳ.к. Худолар оламида Ану бош худо ҳисобланган.

Илоҳлар табиатнинг стихия кучларини ифодалаганлар ва кўпинча космик жисмлар сифатида тасвирланган.

Месопотамия тамаддунининг кўплаб худолари аллақачон инсон қиёфасига киргизилган бўлса-да, уларнинг еттигиси осмон сайёралари тимсолида гавдалантирилган. Шумерлар, аккадлар ва бобиликларнинг афсоналарида оламнинг яратилиши ва оламшумул тўфон ҳақида маълумотлар бор. Мазкур афсонага биноан, ер ва осмондаги ҳаёт илоҳий буйруқлар асосида кечади. Уларнинг исломий ривоятларда қайд этилиши муайян бир даврларда бу халқлар орасида

яккахудолик тарғиб этилганга ўхшайди. Муслмон панд-насиҳат адабиётларида бобилликлар ҳаётдан олинган лавҳаларнинг учраши шу фикрга олиб келади.

Месопотамия тамаддуни астрономиянинг кенг тараққий этгани билан аҳамиятлидир. Шунинг учун бу давлатларнинг диний тизимида инсонларнинг осмон ёритқичлари билан ўзаро муносабатига алоҳида аҳамият берилади. Бу диний тизимлар осмон сайёралари воситасида ердаги ҳодисаларнинг сабаблари ва ифодасини аниқлашга ва астрология, нужум илми ёрдамида инсон ҳаётини башорат қилишга ҳаракат қилганлар. Куёш худоси Уту, ой худоси Наинар (у Энлилнинг ўғли), севги ва ҳосилдорлик маъбудаси Иннар (бобилликлар ва ассирийлар уни Иштар деганлар), мангу тирик табиат ва ўлиб-тирилувчи на-боботни акс эттирувчи Думузи (бобилликларда Таммуз) халқ ичида энг машхур ва ҳурматли маъбудлар эдилар. Уруш, касалликлар ва ўлим худоси Нергал Марс сайёраси билан боғланган. Ҳар бир илоҳга алоҳида функциялар юкланган. Масалан, Энлиль (Нишпур шаҳри ҳомийси) тақдир худоси, шаҳарларни яратувчи, деҳқончилик асбоблари (плуг ва ооч)ни яратган худо ҳисобланган.

Сомир икки дарё оралигидаги ягона давлат эмас эди. Сомирлар (шумерлар) каби ақкадлар, бобилликлар ва ашшурлар (ассурийлар) дам-бадам ўз ҳукмронликларини ўрнатар, муайян даврдан сўнг ўз ўрнини бошқасига бўшатиб берар эди. Эрадан аввалги XX–XIX асрларда Месопотамия давлатлари – Фрот (Евфрат) устидаги Мари, Дажла (Тигр) дарёси этагидаги Ашшур, Эшнунна давлатлари ўртасида қиргинбарот урушлар кўп бўлган. Шунинг учун ҳам бу минтақада ҳамини диний-эътиқодий тизимнинг шакли ўзгариб, уйғунлашиб борган: баъзи худолар эсдан чиқарилиб, уларнинг вазифаси ва хизматлари уларнинг ўрнига келган янгиларига ўтказилар, ибодатхоналар ҳам шунга мослаштирилар эди.

Бобилликларнинг олий худоси Мардук (Юпитер) донишмандлик рамзи ҳисобланган. Мардук Бобил шаҳрининг ҳомийси саналган. Дунёнинг яратилишига оид Бобил афсоналарига кўра, ибтидода олам Тиамту исми махлуқ қиёфасида бўлган. У худоларни дунёга келтирган, аммо улар жуда шовқин қилиб, оналарини безор қилганлар. Шунда Тиамту уларни ўлдирмоқчи бўлган. Кўрқмас Мардук барча худолар билан келишиб у билан ёлғиз ўзи олишмоққа қарор қилади ва бунинг эвазига барча худолар унга келажакда тобе бўлишлари лозим эди. Мардук Тиамтуни ўлдиришга муваффақ бўлади. Унинг танасидан осмонни, юлдузларни, ерни, ўсимликларни, ҳайвонларни ва балиқларни яратади. Шундан сўнг Тиамту томонига ўтгани учун қатл этилган бир худонинг қонини лой билан қориб, одамни ясайди. Сомирларда ҳам шунга яқин қараш бўлган, аммо уларда Мардук ўрнида Энлил махлуқни ўлдириб, дунёни яратган дейилади. Маъбудлардан ташқари, месопотамияликлар турли эзгу девларга эҳтиром кўрсатганлар. Ёвуз девларга эса, касаллик ва қудфат, бахтсизлик, ўлим келтирмасликлари учун садақалар қилиб турганлар. Ёвуз девлардан дуо ва

сеҳрлар, туморлар воситасида сақланишга ҳаракат қилганлар. Барча девлар ярим одам, ярим махлуқ қиёфасида тасаввур этилган. Айниқса, Ламассу номли одам бошли, қанотли ҳўкиз қиёфасидаги эзгу дев жуда машҳур бўлган. Ашшур подшоҳларининг сарой дарвозалари олдида ана шу ламассуларнинг баҳайбат ҳайкаллари қурилган бўлиб, улар гўё саройга ёмон девларни қўймас эмиш.

Сомир ва аккад халқи (Месопотамиянинг дастлабки икки халқи) нариги дунёга ишонганлар. Уларнинг тасаввурларича, нариги дунё соялар салтанати бўлиб, марҳумлар мангу очлик, сувсизликдан азоб чекадилар ва лой ҳамда чанг билан озиқланадилар. Шунинг учун марҳумларнинг болалари уларга ҳамиша озуқа – қурбонликлар юбориши лозим.

1.3. Марказий Осиё ва Эрон халқлари диний таълимотлари

Марказий Осиё ва Эронда мавжуд бўлган қадимги эътиқодлар мажмуида оламнинг яратилиши қуйидагича тушуниланган: Худолар оламини етти босқичда яратганлар. Аввал осмон яратилган. У тошдан бўлиб, улан тухум қобиғи шаклидадир. Қобиқнинг таг қисмида сув жойлашган. Сув юзасида ясси идиш каби ер қалқиб туради. Бутун олам ҳаракатсиз ва ўзгармас ҳолатда бўлган. Шундан сўнг худолар ерда уч мавжудотни – инсон, ҳўкиз ва ўсимликни яратадилар. Уларга ҳаёт бағишлаш учун олов ёқадилар. Олов қуёш шаклида ҳамиша ерни ва ундаги жонотларни қиздириб туради ҳамда ернинг ҳаётийлигини таъминлайди. Шу тариқа ҳаёт ва ўлимдан иборат цикл оламнинг асосини ташкил қилади. Шунингдек, қуёш осмон бўйлаб ҳаракат қилар (чиқиб-ботади) экан, йилнинг фасллarga бўлинишини таъминлайди. Шунинг учун олдинги эътиқодларда сув ва олов илоҳий ҳисобланган. Дарё ва сув ҳавзалари учун қурбонликлар қилиш расм эди. Илоҳлар ўсимликни янчадилар, ҳўкиз ва одамни ўлдирадилар. Уларнинг аъзоларидан кўплаб ўсимликлар, чорва ва одамлар пайдо қиладилар. Зардуштийликда илоҳларга қурбонлик қилиш анъанаси шу тасаввурга боғланади.

Қадим тасаввурларга биноан инсон руҳи (Урван) танадан ажралгач, уч кун ерда туради. Шунинг учун уч кун мобайнида марҳум шарафига маросимлар ўтказиб туриш муҳим ҳисобланган. Маросимларда ўқилган дуолар руҳнинг ёвуз кучлар қўлига тушиб қолишидан сақлар экан. Шундай тасаввурлар ҳам бор эдики, руҳ нариги дунёга ўтиш чоғида қандайдир хавфли жойни кечиб ўтишига тўғри келади. Гўё бу жой дарёга ўхшар эмиш. Руҳнинг муваффақиятли ўтиши учун одамлар уч кун мобайнида аза ва рўза тутиши, руҳоний эса кўп дуо ўқиши керак. Нариги дунё ер остида бўлиб, марҳумлар салтанати дейилади. Салтанатни биринчи одам Йима руҳи бошқаради. Марҳумнинг қариндошлари унинг марҳумлар салтанатига эсон-омон ўтиб олиши учун жонлиқ сўйиб, биринчи қурбонлик қилишлари керак. Бу маросим учинчи кеча олов атрофида бажарилади. Жонлиқнинг гўшти ва марҳумнинг кийим-кечаги оловга ташланади. Марҳум руҳи гўшт ва кийим-кечаларини олиб тўртинчи кун саҳарда нариги

дунёга йўл олар экан. Шундан сўнг ҳам ўттиз кун давомида ҳар куни марҳум учун овқат тайёрланиб, оловга ташлаб борилган. Охирги куни иккинчи қурбонлик қилинади ва энди ҳар куни овқат юбориш тўхтатилади. Аммо бир йилгача ҳар ой бир марта овқат юбориш-канда қилинмайди. Бир йил ўтгач, охирги-учинчи қурбонлик қилиш маросими ўтказилади. Тасаввурларга биноан, йил охирига келиб, руҳ марҳумлар жамиятига қабул қилинади. Бундан сўнг ҳар йили бир марта овқат юбориш кифоя. Руҳ марҳумларга юбориладиган овқатлардан тановул қилиб юраверади. Руҳлар янги йил киришидан олдин ўз оилалари ва яқинлари ёнига қайтар эканлар. Шунинг учун йилда бир юбориладиган тортиқлар барча одамлар томонидан эски йилнинг охирги кечаси «Хамаспатмаэда» – Руҳлар байрамида ташкил қилинади. Руҳлар янги йилнинг биринчи куни кун чиқмасдан яна марҳумлар салтанатига қайтиб кетар эканлар. Назрларни ташкил қилиш марҳумнинг катта ўғли зиммасида бўлади. У ўттиз йилгача марҳум ёнига назрлар юбориб туриши лозим.

Кейинчалик нариги дунё ҳақидаги тасаввурлар кенгая борган. Баъзиларига кўра, руҳларнинг айримлари, жумладан, сардорлар, жангчилар ва қоҳинларнинг руҳлари абадий зудмат, қайғу ва азоб-уқубат макони бўлмиш марҳумлар салтанатига тушмай, осмонга кўтарилар экан ва у ердаги нурафшон илоҳлар салтанатига қабул қилинар экан. Нариги дунёга ўтиш йўли энди кўприк шаклида тасаввур этилган. Бу кўприк дунёда энг баланд ҳисобланмиш Ҳара тоғидан осмонга тик кўтарилган. Ҳаётида ким кўп қурбонлик қилиб, илоҳларни хурсанд қилган бўлса, кўприкдан осон ўтади. Аксинча, қурбонлик қилмаган одамларнинг руҳлари ундан йиқилиб, ерости марҳумлар салтанатига қулаб тушадилар.

Илоҳлар салтанатига кўтарилишдан умидворлик аста-секин самовий бахтли ҳаёт (жаннат) ҳақидаги янги тасаввурларнинг тугилишига хизмат қилди. Қадимда ҳиндлар орасида вафот этган инсоннинг жасади бир йил ичида чириб битгач, суяклари мангу самовий тана касб этади ва осмонга кўтарилиб, руҳи билан қўшилади деган ақида кенг тарқалган. Эндиликда марҳумнинг жасади тезроқ самовий танага эга бўлиши ва жаннатга тезроқ тушиши учун уни куйдириш одатга айланган. Жасад куйдирилиб суяклари ажратиб олинган ва махсус жойларда кўмилган. Эроний халқлар эса оловни муқаддас санаганликлари туфайли марҳумнинг жасадини очиқ ерлар, тепаликларда қолдирганлар ва унинг гўштини қузғунлар еб битиргандан сўнг, суякларини йиғиб, махсус идишга солиб дахмаларда сақлаганлар.

Одамларнинг нариги дунё ҳақидаги тасаввурлари мавҳум ва ноаниқ бўлгани учун ерости қоронғулик салтанатига тушишдан қўрқиб, нурафшон жаннат учун тайёргарлик кўриб борганлар. Турли илоҳларга сизганиш ва қурбонликлар қилиш авж олган. Яна шундай ақидалар бўлганки, гуё ҳавода учиб юрадиган «Фраваши» номли нажот руҳлари бўлар эмиш. Бу руҳларга

қанчалык кўп қурбонлык бағишланса, улар шунчалык кўп ёрдам берар, уларни ҳимоя қилар эканлар.

Қадимий халқлар сизинган худолар сони кўп. Ҳар бир худога бағишланган алоҳида маросимлар ўйлаб топилган. Масалан, сув худоси Апасга бағишланган маросим қуйидагича ўтказилган: ўсимликлар ва ҳайвонлар дунёси номидан уч элементдан иборат назр тайёрланган. Назр сут, шарбат ва икки ўсимликнинг барглари қоришмасидан иборат бўлиб, уни сув ҳавзаси ёки дарёга оқизганлар. Шу жараёнда Апасга бағишлаб турли дуолар ўқилган. Назрлар ўсимликлар ва чорвага ҳаётий куч бағишлайди деб ишонилган. Худди шундай, олов худоси Атарга (ҳиндларда Агни) ҳам уч элементдан иборат назр тайёрланган: тоза шох-шаббалар йиғилиб, муаттар қуруқ барглар билан қопланган ва устига ҳайвон ёғи қўйиб ёқилган. Олов бу назрлардан куч олишига қаттиқ ишонилган.

Назр кунига уч марта–сахар, туш ва кун ботиш пайтлари амалга оширилган. Марказий Осиё ва Эрон халқларининг бизга маълум бўлган қадимий диний таълимотлари зардуштийлик ва монийликдир.

Зардуштийлик

Зардуштийлик дини ўзининг асосчиси Зардушт (Зороастр) номи билан машҳур бўлди. Зардушт Ахура Маздага эътиқод қилишга даъват этганда унинг ваъзалари оғзаки равишда тарқалган. Фақат сосонийлар даврига келиб унинг матнлари ёзма тартибда қайд этилган. Унгача ёзув эроний халқлар тасаввурида ёвузлик маъбуди Анхра-Манюнинг ихтироси бўлиб, муқаддас сўзларни ёзиш ман этилган. Коҳинлар барча муқаддас матнларни ёддан билар эдилар ва ёшлиқдан махсус машқлар ёрдамида хотираларини чиниқтириб борар эдилар. Зардуштнинг ватани Хоразм воҳаси эканлиги бутунги даврда кўпчилик олимлар томонидан эътироф этилган. Бироқ унинг қачон яшаб ўтгани номаълум. Олимларнинг фикри турлича. Жумладан, юнон файласуфи Аристотель у Платон ўлиmidан 6000 йил олдин яшаб ўтган деган. Зардуштийлик устида махсус тадқиқот ишларини олиб борган машҳур диншунос олима Мери Бойс эса бронза даври тугаб, темир даврига ўтилган даврларда, тахминан эрамиздан аввалги 1500–1200-йиллар орасида яшаган, деб ҳисоблайди. Айнан шу даврларда зардуштийлик дини пайдо бўлгани ҳақида илмий маълумотлар мавжуд.

Дастлаб бу дин Зардушт ватанида муайян тўсиқларга учраган. Зардушт бир неча йил омадсизликдан сўнг Кави-Виштасп юртига бориб шохнинг ва малика Хутаосанинг ҳомийлигига эришади. Сарой аҳли унинг таълимотини қабул қилади. Ривоятларда айтилишича, у етмиш етти йил умр кўрган ва ибодат қилиб турган пайтда ганимлари томонидан орқасига ханжар санчиб ўлдирилган экан.

Кейин унинг номи юнонлар орасида «Зороастр» сифатида машҳур бўлиб, уни мунажжим-астролог, донишманд сифатида улуғлаганлар ва унинг издошларини «астрон» – юлдузга нисбат бериб зороастрлар деб атаганлар.

✠ Зардуштийлик эрадан аввалги VI асрдан эранинг VII асригача, яъни ислом динининг тарқалишигача Эронда хукмронлик қилган уч буюк сулола (аҳмонийлар, аршокийлар ва сосонийлар) даврида давлат дини мақомида бўлган. Эрон империясининг Яқин ва Ўрта Шарқдаги узоқ хукмронлигини ҳисобга олсак, зардуштийлик яхудийлик, христианлик, юнон антик диний-фалсафий қарашларига муайян таъсир қилган дейиш мумкин.

Эрамиздан аввалги VI–V асрларда аҳмонийларнинг қудратли кўлида жамланган улкан ҳудуд Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатлари, Миср ва Юнонистон билан савдо алоқаларига қулай имконият яратди. Юнон савдо қарвонлари Эрон ва Марказий Осиё орқали ўтадиган Буюк Ипак йўлидан фойдаланиб Ҳиндистон, Хитой ва ҳатто Жанубий Сибирь ўлкаларига қатнаган. Савдо алоқалари минтақаларнинг маданияти ва эътиқодлари билан ўзаро танишувида муҳим ўрин тутган. Кир Кичик Осиё ва Бобилни босиб олганда, юнонлар Зардушт ҳақидаги хабарлар ва унинг таълимоти билан танишганлар. Охириги даврлардаги тадқиқотларда қадимги юнон файласуфлари Зардушт таълимотидан яхши хабардор бўлганликлари ва ундан илҳомланганликлари айтилмоқда. Фалес (тахм. 624–575) Мидия шоҳи Крезнинг Кирга қарши юришларида қатнашган экан. Шунда у Мидиядаги муғ қабиласи ва уларнинг зардуштийлик анъаналари, табиат ва коинот ҳақидаги тасавурлари билан танишган. Уларнинг космогоник таълимотларини ўрганган ва шулар асосида борлиқ хусусияти, осмон ва ер ҳақидаги назариясини яратган. Афсуски, Фалес асарлари қадим даврлардаёқ йўқолиб кетган. Унинг издоши бўлган Аристотель асарларида Фалеснинг таълимоти ҳақида айрим маълумотларни олиш мумкин. Масалан, Фалес илгари сурган ер куррасининг сувда туриши, сув барча нарсаларнинг моддий асоси эканлиги ҳақидаги ғоялар Зардушт таълимотига айнандир. Зардуштийлик таълимотида намлик, сув – борлиқнинг асоси. Ер гардиш шаклида ва сувлуфакка ўхшаб океан юзасида қалқиб туради.

Фалес таълимотида «табиатдаги ҳамма нарсаларда худоларнинг иштироки бор, улар мангу тирик» деган ғоя бор. Зардуштийликда ҳам Худо Ахура Мазда аввал борлиқни, сўнг барча нарсаларни шаклсиз ва танасиз яратган, кейин уларга шакл берган деган ғоя илгари сурилган.

Фалес, маълумки, юнон олимларининг ва файласуфларининг энг биринчиси. Унинг таълимотини давом эттирган Анаксимандр юнон фани тарихида биринчи бўлиб табиат ҳақида рисола яратди. Унинг космогоник таълимоти бошқа юнон файласуфлариникидан фарқ қилади. Унинг фикрича, коинотдаги ҳар бир оламни аввал ҳаво кейин олов қуршаб олган. Унинг таълимотини ўрганган олимлар эрон космогонияси таъсирини қайд этганлар. Ф.Сулаймонова ўзининг «Шарқ ва Ғарб» китобида зардуштийликнинг юнон фалсафасига кўрсатган таъсири ҳақидаги бир неча кузатишларини баён қилган. Дастлабки юнон олими ва файласуфларидан яна бири Анаксимен бўлиб, у Анаксиман-

дрнинг дўсти ва шогирдидир. Унинг таълимоти ҳам кейинги файласуфларнинг асарлари орқали маълум. Олимнинг фикрича, ҳамма нарса ҳавонинг суюлиши ёки қуюқлашувига боғлиқ: суюлса оловга айланади, қуюқлашса шамол, булут, туман, сув, ер, тошга айланади. Ер ясси доира, уни ҳаво ушлаб туради, ердан чиққан буғлар мусаффолашиб оловга, олов қуёшга, ой ва юлдузларга айланади, юлдузлар баргларга ўхшаб фазода учиб юради. Анаксимен юнонларнинг қуёш ва осмон ёритқичлари ер тагига кириб кетади деган тасаввурларига зид равишда улар баланд тоғ орқасига яшириниб, яна чиқади ва шу тарзда кеча ва кундуз алмашиб туради деган фикрни билдирган. Зардуштийлар таълимотида ҳам кеча ва кундузга шундай таъриф берилади.

Марказий Осиёда ривожланган ибтидоий фалсафий таълимотлар, айниқса, зардуштийлик диалектика асосчиларидан бўлмиш эфеслик Ҳераклит дунёқарашига кучли таъсир қилган. Унинг асарлари ҳам парча ҳолида етиб келган. Фалес борлиқнинг асоси сув, Анаксимандр ҳаво деса, Ҳераклит ҳамма нарсанинг асоси олов деб ўйлаган. Зардуштийлик таълимотида Ахура Мазда олти борлиқни оловдан барпо қилган, олов борлиқларга ҳаёт ва иссиқлик улашади, дейилади. Ҳераклитнинг фикрича, олов ер қаъридан чиққан ва ерни ўзгартириб юборган. Олов коинотдаги оламлар ўртасидаги алоқани таъминлайди. Ҳаво, сув ва ер оловдан пайдо бўлган. Маълум вақтдан кейин яна ҳаммаси оловга айланади. Дунёдаги ҳамма нарса доимий ҳаракатда ва ўзгаришда, қотиб қолган нарса йўқ. Доимий ўзгаришни ва ҳаракатни Ҳераклит қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши сифатида тушунади. Бу тезиснинг асосида зардуштийликдаги Яхшилик ва Ёмонлик ўртасидаги кураш ётади. Ҳераклитнинг фикрича, Қуёш ҳаракатини Дике бошқаради, зардуштийликда эса Митрадир. Ҳераклит тақдим этган нариги дунё талқини юнонликларнинг дунёқарашига мутлақ ёт қараш эди. Зеро, уларнинг тасаввурича, ҳамма ўликлар Тартарга – ўликлар дунёсига, маъбуд Аид ҳукми остидаги ўлгага борадилар (Ҳомерда ҳатто Троя урушининг қаҳрамони Ахиллес ҳам Аид дунёсига тушиб қолади). Шунга биноан, Ҳераклит инсоннинг ўлиmidан кейинги тақдири ҳақидаги назариясини зардуштийлик асосида ишлаб чиққан дейиш мумкин. Ф.Сулаймонова бунга қўшимча исбот сифатида ерни ифлослантирмаслик учун зардуштийларнинг мурдани кўммасдан махсус овлоқ жойларда қузгунлар еб битиргунча сақлашлари ҳақидаги одатни мисол келтиради. Ҳераклит ҳам жон чиқиш пайтида жасад айнийди ва шунинг учун уни на ерга кўмиб бўлади ва на оловда куйдириб бўлади, энг маъқули, уни қуш ва ҳайвонлар еб кетиши керак, деб ҳисоблаган.

Зардушт олти абстракт, ахлоқий тушунчаларни ҳам илоҳийлаштириб, уларга мангу авлиёлар деб ном берган бўлса, Ҳераклит ҳам уларни илоҳийлаштирган. Унинг фикрича, **донолик** илоҳийдир. У инсон фаолиятини кечаю кундуз кузатиб боради. **Яхшилик**, **ростгўйлик**, **диёнат** каби фазилатларга эга инсонлар руҳи ўлгандан сўнг осмонга кўтарилиб, қуёш ва юлдузларнинг мусаффо фазосида

мангу жойлашадилар. Энг олижаноб инсонлар – қахрамонлар руҳи осмоннинг энг юқори мақомига кўтариладилар. Нафсга берилганлар эса ой атрофида қолиб, табиий офатлар, совуқлик маконидан жой олади. Комил инсон бўлиш – уч тамойилга эътиқод қилишдир. Булар – **эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амалдир.**

Зардушт ўз таълимотида ахлоқ кодексини биринчи ўринга қўйгани сингари, Ҳераклит ҳам сохтакорлик, ёлгончилик, бузуқлик ва манманлик каби салбий иллатларни қоралайди.

Платон издошлари ўртасида ҳам зардуштийлик таълимоти кенг тарқалган бўлиб, ҳатто, улар Платон таълимотини муғлар билан боғлашга, зардуштийликдан келтириб чиқишга мойил бўлганлар. Жумладан, Аристотель шарқ маданияти ва донишмандларига катта ҳурмат ва эҳтиром билан қараган. Унинг зардуштийликка бағишланган махсус «Муғлар» номли рисоласи ҳам бўлган. Бироқ у бизгача етиб келмаган. Бу ҳақда ёзган Диоген Аристотель зардуштийларни мисрликлардан ҳам қадимийроқ анъаналарга эга эканликлари, уларнинг эътиқодларида эзгулик ва ёвузлик кучлари қарама-қаршиликни гояси асосий ўринни эгаллашини ёзиб қолдирганини қайд этган.

Ф. Сулаймонова қадимги юнон-рим мутафаккирлари ва олимлари Ҳеродот, кичик Плиний, Книдлик Евдокс, Плутарх, Страбон, Цицерон, Диоген ва бошқаларнинг асарларида зардуштийлик ҳақида маълумотлар учрашини айтиб ўтади.

Зардуштийлик моҳияти

Зардуштийлик таълимоти бизга Эрон ва Ҳиндистондаги кам сонли ихлосмандларининг туркум ибодат ва диний ривоятлари ҳамда зардуштийликнинг асосий манбаси Авестонинг сақланиб қолган қисмлари орқали етиб келган. Авесто диний ақидалар мажмуасидир. Маълумки, «Авесто»даги асосий гоя – дуализм ақидасидир. Ушбу гояга кўра, бутун оламда икки қарама-қарши руҳий куч – ижобий ва салбий кучлар ўртасида абадий кураш давом этади: коинотда – нур ва зулмат, табиатда – ҳаёт ва ўлим, руҳий оламда – эзгулик ва ёвузлик, жамият аъзолари ҳаётида эса адолат ва адолатсизлик ўртасида доимо муросасизлик мавжуддир. Барча қарама-қарши кучлар эзгулик худоси Ҳурмузд ва ёвузлик руҳи Ахриманда мужассамлашади.

«Авесто»да умри давомида эзгулик, яхшилик, поклик ва тозалик тамойиллари билан иш кўрган одам ўлганидан сўнг унинг руҳи роҳат-фароғатда бўлиши, гуноҳкор, фосиқ кишиники эса аксинча, азоб-укубат ҳамда қийинчилик комига маҳжум этилиши айтилади.

Зардушт Авесто гатларида ўзини Заотар, яъни руҳоний деб атаган. Пахлавий ёзувларида сақланиб қолган ривоятларга кўра, у «Ҳақиқат»ни излаб, анча йиллар дунё кезган, кўп илмларни ўрганган. Беаёв ваҳшийликлар, шафқатсиз

жанглр, ижтимоий адолатсизлик ва зўравонликларнинг гувоҳи бўлган. У инсоннинг ожиз ва нотавонлигидан қайғурган, илоҳларнинг барча учун бирдек кучга эга бўлиши лозим бўлган инсонпарварлик қонуниятлари бажарилаётганлигини таҳлил қилган. Ривоятларга кўра, у ўттиз ёшга кирганда унга худодан ваҳий келади. Бу ҳақда Авестода (Ясна, 43) шундай ҳикоя қилинади: Зардушт Наврўз байрамида сахар чоғи сув олгани дарёга тушади. Кўзани сувга тўлдириб, соҳилга чиқаётганида осмонда муаллақ турган ва ўзидан нур сочиб турган одамга кўзи тушади. У ўзини Воху-мана (Эзгу ният) деб таништиради ва Зардуштни Ахура Мазда ва яна ўзидан нур таратиб турган беш илоҳ ёнига олиб чиқиш учун келганини маълум қилади. Осмонга чиқарилган Зардушт мазкур етти илоҳдан ўзининг дастлабки вазифасини олади ва Ахура Маздага ваъда беради: «Мен бошдан сенга тааллуқлиман. Куч-қувватим борича инсонларни Ҳақиқат – АШАга интилишга даъват этаман (Ясна, 44.11; 28, 4)». Шу тариқа у Бош худо ҳақидаги тасаввурга эга бўлади ва Ахура Мазда ягона илоҳ, У мангу тирик ва уни ҳеч ким яратмаган деган ғояни тарғиб эта бошлайди.

Зардуштгача ҳам Ахура Мазда номи халққа таниш бўлган. Айтилишича, «Ҳақиқат»ни қўриқловчи ахурлар (ахурлар–ёвуз девларга қарши бўлган илоҳларнинг умумий номи) учта бўлиб, Мазда уларнинг улуғи бўлган.

Қулларнинг бирида унга Ахура Мазданинг ашаддий рақиби Анхра-Маню (ёвуз Рух) намоён бўлади. Зардушт борлиқда икки қарама-қарши куч борлигини тушунади. Ибтидода икки рух бор: бири эзгулик ва иккинчиси ёвузлик бўлиб, барча нарсаларда, фикрда, сўзда, амалда ўзларини намоён этадилар, уларнинг илк тўқнашуви оқибатида олам пайдо бўлган деган фикрга келади. Инсон икки куч таъсири остида яшайди, ким ёвузликка эргашса, уни охиратда энг ёмон ҳаёт кутади ва ким эзгуликка эргашса, у бахтли ҳаётга эришади.

ЕТТИ ИЛОҲ ВА ЕТТИ АСОСНИНГ ЯРАТИЛИШИ

Зардуштнинг етти илоҳ ҳақидаги фикрлари унинг таълимотидаги энг асосий янгиликдир. Унга биноан, Ахура Мазда аввал Воху-Манани (Эзгу ният) яратди. У Муқаддас Рух (Спэнта-Маню) деб ҳам тилга олинади. Сўнг унинг ёрдамида куйи даражада илоҳларни яратади:

Аша-Вахишта (Тақво)

Спэнта-Армаити (Поклик)

Хшатра-Ваирти (Ирода)

Хаур-Ватат (Яхлитлик)

Амеретат (Мангулик)

Ушбу илоҳлар Амеша-Спэнта (Мангу муқаддас илоҳлар) деб аталади. Уларнинг ҳар бирига сифинилган. Бу илоҳларнинг яратилиши ҳақидаги фикрлар зардуштийлик манбаларида турлича. Гоҳ Ахура Мазда уларнинг отаси, гоҳ улар Ахура Мазданинг кўринишлари сифатида тасвирланади. Зардуштнинг

бу олти илоҳ, ўз навбатида бошқа илоҳларни яратганлар. Улар ҳам эзгулик илоҳлари бўлиб, қадим халқлар эътиқодларида мавжуд илоҳларнинг (Масалан, Митра, Апам-Напату, Сраоше, Аши, Гэуш-Урвану) номлари билан аталган. Барча илоҳлар Ахура Мазда раҳбарлигида ўз вазифалари доирасида эзгуликни яратиш ва ёвузликка қарши кураш билан шуғулланадилар.

Зардушт шулардан бошқа жангари ва тубан ғояли иблис-девларга топинишни жиддий қоралаган (Авесто, Яшт, 32, 3).

Зардуштийликда қадимий халқлар томонидан илоҳларни табиат ҳодисалари билан боғлаш анъанаси бир қадар ўзлаштирилган. Масалан, Хшатри-Ваирта (Ирода) – осмон худоси бўлиб, ерни ҳимоя қилиб туради. Спэнта-Армаити – ер худоси, Хаур-Ватат – сув худоси, Амеретат – ўсимликлар маъбуд, Воху-Мана – орий халқлари орасида ярағувчилик тимсоли бўлган сигир ҳукмдори, Аша-Вахишта барча махлуқотни иситувчи олов ва йил фаслларини бошқариб турувчи Күёш худоси бўлиб, оламни тартибга солиб турувчи «Низом» ҳисобланган. Инсон, унинг ақли ва танлов ҳуқуқи билан Ахура Мазданинг ўзи шуғулланади.

Оламининг яралиши ва уч даври ҳақидаги таълимот

Зардушт таълимотига кўра, Ахура Мазда оламни икки босқичда яратган. Дастлаб, барча нарсаларни жисмоний қолиддан холи яратган, яъни «руҳоний, номоддий» суратда яратган. Сўнг барчасига моддий қиёфа берган. Бу икки босқич «Бундахшин» (Асосларнинг яралиши) деб аталади. «Яратиш» – олам тарихининг биринчи давридир.

Инсон моддий танага эга бўлагач, ёвуз кучлар билан тўқнашди ва уларнинг таъсирига қаршилиқ кўрсатишга ожиз бўлиб қолди. Ёвуз руҳ – Анхра-Маню, ривоятларга кўра, қаҳр билан инсонлар дунёсига тушиб келади. Аввалга у метин осмоннинг қуйи қисмидан ўтиб, оламининг уйғунлигига путур етказди, сўнг сувга кириб, унинг кўп қисмини шўрлантиради. Куруқликка чиқиб, қаерга борса, ўша ерни саҳрога айлантиради. Ўсимликни қуритади, ҳўкизни ва одамни ўлдиради. Энг охирида оловга ҳамла қилиб, уни тутун билан булғайди ва шу тариқа барча эзгу ишларга зарар етказди. Шунда барча эзгу илоҳлар унга қарши бирлашадилар. Амеретат (мангулик) ўсимликни янчиб, унинг кулини ёмғир воситасида оламга сочиб юборади, ҳўкиз ва одамнинг қиймаларини куёш ва ой ёрдамида тозалаб, атрофга сочади. Ўсимликлардан кўплаб ўсимликлар униб чиқади, ҳўкиз ва одам уруғларидан чорва ва одамзод пайдо бўлади. Анхра-Манюннинг ҳамласи олам тарихининг иккинчи даврини бошлаб берди. Энди ҳаёт илгаригидек сокин ва тинч эмас, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги курашдан иборат. Шунинг учун бу давр «Қоришиш» даври дейилади. Ҳаёт цикли юриб кетгач, Анхра-Маню ўзи яратган кўплаб иблис-девлар ва бошқа ёвузлик кучлари билан эзгу илоҳларга қаршилиқ кўрсата бошлади. Улар фақат моддий дунёга зарар келтириш билан чекланиб қолмасдан, балки илоҳларни хафа қиладиган

ва инсонларни улардан узоқлаштирадиган палид ва тубан одатларни, ахлоқий бузуқликларни келгириб чиқардилар. Инсоният уларга қарши курашиш учун Ахура Мазда ва олти илоҳга бўйсунуши, буюрган нарсаларини бажариши, қалбидан эзгуликдан бошқа нарсаларни чиқариб ташламоғи лозим эди. Зардуштийликка биноан, инсон нафсоний хирс-туйғулардан қутулиши керак, ахлоқий такомиллашув сари интилмоғи лозим. Шундагина у Ахура Мазда томонидан инсоният зиммасига юклатилган вазифани бажарган ва дунёни асл соф кўринишига қайтариш учун ҳаракат қилган бўлади.

Вақт-соати етиб, инсоният ва илоҳлар ёвузликни енгадилар. Олам тарихининг иккинчи даври тугайди ва учинчи – Фрашегирд – Бўлиниш даври бошланади. Бу давр мангу бахт-саодат давридир. Бу даврда ёвузлик барҳам топади. Илоҳлар ва инсонлар бирга умр кечирадилар.

Зардушт ҳаёт циклининг уч даври орқали инсоният кечираётган қайғу-азоблар, фалокат ва машаққатлар сабабларини тушунтиришга ҳаракат қилади ва одамнинг яратилишидан кўзда тутилган эзгу ният ва вазифаларни тушунтириб беради.

Зардуштнинг ушбу қарашини оламнинг ибтидо ва интиҳога эга эканлиги ҳақидаги дунёдаги дастлабки таълимот бўлиб, бизга маълум ўша даврлардаги эътиқодларда бундай қараш бўлмаган. Қадимий халқларда токи илоҳлар ва инсонлар ўз ҳаётини мажбуриятларини бажарар эканлар, дунё интиҳосиз давом этиб кетаверади деган тасаввур бўлган.

ЎЛИМ ВА ОХИРАТ

Зардушт фикрича, инсон вафот этгач, унинг руҳи танадан ажралиб, на-риги дунёга тушади ва илоҳлар олдида ҳаёти даврида қилган ишлари юзасидан ҳисобот беради. Мажусий-оташпарастилар давридан қолган «Айирувчи кўприк» тушунчаси Зардуштда «Чинвот» кўприги номини олади ва ҳисоб-китоб ўша кўприк устида амалга оширилади. Бироқ, энди мажусийлар тарғиб қилганидек, қилинган қурбонликлар эмас, балки ахлоқий, эзгу фазилатлар ва амаллар тарози-да тортилади. Ушбу сўроқ Митра томонидан бошқарилиб, унинг икки томонида Сраоша ва Рашну адолат тарозисини ушлаб турадилар. Тарозининг бир палласига руҳнинг эзгу фикри, эзгу сўзи ва эзгу амали, иккинчи палласига уларга тесқари бўлган ишлари қўйилади. Қайси палла тош босса, шунга қараб руҳнинг кейинги борар манзили белгиланади. Агар жаннатга бориши қарор қилинса, унинг қаршисидаги кўприк кенгайиб, имонининг тимсоли бўлган хушчехра қиз суратидаги фаришта келиб уни эргаштириб кетади. Агар унинг дўзахга тушиши муқаррар этилса, унда кўприк тораяди ва худди қиличнинг дамидек ингичка тортиб, ўткирлашиб қолади. Бадбашара алвасти уни қарши олиб, кўприкдан ўтишига ҳалақит беради ва уни пастга – «Палидлик макони – Дўзах»га тортади. Зардуштийликда яхши ва ёмон амаллари тенг келган руҳлар ҳақида ҳам ажрим

борлиги белгиланган. Бундай руҳлар «Аралашганлар макони»га юборилади ва унда улар худди ер ости марҳумлар салтанатида бўлгани каби шодлик ва гамдан холи, маънос ҳолатда кун кечиряди. Зардушт орийларнинг «бахтиёр руҳ жаннатга етгач, ўзининг самовий либосга эга бўлган танаси билан қўшилади» деган (бу қараш ҳинд ведаларида давом эттирилган) тасаввурларни рад этди. Унингча, жаннатдаги покдоман тақводорларнинг руҳлари ҳам Қиёмат кунигача, яъни эзгулик ёвузлик устидан галаба қозонадиган кунгача (Фрашокерети) тўла маънода, бахтли бўла олмайдилар, зеро мукамал бахт-саодат фақат дунёнинг охириги – «Бўлиниш» даврида ато этилади.

Фрашегирд пайти (Бўлиниш даврида) барча марҳумлар қайта тириладилар. Ер уларнинг суякларини қайтариб беради ва руҳлар ўз таналарига қўшиладилар. Охириги суд бошланади. Арьяман (дўстлик ва соғлиқ худоси) олов худоси Атар билан бирга тоғлардаги барча рудаларни эритиб дарё қилиб оқизади. Қайта тирилган одамлар ўша дарёдан кечиб ўтишлари лозим бўлади. Покдомонлар эритилган темир дарёсидан худди янги соғилган сутдан ўтаётгандек лаззатланиб ўтадилар. Гуноҳкорлар эса куйиб, батамом ўладилар. Улардан ному нишон қолмайди. Зулат ва ёвузлик кучлари Илоҳлар билан бўлган охириги жангда енгилдилар ва йўқ қилинадилар. Эриб оқётган темир дарёси бориб дўзахга қуйилади ва у ерда макон қурган Анхра-Манюни ҳамда унинг хизматкорларини куйдириб ҳалок қилади.

Шундан сўнг, Ахура Мазда ва унинг Амеша-спэнта деб аталадиган ёрдамчилари ўзларининг охириги ибодат-маросимларини ўтказадилар: оқ ичимлик – «мангу оби ҳаёт» тайёрланади ва барча одамларга ичирилади. Шу кундан эътиборан, инсонлар илоҳлар билан фикрда, сўзда ва амалларда бир бўлиб қоладилар. Худонинг ердаги салтанатида абадий саодатга эришадилар.

Гарчи Ахура образи Зардуштнинг таълимотидан олдин ҳам маҳаллий халқларга таниш бўлган бўлса-да, уни янгича сифатлаш халққа ёқмаган. Чунки жаннатга фақат коҳинлар, олий табақа вакиллари ёки энг кўп қурбонлик қилган бойваччалар эмас, балки оддий инсонлар ҳам тушиши мумкинлиги ва аксинча, бойларнинг дўзахга тушиш эҳтимоли, зодимларнинг охир-оқибат йўқ қилиниши ҳақидаги Зардушт қарашлари жамиятни бошқариб келаётган кучлар манфаатига зид эди. Унинг ягона Парвардигор, эзгулик ва ёвузликнинг бўлиниш даври ва охираат ҳақидаги таълимоти кўпхудолик эътиқодидаги инсонларга тушунарсиз ва нотаниш эди. Зардушт бир неча йиллар давомида қабиладошларини ўз томонига оғдиришга ҳаракат қилиб кўрди. Аммо натижа бермагач, ўз юртидан чиқиб кетди. Бир неча вақтлардан сўнг у эронийлар маликаси Хугаоса ва шоҳ Виштаспнинг ишончини қозонишга муваффақ бўлди. Виштаспнинг янги динни қабул қилгани кўшни ҳукмдорларнинг норозилигига олиб келади ва урушга сабаб бўлади. Жангда Виштасп ғолиб чиқади ва бу зардуштийлик динини давлат динига айлантиради. Зардуштдан илгари мажусийларнинг ибодатлари

кунига уч марта – кун чиқиш, пешин вақти, кун ботиш пайти амалга оширилган бўлса, унинг таълимоти бўйича 5 маҳал қилиниши лозим. Олдингиларга яна иккита – кечки ва тунги ибодатлар қўшилган. Илгаригидек, ҳар бир ибодат муайян илоҳларга бағишланган.

Зардушт тунги ибодатларни иккига бўлади. Биринчиси нажот руҳлари – Фравашига, иккинчиси Сраоша, яъни ибодатлар илоҳига бағишланган. Бу ибодатлар Ўша деб аталиб, туннинг иккинчи ярмидан тонггача амалга оширилган. Сабаби қоронғиликда ёвуз кучлар қувват олар эканлар ва айна шу дамларда оловни назрлар билан кучлантириб, уларга қарши дуолар ўқиш уларни кучсизлантирар экан.

Ёз мавсумида тушдаги ибодатлар Рапитва – иссиқлик ва ёруғлик руҳига бағишланади. Унинг ҳомийси олов маъбуди Аша-Вахиштадир. Қишда олам совугани ва қоронги бўлгани сабабли дев-иблислар ҳукмронлиги кучаяр экан. Бу даврда Рапитва ер остига кириб, ўсимликларнинг илдизлари ва сув манбаларини ўзининг тафти билан илтиб турар экан. Зардуштийлар қишда тушки ибодатларини Митрага бағишлайдилар.

Зардуштийликнинг энг муҳим жиҳатларидан бири озодаликка эътибордир. Зардушт ҳар ибодатдан олдин таҳорат қилишни буюрган. Ибодатларда нигоҳ оловга қаратилган.

Зардушт бир неча байрамлар таъсис этган. Улар еттита бўлиб, Ахура Мазда ва олти илоҳга бағишланган. Ушбу байрамлар келиб чиқиши жиҳатидан чорвадорлар ва деҳқонларнинг мавжуд анъанавий мавсумий ва касб байрамларига асосланган. Масалан, «Баҳор ўртаси», «Ёз ўртаси», «Дон йиғиш байрами», «Чорванинг ёзги яйловлардан уйга қайтиши», «Ҳосил байрами», «Наврўз» каби. Наврўз ҳақиқат қарор топувчи Охират ва ундан кейин келувчи Мангу бахт-саодат асри дебчаси рамзидир. Шунингдек, бу байрам ёвуз руҳлар ҳукмронлиги даврининг (кишнинг) тугаши ва эзгу кучлар даврининг (ёзнинг) бошланиши белгисидир. Наврўзда Ахура Маздага бағишланган маросимлар ўтказилган.

Зардуштийликнинг ўзига хос жиҳатларидан бири – Халоскор Саошянта ҳақидаги башоратдир. Авестода Зардуштдан сўнг халқни ёвузликка қарши охирги жангга бошлаб боровчи пайғамбар келиши башорат қилинган. Унда (Ясна, 43, 3) айтилишича, дунё тугатилишидан олдин Кансаея номи кўл остида сақланаётган пайғамбарлик уруғидан шу кўлда чўмилган бир қиз ҳомиладор бўлиб қолади ва вақт-соати етиб ундан Астват-Эрета (Ҳақиқатнинг ифодаси) деб номланадиган ўғил дунёга келади. Ғайритабиий ҳомилага қарамасдан, у одам боласи бўлиб, Ахура Мазданинг топшириғи билан дунёдан ёвузликни ҳайдайди.

МОНИЙ ВА МОНИЙЛИК

Монийнинг (216–277) отаси бобилик, онаси эронлик эди. У ёшлигида жуда кўп саёҳат қилган. Ўрта Осиё ва Ҳиндистонда бўлиб, бу ерлардаги динларни ўрганган. Христианлик, буддавийлик ва турли диний-фалсафий таълимотлардан яхши хабардор Моний зардуштийлик асосида ўзининг янги диний таълимотини яратади. Бу таълимот, гарчи, Эронда яратилган бўлса-да, унинг таъсири Римдан Хитойгача тарқалди. Монийлик синкретик дин бўлиб, у ўзигача мавжуд барча диний таълимотларнинг моҳиятини ўз ичига қамраб олган.

Монийнинг диний таълимоти минг йилга яқин яшаган ва ҳатто Уйғур хоқонлигида VIII асрда давлат дини даражасига кўтарилди. Моний таълимотининг мазмун-моҳияти қуйидагича: бизни ўраб турган муҳит зардуштийликдаги каби икки ибтидо – эзгулик ва ёвузлик кучларининг кураш майдонидир. Бироқ зардуштийликдан фарқли равишда ёвузлик ва зулмат олами моддий асосга эга. Демак, атрофимиздаги моддий олам – ёвузлик оламидир. Ҳаёт циклидан мақсад – инсон қалбида яширин нурни (руҳни) моддийлик исканжасидан қутқаришдир.

Буддавийликдаги баъзи ритуаллар Моний томонидан ўзлаштирилган: ҳақиқий монийчилар – «хослар» таркидунё қилишлари ва узлатда яшашлари лозим эди, оила қурмаслик, мулк сақламаслик, муқим бир уйда япамаслик, гўшт ва шароб ичмаслик, ҳатто фойдали ўсимликларни узмасликлари шарт бўлган. Буддавийлар каби монийчилар ҳам аҳоли садақаси ҳисобидан тирикчилик қилишган. Аҳоли орасидан чиққан мухлислар уларни боқар ва шунинг ҳисобига улар ҳам вақти келиб, «хослар»дан бирига айланишга умид қилар эдилар.

Монийчиларнинг тасаввурига биноан, энг ибтидода оламдаги барча эзгу нурлар манбаси бўлган Буюклик Отаси ва барча ёвуз кучлар яратувчиси бўлган Анхра-Маню орасида мувозанат бор эди: нур тепада – гоъвий-руҳий ибтидо сифатида, зулмат пастда – моддий олам ибтидоси рамзи сифатида ҳукмрон эдилар. Ушбу мувозанат зулмат эгасининг нур салтанатининг порлашидан кўзи қамашган пайтда бузилган. Зулматнинг унга қарши кўзгалишидан хавфсираган Нур отаси ўзининг бир неча кўринишлари – руҳий асосларини яратади. Улар зулмат билан бўлган олишувда енгилиб, моддийат билан булганиб қоладилар. Нур отаси ой ва қуёшни моддийатдан тозалайди. Аммо Нур кучларидан яратилган юлдузлар, шамол, олов, сувнинг таркибий қисмида озгина бўлса-да зулмат кучи сақланиб қолди. Нур отаси ўз кучларини моддийатдан халос қилиш учун етти илоҳий кўринишини яратади. Шунинг учун етти сони монийчиларда муқаддас саналади. Уларнинг ёрдамида жинлар олами тўлалигича мағлуб қилинади. Бироқ моддий оламда бу ишни амалга оширишнинг илоҳи бўлмади. Инсоният ёвузлик исканжасида қолди. Буни Одам ва Момо Ҳавво мисолида кўриш мумкин. Уларда Нур ва зулмат ибтидоси бирдек мавжуд. Ёвузлик моҳияти ва уни енгил

йўллари Одам Атога тушунтириш лозим бўлди. Шунда Нур отаси томонидан яратилган Исо ҳаёт дарахти мевасидан еган Одамга ёвузлик ва эзгуликни танишни ўргатади ҳамда тарихий ҳақиқатдан огоҳ этади. Шундай бўлса ҳам одамзод шу пайтгача ёвузликнинг мудҳиш оқибатини тўлиқ идрок эта олмади ва шу туфайли Нур отаси Монийни пайгамбар сифатида юбориб, ҳақиқатни халқларга етказиш вазифасини топширди. Моний таълимотида одамзод ўз вужудидаги нур ва зулматни ажратиши учун фурсат ва муддат берилгани ҳақида гапирилади. Муддат ердаги ҳаёт интиҳосида тугайди. Охират ҳисоб-китоби қилингандан сўнг ер юзини олов қоплайди ва 1468 йил давомида ёнади. Бу орада барча нурли нарсалар яна осмонга кўтарилади. Моддийат эса жинлар билан бирга тубсиз жаҳаннамга қулайди ва куйиб кул бўлади.

Моний таълимотининг моҳияти ушбу диний ҳаракатнинг муқаддас китоби – Ҳуастуанифтда кенг баён этилган. Манбашунос олим Н.Раҳмонов ўзининг «Рухиятдаги Нур муроди» китобида бу ҳақда кенг тўхталади. «Ҳуастуанифт» «Авесто»дан кейин исломгача бўлган даврда минтақамизда энг кенг тарқалган, моҳиятан ахлоқий мажмуа ҳисобланган манбадир. «Ҳуастуанифт»да Хурмузд ва Шимну орасидаги кураш акс этади. Хурмузд (бош маъбуд) бошчилигидаги беш маъбуд – энгил шабада, шамол, нур, сув ва олов тангрилари – эзгулик; Шимну бошлиқ беш иблис эса ёвузлик тимсолларидир. Эзгулик руҳий оламда, ёвузлик моддий оламда мавжуд. Шунга кўра, монийлик эътиқодига иқтидо қилувчилар тўрт тамгани ўз қалбига мухрлашлари керак. Булар: севги – Азруа маъбуднинг тамғаси; имон, ишонч – кун ва ой маъбудининг тамғаси; қўрқув – беш маъбуднинг тамғаси; донишмандлик – бурханларнинг (илоҳий битикларнинг) тамғаси. Бундан ташқари, улар зоҳидона ҳаёт кечиришлари, ҳалол, покиза, бировнинг ҳақини емасдан, юксак ахлоқ эгаси бўлиб яшашлари, ўз қалбидаги илоҳийликка йўғрилган нурни ўткинчи, моддий хоҳиш-истаклар исканжасидан озод қилиб умр кечиришлари лозим.

«Авесто»даги Хурмузд мифологик образи монийликда шахслантирилади. Натижада монийликка асос бўлган таълимотлардаги нажот ҳақидаги гоя Хурмуздга юклатилди. Жамики гуноҳлардан халос бўлишнинг омили – Хурмуздни билишдир, Хурмуздни билиш эса монийлик таълимотига эътиқод қилиш демақдир. Хурмуздни англаш «Ҳуастуанифт»да Зерван орқали амалга ошади. Зерван «Ҳуастуанифт»да барча моддий нарсаларнинг ибтидоси, асосидир. У Хурмуздни ва ёвузлик тимсоли Шимнуни бино қилган отадир. Хурмузднинг отасини билмаслик – нурни зулматдан ажрата билмасликдир.

«ҲУАСТУАНИФТ»НИНГ ТУЗИЛИШИ

Биринчи бўлим – Хурмузднинг ёвузлик оламига қарши отлангани, нур билан зулматнинг қўшилуви ёмон оқибатларга олиб келгани ва инсоният худони унутиб, оғир гуноҳ ичида қолганлари баёнидан иборат. Мазкур

бўлим охирида Раймастшоҳ барча Моний жамоаси аъзолари номидан тавба қилади.

Иккинчи бўлим – Кун ва Ой худоларининг фаолияти ва вазифаси ҳақида.

Учинчи бўлим – Хурмуздининг ёрдамчи илоҳлари – енгил шабада худоси, шамол худоси, нур худоси, сув худоси, олов худоси ҳамда бу худоларнинг фаолияти, мазкур бешта худога тобе бўлган моддий олам тўғрисида сўз юритилади.

Тўрттинчи бўлим – Будданиннг тимсоли – бурханларга, хабарчилар – руҳларга, лашкарлар – Хурмуздининг беш ёрдамчи илоҳларига бағишланган. Бу бўлимда турли диний тизимларда мавжуд бўлган худолар ва руҳлар монийликда яхлит ҳолга келтирилгани кўринади.

Бешинчи бўлим – Оламдаги жонзотлар ва уларга нисбатан қилинган гуноҳлар тўғрисида.

Олтинчи бўлим – гуноҳларнинг ўн тури: қасамхўрлик, гуноҳкорларга ён босиш, бегуноҳларни таъқиб қилиш, инсонларни бадном қилиш, уларни руҳан ва жисмонан ўлдириш, алдаш, гаровга берилган пулларни еб қўйиш, зино, жонзотларга гов бўлиш (туғилмаган насларга ишора) тўғрисида.

Еттинчи бўлим – шайтону арвоҳларга сажда қилиш, сохта худоларга ишониш оқибагида беҳуда қурбонлик қилганларнинг чеккан афсус-надоматлари ҳақида.

Саккизинчи бўлим – Моний динига кириш талаблари. Чинакам худо Зерванни, муқаддас ёзув – Монийнинг «Инжил»ини, нур ва зулатнинг илдизини билиш, Уч қонуният – Ҳаёт онасини (Момо Ҳавво назарда тутилган бўлиши мумкин), Илк инсон (Одам Атонинг самовий талқини, баъзи манбаларда Хурмузд) ва Монийга имон келтириш баёни.

Тўққизинчи бўлим – Моний жамоаси аъзолари адо этишлари шарт бўлган ўн хил назр турлари тўғрисида баён.

Ўнинчи бўлим – тўрт худога – Зерванга, Кун, Ой худоларига, қудратли худо Хурмуздга ва Буддага ҳар куни ижро этилиши керак бўлган мадҳия тўғрисида.

Ўн биринчи бўлим – Монийнинг «Инжил»и учун адо этилиши шарт бўлган етти хил назр тўғрисида.

Ўн иккинчи бўлим – рўза тутиш, мол-мулкка ружу қўйиш оқибагида рўзани бузиш оғир гуноҳ эканлиги тўғрисида.

Ўн учинчи бўлим – инсониятнинг гуноҳлари учун Кун худосининг ибодат қилгани ва инсонлар бу худога эътиқод қилмай, гуноҳга ботганлари тўғрисида.

Ўн тўрттинчи бўлим – йилига етти марта қилинадиган қурбонлик тўғрисида.

Ўн бешинчи бўлим – юқоридаги ўн тўрт бўлимнинг хулосаси. Барча гуноҳлар учун тавба-тазаррулар баёни.

«Хуастуанифт»нинг ҳар бир бўлимида инсоннинг ўз ахлоқсиз хатти-ҳаракатлари, гуноҳларидан тавба қилиб бош маъбуд Хурмуздга илтижо-ибодатлари келтирилган.

Моний таълимоти инсониятни руҳий азоблардан қутқозишнинг пассив методларини тарғиб этди. У дастлаб ҳокимият томонидан қўллаб-қувватланди. Монийнинг фаолияти Ардашер даврида ҳам, унинг ўғли Шопур ва Шопурнинг ўғли Хурмузд даврида ҳам кенг ёйилиб бораверди. Хурмузднинг ўғли Баҳром эса Монийнинг таълимотига қаттиқ қаршилиқ кўрсатди ва ниҳоят уни излаб топди. Моний қатл этилди. Монийлик жамоалари Эрондан қувилди. Улар шу тариқа бир неча давлатлар ҳудудига тарқалиб кетиб, ўша ерларда ҳам мавжуд диний-фалсафий қарашларга таъсир кўрсатишган. Масалан, унинг машҳур христиан теолог, христиан динини юнон фалсафаси билан синтезлаштирган олим Августин дунёқарошига таъсир қилгани маълум.

Моний ҳақида Абу Райҳон Беруний «Ўтмиш асрлардан қолган ёдгорликлар» асарида айрим маълумотларни келтириб, «Самарқандда уларнинг жамоалари бор», – деб айтади. Шунингдек, Беруний Моний издошлари яратган «Инжил» христианларнинг Инжилдан фарқ қилишини таъкидлайди. Монийчилар Инжили алифбонинг 22 ҳарфи тартибида жойлаштирилган. Моний ёзуви шунга асосланади.

1.4. ХИТОЙ ДИНИЙ ВА ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

Маълумки, Хитой ва Ўзбекистон ҳудудида шаклланган давлатлар ўртасида яқин савдо-сотиқ алоқалари бўлган. Буюк Ипак йўлининг асосий бекатларидан бўлган Ўзбекистон минтақасида кўплаб хитойлик савдогарлар доимий яшаганлар. Улар орқали Хитой диний ва фалсафий эътиқодларидаги кўплаб элементлар маҳаллий таълимотларга синган.

Хитой давлатида ижтимоий ахлоқ ва бошқарув тамойиллари мистик мавҳумликлардан ва нариги дунёда нажот топиш йўлидаги диний покланиш масалаларидан кўра муҳимроқдир. Хитойлар ҳеч қачон борлиқ сирлари ва ҳаёт-мамонт муаммолари билан жиддий шугулланмаганлар, аммо Олий Эзгулик тимсолини яхши тасаввур қилиб, ҳамиша унга тақлид қилишни муқаддас бурчлари деб ҳисоблайдилар. Эзгулик пешволари одамзоднинг идеали ҳисобланган. Бу тамойил Конфуций томонидан юз карра зиёда қилиб такомиллаштирилди ва Хитой халқининг маънавий ҳаётини минг йилларга татигулик мустаҳкам асосга қўйиб берди. Ким уларни қабул қилинган юксак ахлоқ қоидаларига муносиб кун кечиришга ўргатган бўлса, ўшалар хитойликларнинг буюк авлиёлари қаторига киритилган.

Конфуций таълимоти

Конфуций таълимоти унча катта ҳажмга эга бўлмаган «Лун юй» («Хукмлар ва суҳбатлар») китобида ифодаланган. Бу китоб Конфуцийнинг вафотидан кейин унинг шогирдлари томонидан тартиб берилган.

Конфуций (м. авв. 551–479) ишлаб чиққан «комил инсон (цзюнь-цзи)» концепцияси бўйича, юксак ахлоқли киши ибрат намунаси сифатида икки инсоний фазилатга эга бўлиши лозим. Бири, инсонпарварлик (жэнь) бўлиб, иккинчиси – расм-русумларга садоқатдир (ли).

Конфуций инсонпарварликни ўзаро ёрдам, муносабатлардаги тенгликда деб билади. Аммо одамлар ўз табиий мижозларига кўра турлича бўлганликлари каби ижтимоий даражалари ҳам бир хил бўлиши мумкин эмас. Унда қандай қилиб табиатан тенг бўлиши мумкин бўлмаган одамлар орасида тенглик ўрнатиш мумкин? Конфуций бунинг ечимини расм-русум феноменида кўрди. Оддий қилиб айтганда, одамларнинг ижтимоий мутаносиб бўлиши муаммони ҳал қилади. Шу ерда «расм-русум» истилоҳига шарҳ бериб ўтиш фойдадан холи бўлмайди. «Расм-русум» деганда, биз, асосан, анъанавий урф-одатларни тушунамиз. Хитойликлар учун эса, ўрнатилган тартибларни англатади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, биздаги «одоб» тушунчаси замирида ҳам, аслида ҳозирда биз қабул қилган «ахлоқ» маъноси эмас, балки ҳар бир нарсани амалга ошириш тартиби ётади. Масалан, саломлашиш одоби, эҳтиром кўрсатиш одоби, меҳмон кутиш ва кузатиш одоби каби. Конфуций таълимотидаги «расм-русум» маъносини айнан шундай тушуниш керак. Конфуций ўз олдига юксак ахлоқий фазилат учун курашадиган эзгу инсон намунасини яратишни мақсад қилиб қўйди. Унинг шогирдларидан бири «Ҳаётда инсон учун энг асосий маслак нима?» деганда, Конфуций: «Бу ўзига раво кўрмаган нарсани бировга ҳам раво кўрмасликдир» деб жавоб берган экан. Унинг бу ҳикматли гапи кейинчалик Европада «ахлоқнинг олтин қондаси» деб ном олди. Аслида бу ҳикмат барча шарқ халқлари этикасида бўлган бўлиши керак. Сабаби, Муҳаммад алайҳиссаломнинг бир ҳадисида ҳам айнан шундай ўтит ифодаланган. Ахлоқий мажбуриятларнинг расм-русум ва бурч (Ли) орқали синдирилиши тарбия, таълим ва маданиятни ўстиришда асосий усулга айланди. Тарбия, Конфуций таълимотида «вэнь» тушунчаси замирига синдирилди.

«Лунь-юй» бошдан-оёқ «жўмард инсон» тушунчасига бағишланган. Конфуцийнинг энг муҳим категориялари – «жэнь», «ли», «вэнь» бўлиб, бир вақтнинг ўзида комил инсон ва ҳам «жўмард инсон»нинг хусусиятларидир.

Жўмард одам тушунчаси Конфуций таъкидича, жамиятнинг барча қатламларига хос ўз маънавий камолоти устида ишламоқ зодагонларга ҳам, оддий халққа ҳам бирдек бурчдир. Жўмард одам – барча мақтовга сазовор хислатларга эга бўлган комил инсон. У ҳамшиша ва ҳамма нарсада инсонпарвар. У барча ишларида расм-русумни ўз ўрнига қўяди.

Инсонийлик тушунчаси Конфуций томонидан жуда кенг таҳлил этилган ва бир қанча фазилатларни ўз ичига олади: камтаринлик, адолатлилик, босиқлик, ор-номуслилик, бегаразлиқ, инсонларга меҳр-муҳаббатли бўлиш ва ҳ.к. Бироқ инсон камолоти учун фақат инсонийликнинг ўзи етарли эмас. Унда бурч

масъулияти кучли бўлиши керак. «Эзгу инсон бурч ҳақида, пасткаш инсон ўз манфаатини ўйлар», – деб тушунтирди Конфуций. Бурч тушунчасига илм эгаллаш, донишмандларнинг панд-насихатларига қулоқ тутиш ҳам киради. У бошқа тушунчаларни ҳам ишлаб чиқди. Садоқат ва самимият, ўзаро ҳурмат, анъанавий урф-одат ва расм-русумларга тўлиқ ҳурмат кўрсатиш шулар жумласидандир.

Ўрта асрларда аста-секин ҳар бир кишининг ўз ижтимоий мавқеига қараб шаклланиши лозим бўлган қатъий ахлоқ-одоб нормалари, этикет нормалари ишлаб чиқилди. Ҳаётнинг ҳар бир ҳолати бўйича, таваллуд, мактабга қадам қўйиш ёки мансаб шиллапоясига кўтарилиши, ҳар бир ҳодисанинг расм-русуми қатъий қоидаларга биноан бажариладиган бўлди.

Хан даврида Конфуцийнинг зоҳирий назокат ва тавозеъ қоидалари мукаммал тўплам ҳолига келтирилиб, «Ли цзи» китоби деб аталди. Бу қоидалар мажбурий қонунлар бўлиб, ижтимоий мавқеи қанчалик баландлашган сари фуқаро бу қонун-қоидаларни шунчалик пухта билиши ва амал қилиши талаб этилган. Конфуций ўзи ўйлаб топган ижтимоий идеалидан илҳомланиб ижтимоий тартибни шундай тасаввур қилади: «Ота оталигини, фарзанд фарзандлигини, ҳукмдор ҳукмдорлигини, амалдор амалдорлигини қилсин», яъни агар ҳамма ўзи ҳуқуқ ва бурчини яхши тушуниб, ўшани сидқидилдан бажарса, жамиятда тартиб бўлади. Демак, шу тариқа шаклланган жамият икки асосий қатламдан иборат бўлади. Юқори қатлам – фикрлайдиганлар ва бошқарувчилар қатлами, иккинчиси эса қуйи-бажарувчилар (меҳнат қилувчилар) ва бўйсунувчилар қатламидир. Қайси қатламга мансуб бўлиш шахснинг бой ёки камбағал бўлиши, аслзода ёки оддий одам бўлишига қараб эмас, балки билим ва эзгу фазилатлар соҳиби бўлиш, аниқроғи, комил инсон – «цзюнь-цзи» андозаларига нечоғли тўғри келиши билан белгиланган. Расман, бу ҳар бир фуқаронинг тенг равишда юксак мартабаларга эришишига йўл очар эди. Конфуций бўйича, қуйи қатламдан чиққан ҳар бир инсон, агар саводли ва тиришқоқ бўлса, юксак мартабаларга эришиши мумкин эди. Лекин ҳаётда бу жуда кам сонли одамларга nasib этган. Амалда тенгликни таъминлаш мураккаб эди. Амалдорлар ўз фарзандларига таълим олиш ва фаровон ҳаёт кечириши учун барча шароитни яратган эдилар. Аҳолининг ночор қатлами бундай имкониятдан маҳрум эди.

Ижтимоий интизомнинг муҳим асосларидан бири, Конфуций бўйича, катталарга сўзсиз бўйсунуш ҳисобланади.

Конфуций фарзандлик эҳтироми – «сяо» таълимотини ишлаб чиқди. Шу ерда яна конфуцийча расм-русумга тўхталамиз. Юқорида кўриб ўтганимиз, «жень» (инсонпарварлик) инсоний муносабатнинг руҳи бўлса, «расм-русум», яъни уни амалга ошириш тартиби, унинг жисмидир. Мазмунан конфуцийча расм-русум икки асосга таянади: фарзандлик эҳтироми (сяо) ва ном обрўсини сақлаш (чжен мин). Сяо таълимоти оила ва уруғ култининг гуллаб-яшнашига сабаб бўлди. Ота фарзанд учун мутлақ ахлоқ намунасига айланди. Ота фар-

зандининг хатосини, фарзанд эса отасининг хатосини бировлардан яшириши фазилат белгисига айланди. Отага қарши чиқиш кечириб бўлмайдиган жиноят деб тарбия берилди. Зеро, инсонпарварлик фарзандлик эҳтиромидан бошланади. Оила жамиятнинг қалби, оиланинг манфаатлари алоҳида шахснинг манфаатларидан устун қўйилиши лозим. Хитойда хонадонлар, мактаблар ва сулолалар шаъни учун фидойиланк анъаналари шу қарашларга асосланади.

Катталарнинг иродасига, сўзига ва хоҳишига кўр-кўрона бўйсунуш – бу, кичикларнинг мажбурий одоб нормаси бўлиши керак. Бу одоб бўйсунувчиларнинг; у давлат миқёсида бўладими, уруғ даражасидами, оила мисолидами, фарқи йўқ, барча тоифасига таалуқлидир. Мутафаккирнинг таъкидлашича, давлат–катта оила, оила эса кичик давлатдир.

Ўтмиш Конфуций таълимотида муносиб хулқ-атвор намунаси ва ибрат мезонидир. «Мен ўтмишга ишонаман ва уни севаман», – дер эди у. Инсон ўтмиш маънавий идеаллари даражасига кўтарилиш учун ахлоқан баркамолликка интилиши лозим. Унинг таълимотидаги шиорлардан бири шундай: «Аждодларга таъзим ва катта биродаларига эҳтиром кўрсатиш инсонсеварлик асосидир».

Конфуцийлик аждодлар культига интизом асоси сифатида катта эътибор қаратди. Аждодлар култи, бу – инсонийлик асосидир. Ҳар бир фарзанд ота-она ва улуғ аждодларининг ҳурматини жойига қўйишга бурчли. Айниқса, у саводли бўлса, масъулиятни янада чуқурроқ сезиши лозим. Конфуцийнинг бу таълимотига мувофиқ, яхши фарзанд бир умр ота-онаси ҳақида гамхўрлик қилиши керак. Гарчи конфуцийлик дин бўлмаса ҳам, диний таълимодан ҳам кўра таъсирчан эди. Икки ярим минг йилдан ортиқ давр ичида конфуцийлик хитойликларнинг онгу шуурини бутунлай эгаллаб, уларнинг руҳияти, эътиқоди, хулқи, тафаккури, нутқи, ҳаёт тарзида чуқур из қолдирди.

Конфуций таълимоти расмий таълимотга айлангач, унинг моҳияти эмас, балки кексаларга ҳурмат кўрсатиш, катталарнинг буйруғига бўйсунуш, камтарликни намойиш этиш ва фозил бўлиб кўриниш каби тамойиллари маънавийятнинг асосига айланди.

Дао

Даосизм Конфуций таълимоти билан бир даврда пайдо бўлган мустақил фалсафий таълимот бўлиб, ўз олдига оламнинг яратилиши, ҳаёт ва ўлим муаммоларини тушунтиришни мақсад қилиб қўйган. Ушбу таълимот асосчиси Лао-цзидир (м. авв. III асрнинг ўрталарида яшаган деб тахмин қилинади). Ривоятларга кўра, у Хитойни ташлаб чиқиб кетар экан, ўзининг Дао дэ цзин асарини Ғарб дарвозасининг кўриқчисига ташлаб кетади. Китоб кўриқчилар орасида катта қизиқиш уйғотади ва натижада қўлма-қўл бўлиб, бутун ҳудудга тарқалиб кетади.

Таълимотнинг асосида Буюк Дао (Мутлақ ва Умумий Қонуният) ҳақидаги гоя ётади. Дао – барча ернинг ва ҳамма нарсанинг эгаси бўлиб, ҳокимияти мангу ва чегара билмасдир. Уни ҳеч ким яратган эмас, аммо барча ундан тарқалади. Ҳиссий қувватлар билан Уни кўриш, эштитишнинг иложи йўқ. У абадий, номсиз ва шақсиздир. Бироқ ҳаётни ҳаракатга келтирувчи, дунёдаги нарсаларга ном ва шакл берувчи удир. Ҳатто буюк Осмон ҳам унга бўйсунди. Даони билиш учун унга эргашиш керак, унга қўшилиб кетиш керак. Ҳаётнинг мазмун-моҳияти шундадир. Дао ўзининг тажаллиёти орқали, яъни Дэ орқали намоён бўлади. Дао барча нарсаларни яратган бўлса, Дэ уларни боқади. Даосизм ҳинд ведаларидаги қиёфасиз Мутлақ ҳақиқат таълимотини эслатади.

Даосизмдаги пировард мақсад – мангу ҳаётга эришувдир. Инсон танаси микрокосм бўлиб, макрокосм, яъни Коинотнинг кичик нусхасидир. Коинот Ер ва Осмон, юлдузлар, сайёралар ва бошқа самовий жисмлардан ташкил топгани каби инсон танаси ҳам руҳлар ва илоҳларнинг тўпланиш жойи бўлиб, эркаклик ва аёллик ибтидоларининг ўзаро муносабати натижасида фаолият кўрсатади. Мангу ҳаётга эришишни истаган киши, аввало, махсус воситалар ёрдамида ўз танасидаги 36 мингга яқин руҳни кучлантириши керак, токи улар танани тамоман ўзларига бўйсундирсинлар. Шунда тана моддийликдан ажралади ва инсон ўлмас бўлиб қолади. Бу биринчи навбатда овқат ейишни камайитиришдан бошланади. Номзод олдиниға гўшт ва вино истеъмол қилишдан бош торттириши лозим. Сўнг умуман овқатланишдан воз кечиши керак (руҳлар қон ҳидини ва умуман ўткир ҳидларни ёмон кўрадилар). Танани озиклантирувчи дон ва сабзавотлардан ҳам воз кечилади. Овқатланиш вақтлари ораси аста-секин узайтириб борилади. Бу даврда озгина-озгина мева-чева, ёнғоқдан, илдизлардан тайёрланган толқонлардан истеъмол қилинган. Шунингдек, гўё сеҳрли кучга эга бўлган махсус таркибдаги дорилар тайёрланиб, истеъмол қилинган. Шунингдек, тушқни ютиш воситаси билан очликни қондириш йўли ўргатилган.

Мангу ҳаётга эришишнинг яна бир муҳим элементи – бу, йога воситасида жисмоний чиниқиш ва иродани нафас машқларини бажариш орқали бошқаришдан иборат бўлган. Тўғри нафас олиш ва чиқариш, нафасни ушлаб туриш ҳолатларига доир кўплаб тавсиялар ишлаб чиқилган эди. Масалан, оддий ҳолат ва ҳаракатлар (йўлбарс, кийик, лайлак, тошбақа ҳолатлари) билан бир қаторда жинсий муносабатларга доир машқлар тизими ҳам ишлаб чиқилган.

Дао назариясида ахлоқ омилларига катта аҳамият берилади. Мангу тирик бўлиш учун, номзод камида 1200 эзгу ишни амалга оширган бўлиши керак. Битта содир қилинган ахлоқсиз ҳаракат барча эзгу ишларни бекорга чиқаради. Мангу тирикликка тайёргарлик жуда узоқ вақтни, деярли бутун умрни ўз ичига олиши мумкин. Вафот этган даочи «ўлган» деб эмас, балки кўздан ғойиб бўлган деб ҳисобланиши зарур. Чунки у ўзининг жисмоний танасидан қутулиб, моддиятдан холи одамга, яъни мангу тирик инсонга айланади. Бунинг исботи

сифатида даочилар турли ривоятлар тўқиб чиқарган эдилар. Масалан, улардан бирида айтилишича, мангу тириклик муаммолари билан шугулланган Вэй Бо Янь номли олим мўъжизавий дори тайёрлабди ва уни синаб кўриш учун шогирдаларини ва итини олиб, тоққа йўл олибди. Аввалига итга бериб кўрибдилар. Ит ўша дамда тил тортмай жон берибди. Сўнг ундан олимнинг ўзи татиб кўрибди ва шу заҳоти жонсиз йиқилибди. Дао гоёларига содиқ шогирдалардан бири ҳам устозининг кетидан дорини ичибди. Бошқалар дорини тотиб кўришга ботина олмабдилар ва жасадаларни кўмиш учун ул-бул келтириш мақсадида қишлоққа жўнабдилар. Қайтиб келсалар мурдалар гоёиб бўлган эмиш. Уларнинг ўрнида бир парча қоғозни топибдилар. Унда Вэй Бо Янь, шогирд ва ит тирилиб осмонга кўтарилиб кетганликлари ёзилган экан.

Даосизмда инсоннинг мангу ҳаёт касб этиш масаласи жуда қийин жараёнлиги ва фақат камдан-кам одамларгагина nasib қилиши қайта-қайта таъкидланади. Аммо ҳамма мангу ҳаётга эришишни хоҳлаётди. Айниқса, императорлар бу ишни тоқатсиз оғир машқлар билан эмас, балки қандайдир дорилар, тилсимлар ва мўъжизавий ичимликлар орқали амалга оширишни истар эдилар. Шунинг учун императорлар даочи олимларнинг тадқиқотларига ҳомийлик қилдилар. Мўъжизавий дори топишга бўлган кенг қизиқиш қадимги Хитойда алхимия фанининг кескин ривожланишига олиб келди. Императорларнинг моддий ёрдамига таяниб, даочи алхимиклар органик дунёнинг бор маҳсулотлари ва ашёларини қайта ишлаб кўришга интилдилар. Алхимиклар мўъжизавий дорилар устида ишлаб туриб, астрология борасидаги билимларни ҳам чуқур ўргандилар. Натижада улар самовий жисмларга қараб фол очиш ва башорат қилиш илмини ҳам эгалладилар. Даочи алхимиклар осмон тузилиши, юлдуз ва сайёраларнинг жойлашиши ҳақида бир қанча карталар, жадваллар ва тақвим-календарлар тузганлар. Инсоннинг қайси бурж остида тутилганига қараб, унинг тақдири ҳақида хулосалар ясаганлар. Гороскоплар тузилиб, мунажжимлик кенг тарқалган.

Даочилар ўзлари сиғинадиган маъбудларнинг сонини аниқлаш, руҳлар ва мангу ҳаёт қаҳрамонларининг ҳисоби билан шугулланмаганлар. Агар амалдор эзгулик билан ном чиқарган бўлса, ўлганидан сўнг муқаддаслаштирилиб, даочилар томонидан маъбудлар сафига қўшиб юбораверилар эди. Даочилар Буюк ибтидо Тайчу илоҳлари, Ғарб илоҳи Сиванму, биринчи одам Паньгу, қаторида, император Хуанди, алхимик Вэй Бо Янь ва бошқа бир қанча тарихий шахсларга ҳам сиғинганлар.

Эрамининг бошларида Хитойга кириб келган буддавийлик даосизмни ўзига сингирди. Даосизм буддавийлик каби ҳеч қачон Хитой расмий-мафкуравий кадрлялари тизимида етакчи ўрин эгалламаган. Даочилар томонидан Конфуцийликнинг пешқадам мафкура эканлиги ҳеч қачон баҳс қилинмаган.

1.5. ИУДАИЗМДА АХЛОҚИЙ БУРЧЛАР

Яхудийларнинг энг қадимги ва кенг тарқалган ахлоқ нормалари Мусо номи билан боғлиқ. Бу қоидалар ўнга бўлиб, Худо томонидан Мусога Синай тоғида берилган илоҳий амрлардан иборат (Шмот, 20. Итро). Бу фарзлар яхудийларга жуда оддий ҳуқуқий ва ахлоқий нормаларни бажаришни буюрар эди. Улар қуйидагича:

Якка Худо (Яҳве)дан бошқа илоҳга имон келтирмаслик.

Бут ва санамларга сиғинмаслик.

Заруратсиз Худо номи билан қасам ичмаслик.

Шанба куни қоидаларини бузмаслик ва у кунни Худога бағишлаш.

Ота-онани ҳурмат қилиш.

Қотиллик қилмаслик.

Зино қилмаслик.

Ўғирлик қилмаслик.

Ёлгон гувоҳлик бермаслик.

Бегона нарсаларга кўз олайтирмаслик (бировнинг уйи, хотини, қули, чорваси ва ҳ.к.).

Дастлабки уч ўғит яккахудоликка чақиради. Улар Ундан бошқага сиғинмаслик, Худонинг амрларидан оғишмаслик ҳақидадир: «Ва Худо айтди Мусога: Исроил фарзандларига айт, осмондан туриб сизлар билан гаплашганимни кўрмадингларми? Мен бўла туриб ўзларингизга кумуш ва олтин бутларни ясаманглар! Ерда мен учун қурбонлик қиладиган жой қилинглр. Мен учун чорва молларидан қурбонлик қилинглр» (Шмот, 20 Итро).

Бошқа халқлардаги кўпхудолик илатидан сақланишни тарғиб этар экан, Мусо уларнинг бутларга ўғил ва қизларини қурбонлик қилишларини, ҳаром нарсаларни ейишлари, афсунгарлик ва сеҳргарлик, руҳларни чақириш билан шуғулланишларини ман этади. Бу – Худонинг амри эди.

Тўртинчи ўғит дам олиш кунини унутмаслик ҳақидадир (Таврот: Шмот, 20 Итро, Ваикра, 19 Қдошим). Ушбу ўғит Худо ва халқ ўртасидаги алоқа нуқтаи назаридан жуда муҳим ҳисобланади. Шанба – дам олиш куни Худога бағишланиши керак. Шу билан бирга, шу кунда барча яхудийлар, ким бўлиши ва қандай мавқени эгаллашдан қатъи назар, тенг кўрилади. Яъни ҳамма – қул ҳам, подшоҳ ҳам дам олиши керак, ҳатто уй ҳайвонлари ҳам дам олиши керак.

Бешинчи ўғит ота-онага ҳурматни тарбиялашга қаратилган.

Қолган ўғитлар (олтинчидан ўнинчигача) яхудийларнинг ўз яқинлари билан муносабатларига алоқадор деса бўлади. Яқинлар деганда яхудийлар асосан, Исроил халқини тушунадилар: «Ўз халқинг болаларига зулм қилма ва қасос олма. Яқинларингни ўзингни севгандек сев» (Таврот: Ваикра 19. Қдошим).

Ўн илоҳий амрнинг иккинчи қисмини ташкил қилган кейинги беш ўғит – «қотиллик қилма, зино қилма, ўғирлама, тухмат қилма, яқинларингнинг нарсаларига кўз олайтирма» (Шмот, 20 Итро) деган амрлар адолат ўрнатишнинг дастлабки талабларидир. Айнан ана шу амрларни ҳаётий қоидага айлантириш яҳудийларнинг Худога азиз бўлишининг белгиси эди.

Мусо айтадики, яҳудийлар фақат адолатга тузилган жамият ва қонунлар устуворлигига риоя қилиш орқалигина саодатга эришиши мумкин. Шундай қилиб, инсон хулқ-атвори дунёнинг асосида туради. У нажот бўлиб, унга эришиш ҳаётда миллат учун тинчлик ва фароғат, алоҳида шахс учун оила ва тўкинчилик келтиради. Илоҳий амрлар ижтимоий-диний ҳаётни ҳам тартибга солиб туради. Табиат ҳам, тарих ҳам, барчаси Худо иродаси ва хоҳишига биноан бошқарилади. Дунё ҳамиша дуо ва тавба туфайли янгиланади, аммо яна содир этилган гуноҳлар ва такаббурлик туфайли фалокатлар ва саросималарга юз тутади.

Мана шу сабаблар яҳудийлар ўзларини бошқалардан афзал халқ деб тушунишига олиб келган. Яҳудийларнинг ўзларини олий ирқ деб ҳисоблаши диннинг миллийлашувининг асосий сабабидир. Бу динга бошқа миллат вакиллари қабул қилинмайди.

Қуръони карим яҳудий динидаги миллий биқиқликни танқид қилади: «Албатта, Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло Одам алайҳиссалом, Нух алайҳиссалом, Иброҳим алайҳиссаломнинг авлодларини ва Имрон авлодларини бутун олам аҳлининг афзали деб танлади. Улар бир-бирларига зурриёт эдилар. Аллоҳ эшитгувчи ва билгувчидир» («Оли Имрон» сураси, 35-оят). Бундан кўриниб турибдики, Аллоҳнинг Мусо тили билан халққа айтилган: «Сизлар олам аҳлининг ичида афзалисизлар», – деган каломи яҳудийлар томонидан нотўғри тушунилиб, «биз инсонлар ичида энг афзали эканмиз» деган ақиданинг пайдо бўлишига олиб келган.

Худди шунингдек, Имрон авлодлари дейилганда христианлар назарда тутилган ва бу билан улар ҳам яҳудийлардан заррача кам бўлмаган одамлар эканлиги уқтирилган ва тинч-тотув яшашга даъват этилган. Масиҳнинг пайдо бўлиши яҳудийликда Худо Саалтанатининг бошланиши, барча халқлар томонидан ягона Худога ва унинг Тавротда қайд этилган инсониятга юборган қонунларига имон келтирилиши

билан боғланади. Мусо пайгамбарга юклатилган асосий вазифа жамиятда қонун устуворлигини амалга ошириш, Худога бўйсунуш – қонунга бўйсунуш, унинг амрларини бажариш билан чекланган эди.

Мазкур ўн илоҳий амрдан ташқари, Мусога яна бир қанча ҳуқуқий нормаларни ўрнатиш топширилганди. Масалан, яҳудий янги сотиб олган қулни олти йил ишлагандан сўнг озод қилиши керак. Мусо давр шароитидан келиб чиқиб, темир интизом ўрнатиш орқали ахлоқий нормаларни ўрнатишга ҳаракат қилди. Бу даврларда комил инсон ҳақида гапиришга ҳали эрта эди. Халқ онгига қонунларнинг мажбурийлигини сингдириш лозим эди. Зеро, унинг зиммасида бошқа халқлар тарихида ўхшаши бўлмаган тафаккур ва эътиқодга эга жамият қуриш вазифаси юклатилган эди. Буни амалга ошириш эса, давлат шаклидаги сиёсий макон яратилгандагина мумкин бўларди. Шунинг учун Мусонинг асосий эътибори бўлажак Исроил давлатининг ҳуқуқий асосларини яратишга қаратилди. У тарқоқ қабилаларни жипслаштирди, яҳудийларни ўз Худосига ва илоҳий қонунларига эга халққа айлантди.

Иудаизмнинг пайдо бўлиш тарихи

Унинг тарихи Исроил халқининг муқаддас китоби Тавротда ривоятлар асосида батафсил қайд этилган.

Яҳудийларнинг диний ривоятларига қараганда, Худонинг иродаси билан ердаги цивилизация тўфон туфайли йўқликка юз тутганда фақат Нух пайгамбарнинг жамоаси жон сақлаб қолган. Дунё халқлари Нух пайгамбарнинг уч ўғли – Ҳом, Сом ва Ёфасдан тарқалган. Таврот ва Инжилда айтилишича, яҳудий халқи Сомнинг авлодларидир. Ушбу даъво Иброҳим пайгамбар тарихи орқали далилланади. Ривоятга кўра, Иброҳим Халилуллоҳнинг шажараси пайгамбар Нухнинг невараси – Эверга тақалади. У Сом (Шим)нинг ўғли бўлган. У бир қанча сом(семит) – араб халқларининг ҳам отаси ҳисобланади. Тавротда айтилишича (Таврот:Брейшит, 10–11 Нух.), Иброҳимнинг генеалогик шажараси куйидагича:

Нух

Шем

Арпахшад

Шелах

Эвер
 Пелег
 Реу
 Сруг
 Нахор
 Терах
 Иброҳим

Иброҳим месопотамиялик эди. У яшаган давр, тахминан II минг йилликнинг иккинчи ярмига тўғри келиб, кўпхудолик, бутпарастлик ва ширкнинг авж олган даври эди. Бу даврда самовий афсоналар кенг тарқалган эди. Тавротнинг Лех Леха бобида (Таврот: Брейшит, 13-15 Лех Леха) айтилишича, Худо Иброҳимга ўзи тутилган Ур юртидан чиқиб, Канъон диёрига отланишни буюради. Худо Канъонни унга бағишлайди ва ундан пайдо бўладиган кўпдан-кўп авлоднинг фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашга ваъда беради. Бунинг эвазига Иброҳим яккахудоликни тарғиб этиши лозим эди. Иброҳим шу тариқа ягона Худони тарғиб этиш йўлига ўтади. Бутпарастлик даврида Олам яккаю ягона Нарвардигор томонидан яратилганлиги ҳақидаги ғояни илгари суриш кишидан катта жасорат ва фидойилик билан курашишни талаб қиларди. У Худонинг амрига биноан тарғибот ишларини Мисрдан бошлайди. Қуръони каримда келтирилишича («Анбиё», 52-70) Иброҳим бир куни бутхона ходимларининг байрамга кетганлигидан фойдаланиб, бутхонадаги энг катта санамдан бошқа барчаларини синдириб ташлабди ва ҳеч нарса кўрмагандек ўз ишини қилиб юраверибди. Қоҳин қайтиб келгач, буни уларнинг динига очиқдан-очиқ қарши чиқиб юрган Иброҳимдан бошқа киши қилмаслигига ақли етиб, уни маҳкамага судрабди. Подшоҳ Намруд ундан нега бу ишни қилганлигини сўраганда, у бу ишни бутхонадаги катта санам қилганлигини айтибди. Шунда ўтирганларнинг жаҳли чиқиб: «Ахир у топдан ясалган-ку?!» дебдилар. Шунда Иброҳим: «Агар сизга фойда ҳам, зарар ҳам бера олмайдиган бўлса, бутларга нега сизгина сизлар? Ҳар нарсага қодир, ўз бандасининг ғамини ейдиган, ўлгандан кейин тирилтирадиган ва барча оламларнинг Яратувчиси бўлган яккаю ягона Худони нега тан олмайсизлар?!» – дебди. Намруд газабланиб: «Майли, сенинг худонинг сенинг ғамингни ейишини бир кўриб қўяйлик. Уни ёқиб юборинглар. Шу иш билан ўз илоҳларингизга ёрдам беринглар», – деганча уни гулханда ёқишни буюради.

Катта гулхан тайёрланади. Иброҳим ловуллаб ёнаётган гулхандан бирон жойи куймаган ҳолда чиқиб келади. Подшоҳ уни афсунгар гумон қилиб, мамлакатдан бадарга қилади. У Аллоҳ фармони билан Канъон (ҳозирги Исроил давлати) ҳудудига кўчади.

Бу даврларда яҳудийлик, христианлик ва ислом каби динлар бўлмаган. Иброҳим мазкур динларнинг асосий таълимоти бўлган яккахудоликни тарғиб

этгани учун ҳам ҳар учала динда буюк ва эъзозли пайгамбар сифатида эътироф этилади. Худо билан аҳдлашганда Иброҳим жуда кекса бўлиб, 86 ёшда эди. Унинг Сора исми хотини бўлиб, улар фарзандсиз эдилар. Шунинг учун ҳам Худо ҳар гал кўринганида унга кўплаб авлодлар бериши ҳақида эслатиб туриши Иброҳимга эриш туюларди (Таврот: Брейшит, 17 Лех Леха). Худо унга Ҳожар исми Мисрдан сотиб олган жориясига уйланишни буюради. Худонинг иродаси билан Ҳожар ҳомиладор бўлади ва вақти-соати етиб ўтил туғиб беради. Уни Исмоил (Ишмаэл) деб атайдилар. Бир неча йиллардан сўнг, Иброҳим 100 ёшга, унинг биринчи хотини Сора 90 ёшга кирганда Худонинг иродаси билан Сора ҳомиладор бўлади ва у ҳам вақти-соати келиб ўтил тугади. Унинг номини Исҳоқ (Ицҳак) деб қўядилар. Яҳудий халқининг бевосита тарихи Иброҳим Халилуллоҳнинг Сорадан туғилган ўғли Исҳоқ билан боғлиқдир.

Иброҳим 157 йил умр кўрди. Яҳудий диний-тарихий манбаларида Иброҳим вафот этганида неча ёшда бўлгани қайд этилган бўлса-да, унинг умр ниҳоясидаги ҳаёти тафсилотлари учрамайди. Шунинг учун ҳозирги яҳудий адабиётларида юқорида келтирилган маълумотлардан бошқа Иброҳим пайгамбар тўғрисида маълумот йўқ. Унинг ўғли Исҳоқ ҳақидаги маълумотлар ҳам унинг балоғатга етган даврдан, яъни яҳудийларнинг қарашлари бўйича қирқ ёшдан бошлаб берилади.

Исҳоқ 40 ёшга кирганда арамей Бетуэлнинг қизи Ривкани ўз никоҳига олади. У 60 ёшга кирганда эгизак фарзанд кўради. Бирига Ийсу (Эйса) ва иккинчисига Яъқуб (Иаков) деб исм қўйдилар. Исҳоқ кексайиб, кўзи ожизлашиб қолганда севимли катта ўғли Ийсуга халқни бошқариш учун фотиҳа бермоқчи бўлади. Бу ишни қилишдан олдин уни чақириб, оҳу овлаб келиш ва ундан хуштаъм таом пишириб беришни топширади. Ривка кўпроқ кичик ўғли Яъқубни яхши кўрар ва Исҳоқ фотиҳани айнан Яъқубга беришини хоҳлар эди. Шунинг учун Ийсунинг овга кетганидан фойдаланиб, Яъқубга подадан иккита ёш эчкини танлаб, пишириб келишни буюради. Исҳоқ кўзи яхши кўрмагани учун Яъқубни Ийсудан ажрата олмайди ва уни дуо қилиб, барча биродарлари, ҳатто Ийсу устидан ҳукмрон бўлишига фотиҳа беради. Бундан хабар топган Ийсу шу кундан эътиборан укаси Яъқубнинг ашадий душманига айланади (Таврот: Брейшит, 27. Толдот).

Яъқуб акасининг қаҳридан кўрқиб, онасининг маслаҳати билан тоғаси Лаваннинг хизматиغا, Падан-Арам юртига жўнайди. У дастлаб тоғасининг қўлида 14 йил хизмат қилади. Хизмат ҳақига арамей Лаваннинг икки қизига, Лея ва Роҳилага (Рахель) уйланади (Таврот: Брейшит, 29 Ваеце). Шу билан бир қаторда хотинларининг энг суюкли жорияларидан Зилпа ва Билҳога уйланади. Бирин-кетин 12 фарзанднинг отаси бўлди (Таврот: Брейшит, 25 Толдот). Яҳудийларнинг 12 асботи-қабиласи шу фарзандларнинг номи билан аталади. Ушбу авлоднинг дунёга келиш тартиби қуйидагича: Реувен, Шимон,

Леви, Яхудо (Инжилда Иуда, Тавротда Йихуда, Куръони каримда Яхудо тарзида келтирилган) номли фарзандлар Яъқубнинг биринчи хотини Леядан; Дан ва Нафтали Яъқубнинг иккинчи хотини – Рахелнинг жорияси Билхадан; Гад ва Ашер Леянинг жорияси Зилпадан; Исахар ва Звелун яна Леядан; Юсуф (Иосиф) ва Беньямин Рахелдан (Таврот: Брейшит, 30 Ваеце). Тавротда этилишича, Яъқуб ҳаммаси бўлиб, тоғасининг қўлида 20 йил хизмат қилган. Шундан 14 йил Лаваннинг қизларига уйланиш учун ишлаб берган бўлса, яна 6 йил унинг чорвасини боқиб беради. Сўнг Худонинг амри билан болаларини олиб Канъон мамлакатига қайтади. Бу даврларда Йису Канъоннинг Сеир деган ҳудудида яшар эди. Улар Ураун (Иордан) дарёси бўйида бир-бирларига пешвоз чиқадилар ва ярашадилар. Яхудий манбаларида қайд этилишича, Яъқуб кеч пайти бола-чақасини Ураун дарёсидан ўтказиб қўйгач, ёлғиз қолади. Шунда унга қандайдир одам ҳужум қилади. Улар туни билан курашиб чиқадилар. Тонг отгач, номаълум одам Яъқубга ўзининг фаришта эканлигини билдиради ва: «Бундан сўнг сенинг номинг Исроил бўлади, чунки сен сабр-чидам билан фаришта билан курашдинг», – дейди (Таврот: Брейшит 32 Ваишлах). Шу-шу, Яъқуб пайгамбарнинг номи Исроил, унинг авлоди Бани Исроил деб атала бошлади. Замонавий тадқиқотчиларнинг фикрича, эр. авв. II–I асрдан бошлаб Канъон юрти «Эрец Исраэл», яъни Исроил мамлакати деб юритила бошлаган. Исломда Бани Исроил пайгамбарлари деганда айнан Яъқубдан кейинги пайгамбарлар тушунилади. Яъқубгача бўлган пайгамбарлар назарда тутилмайди.

Юсуф ва Беньямин Яъқуб пайгамбарнинг энг кенжа болалари эди. Яъқуб, айниқса, Юсуфни жуда яхши кўрар эди. Бундан рашк қилган акалари Доган яйловида уни ўлдиришга қасд қиладилар. Олдинига уни чоҳга ташлайдилар. Сўнг эса, арабларнинг Мисрга кетаётган савдо карвони ўтаётганидан фойдаланиб, Яхудонинг таклифи билан уни чоҳдан чиқариб, 20 кумуш тангага сотиб юборадилар. Юсуфнинг кўйлагини эчкининг қонига белаб, Яъқубга элтадилар. Суюкли фарзанди ваҳший ҳайвон ҳужумидан нобуд бўлаганига ишонтирилган Яъқуб дод-фарёд кўтаради ва гамга ботади.

Араблар Мисрга келгач, Юсуфни фиръавннинг бош жаллоди Потифарга сотдилар (Таврот: Брейшит 38–39 Ваешев). Юсуф Потифар уйида ўзининг такводорлиги билан унинг меҳрини қозонди ва уй бошқарувчиси вазифасига тайинланди (Таврот: Брейшит, 38–39. Ваешев). Бош жаллоднинг хотини Юсуфни севиб қолади. У Юсуфни қанчалик хилватга тортмасин, Юсуф ундан ўзини олиб қочади. Кунлардан бир кун уйда ҳеч ким бўлмаганда хотин Юсуфга ёпишди. У юлқиниб, беканинг кучогидан қочганда, унинг кўйлаги йиртилиб, беканинг қўлида қолди. Бека газабланиб, дод солади ва хизматкорларни чақириб, Юсуфни унинг номусига тажовуз қилишга уринганликда айблади. Воқеадан хабар топган Потифар уни фиръавн зиндонига ташлайди. Зиндонда Юсуф зиндонбоннинг хурматини қозонди. Тез орада зиндонбон уни барча маҳбусларга

бошқарувчи қилиб қўяди (Таврот:Брейшит, 39–40 Ваешев). Шу орада Миср шоҳининг соқийси ва новвойи гуноҳишда гумон қилиниб, зиндонга ташланди. Юсуф уларга қараб турадиган бўлди. Бир йил ўтгач, уларнинг ҳар иккаласи бир кунда туш кўради. Соқий тушида узум токини кўрибди. Тоқда 3 новда бўлиб, унинг кўз олдига куртак ёзиб, мева солибди. Соқийнинг кўлида фиръавннинг пиёласимишу, соқий узумни эзиб, фиръавнга узатармиш. Юсуф уни қуйидагича таъбир қилибди: «Бу тушингни таъбири шуки, уч новда уч кундир. Уч кундан сўнг фиръавн сени афв этади ва яна илгаригидек ўз лавозимингга тиклайди. Ишинг юришиб кетгач, мен ҳақимда фиръавнга эслатсанг ва бу ердан мени озод этсанг. Мен ҳеч бир гуноҳ содир этмаганман».

Унинг таъбир қилиш қобилиятини кўрган новвойи ҳам унга тушини айтибди: «Менинг бошимда уч сават бор эмиш. Энг юқоридаги саватда фиръавн учун ёпилган нонлар бор экан. Қушлар бошимга кўниб, саватдан нонларни чўқийётган эмишлар». Юсуф дебди: «Тушингни таъбири шуки, уч сават уч кундир. Уч кундан сўнг фиръавн сени бошингни узиб, тапангни дарахтга осиб қўяди. Қушлар сенинг жасадингни чўқийдилар».

Юсуфнинг таъбири тўғри чиқади. Уч кундан сўнг фиръавн туғилган куни муносабати билан қатта зиёфат уюштиради. Шунда унинг ёдига соқий тушиб, уни озод этади ва яна ўз лавозимига тиклайди. Новвойини эса қатла этади. Бироқ соқий Юсуфга берган ваъдасини унуттади ва Юсуф яна икки йил зиндонда қолиб кетади. Кунлардан бир кун фиръавн туш кўради. Тушида у дарё бўйида турганмиш. Дарёдан етти бош семиз сигир чиқиб, яйловда ўтлай бошлайди. Уларнинг ортидан яна етти бош сигир чиқиб келибди. Улар озгин ва кўримсиз эканлар. Озгин сигирлар семизларига ҳамла қилиб, уларни еб қўйибди. Шу тобда фиръавн уйғониб кетибди. Яна уйқуга кетгач, иккинчи бор туш кўрибди. Бу сават етти бошоқли буғдойни кўрибди, бошоқдаги донлар етилган ва йирик экан. Унинг остидан яна етти бошоқ ўсиб келаётганмиш. Улар заиф ва шарқ шамоли таъсирида куйиб қуриб қолган экан. Заиф бошоқлар етилган бошоқларни ютиб юборибди. Шу онда фиръавн уйғониб кетибди.

Эрталаб фиръавн барча фолбину мунажжимларни чорлаб, тушини таъбир қилишни буюрибди. Бироқ ҳеч ким бунинг уйдасидан чиқолмабди. Сарой соқийсининг ёдига Юсуф тушибди ва фиръавнга у ҳақида эслатибди. Юсуф тезда фиръавн хузурига келтирилибди. Юсуф унинг тушини шундай таъбир этибди: «Етти бош қора мол – бу етти йил. Худди шундай етти бошоқ ҳам етти йилни англатади. Мисрда етти йил тўкин-сочинчилик бўлади ва ундан сўнг етти йил давомида қурғоқчилик, очлик ва қаҳатчилик ҳукм суради. Тушининг кетма-кет икки кўришда такрорланиши бу воқеа яқин орада юз беришини кўрсатади. Ким етти тўкинчилик йилида кейинги йилларнинг гамини еса, офатдан омон қолади».

Фиръавн Юсуфнинг ақл-заковатига, билимдонлигига қойил қолиб, уни Миср шаҳрига малик этиб тайинлабди. Юсуф етти йил давомида давлатни одиллик билан бошқарибди. Ҳар йилги ҳосилни тежаб, омборхоналарни дон билан тўлдирибди.

Етти йил ўтгач, бутун дунёда қурғоқчилик ва қаҳатчилик бошланади. Мисрдан бошқа барча давлатларда очарчилик авж олади. Миср давлати ўз халқини тўйдириш билан бирга, бошқаларга ҳам дон-дун сота бошлайди ва ниҳоятда бойиб кетади. Миср малики Юсуфнинг доврўги етти иқлимга таралади. Яъқуб хонадони ҳам очликдан қийналиб, Мисрдан бугдой сотиб олиш фикрига тушади. Яъқуб ўғилларига олтин-кумуш бериб Мисрга юборади. Улар Юсуфни олдига киргач уни танимайдилар. Юсуф эса акаларини дарҳол танийди, аммо сир бой бермайди ва уларни жосусликда айблаб, дағал муомала қилади. Улар ўзларининг ҳалол инсоннинг фарзандлари эканликлари, оталари уйда кенжа укалари билан қолгани ва оч наҳор ўтирганликларини айтиб, қасам ичадилар. Юсуф отаси ва укаси Беньяминнинг тирик эканлигидан ич-ичидан қувонса-да, заррача сир бой бермайди. Иш шу даражага етадики, Юсуф акаларининг бирини гаровга олиш шарт билан уларга бугдой сотади. Акалари бугдойни оталарига етказиб, энг кичик укалари Беньяминни Юсуф қошига келтиришлари шарт эди. Беньямин акаларининг ҳалол эканлигини тасдиқлаши зарур эди (Таврот:Брейшит, 42 Микец).

Алқисса, Яъқуб кенжа ўғлини акалари бирор нарса қилиб қўйишидан қўрқиб, анча пайт уни Мисрга юборишга унамади. Бироқ олиб келинган бугдой тугаб, яна очлик бошланганда ўғилларига Беньяминни қўшиб жўнатишдан бошқа иложи қолмади. Юсуф уларни қабул қилиб, бир неча кун меҳмон қилди ва кетиш асносида Беньяминга тегишли бугдой орасига ўзининг кумуш косасини яширишни буюрди. Ҳеч нарсадан хабарсиз Яъқуб ўғиллари шаҳардан чиқар-чиқмас, орқадан етиб келган шоҳ мулозимлари уларни ўғирликда айблаб, ҳибсга оладилар. Юсуфнинг мақсади Беньяминни ҳибс баҳонасида ўз ёнида қолдириш эди. Улар Юсуф қошига келтирилгач, Яҳуд унга дейди: «Сен бизнинг ҳалоллигимизни билиш учун энг кенжа укамизни олиб келишни шарт қилиб қўйганингда бизнинг отамиз зўрга кўнган эди. Чунки энг кичик укамиз отамизнинг қариган чоғида кўрган фарзанди бўлиб, уни ва акасини жуда яхши кўрар эди. Акаси ёшлигида вафот этган. Отамиз унинг ҳажрида ҳануз дилхастадир. Агар бу фарзандидан ҳам жудо бўлса, буни кўтара олмайди. Укамиз ўрнига мени ҳибсга ол, уни озод этиб, ортга, отамизнинг ҳузурига қайтаришингни илтимос қиламан» (Таврот:Брейшит, 44–45 Вангаш). Бу гапларни эшитган Юсуфнинг кўзларига ёш келибди. Ўзини тўхтата олмай, уларни бағрига босибди ҳамда ўзини таништирибди. Акалари Юсуфни танигач, унга нисбатан қилган ишлари учун тиз чўкиб, кечирим сўрабдилар. Юсуф уларни кечирибди ва отаси ҳамда қариндошларини Мисрга кўчиб келишларини тақлиф этибди.

Юсуфнинг Мисрга кўчиб ўтиш ҳақидаги таклифи етти йилдан бери азоб кўраётган ва қурғоқчилик, очлик ҳамда қаҳатчиликдан қийналаётган Исроил қавми учун аини муддао бўлди. Шу тариқа Исроил халқининг 12 бўғини Мисрда ўрнашди.

Бани Исроил Юсуф сабабли Мисрда фаровон ҳаёт кечирди ва мамлакатнинг энг нуфузли табақасига айланди. Бундай ҳаёт Юсуф дунёдан ўтгандан сўнг ҳам бир неча авлодларга насиб этди. Охириги даврларга келиб Яъқубнинг тўртинчи ўғли Яҳудонинг авлодлари ниҳоятда кўпайиб, 12 бўғин ичида миқдор жиҳатидан энг каттасига айлангани боис, Исроил қавми яҳудийлар деб атала бошлади.

Даврлар ўтиши билан Юсуфнинг мамлакатдаги хизматлари аста-секин нутилди. Миср фиръавнлари мамлакатда катта сиёсий кучга эга бўлган яҳудийлардан ҳадиксирай бошладилар.

Фиръавн уларнинг обрў ва эътиборини сусайтириш мақсадида уларни қаттиқ эзиб, қулга айлантириш сиёсатини юргизди. Яҳудий нақлларига кўра, Аллоҳ Иброҳимга унга комил имони учун Канъон ерларини иноят қилиб кўплаб зурриётли бўлиш неъматини ато этганди. Аммо Аллоҳ унинг зурриёти 400 йил давомида мусофир юрталарда қул бўлишини ҳам башорат қилган эди. Ушбу башорат Бани Исроил қавми Мисрда кечирган ҳаётининг айнан шу даврига тўғри келади (тахминан, милоддан олдинги XIII аср). Тазйиқ шу даражага етдики, яҳудийларнинг янги дунёга келган болаларини қатл қилиш бошланди.

Мусо худди ана шу даврда, чақалоқлар қиргин қилинаётган бир пайтда туғилди. Мусо Яъқубнинг учинчи ўғли Левидан тарқалган уругга мансуб эди. Бечора она чақалоқни Нил дарёсининг бўйидаги қамишзор орасига яшириб қўяди. Худонинг иродаси билан уни фиръавннинг қизи топиб олади ва саройга келтиради. Чақалоққа Мусо деб ном берадилар. У саройда тарбияланади. Мусо баалоғатга етгач, қул яҳудийни аёвсиз калтаклаётган мисрлик назоратчини жаҳл устида уриб ўлдириб қўйди ва фиръавннинг қаҳридан қўрқиб, мамлакатдан қочди. Юриб-юриб, тақдир тақозоси билан Реузэль номли Мидён мамлакатининг подшоси эътиборига сазовор бўлди. Сал ўтиб, унинг қизига уйланди (Таврот: Шмот, 2 Шмот).

Кунлардан бир кун Мусо қўй боқиб юрганда рўпарасидаги бутага кўзи тушди. Бута оловга чулганган бўлса-да, бирор барги ёнмас эди. Мусонинг қизиқиши ортиб, яқинроқ борди. Шу пайт бутадан унга инсон тилида кимдир мурожаат қилгандек бўлади. Кўринмас мавжудот ўзини унинг аждодларининг Парвардигори сифатида таништириб, унинг халқини мисрликлар зуамидан қутқаришга жазм этгани ва бу ишни унинг номидан Мусо бажариши зарурлигини айтибди: «Фиръавннинг хузурига бор. Менинг халқим—Исроил халқини Мисрдан олиб чиқ» (Таврот: Шмот, 3 Шмот). Мусо бу вазифани уддалай олмастлигини айтади. Парвардигор у билан бирга бўлишга ваъда беради. Шунда Мусо Худони нима деб аташни сўраганда Парвардигор жавоб беради:

«Мен мангу ва боқий зотман (Яхве)! Исроил авлодларига «Сизларнинг ота-боболарингизнинг қудратли Худоси, Иброҳимнинг қудратли Парвардигори, Исҳоқ ва Яъқубнинг қудратли Худоси мени сизларнинг ҳузурингизга юборди, – деб айт!» (Таврот: Шмот, 3 Шмот).

Мусо олдинига иккиланаверади. Худо фиръавни турли азобларга гирифтор этишга ваъда беради ва Мусони қўрқмасликка ундайди. Шунда ҳам Мусо «агар менга Исроил халқи ишонмаса-чи?» деб ҳадиксирайди. Шунда Парвардигор Мусога мўъжиза кўрсатади. Худо иродаси билан Мусонинг бир қўли пес билан қопланади ва яна ўз ҳолига қайтади (мумтоз адабиётда яди байзо ибораси ишлатилганда шу мўъжизага ишора этилади), ҳассаси илонга, Нил суви қонга айланади. Шунда ҳам Мусо бу вазифадан бош тортишга ҳаракат қилади: «Мен дудуқ бўлсам, – дейди у, – қандай қилиб халқ олдида ваъз ўқийман?» Худо Мусони керакли нутқларга ўргатишини ва бу нутқларни халққа унинг иниси Ҳорун (Арон) етказишини таъкидлайди.

Бу пайтда Мусо 80 ёшга кирган мўйсафид эди. У Худонинг иродасига биноан оиласини олиб, ўзи мансуб бўлган Исроил қавмига қайтади. Йўлда унга Худонинг амри билан Арон йўлиқади. Улар биргалашиб, Худонинг иродасини исроилликларга эълон қиладилар.

Мусо зиммасига юклатилган тарғиботдан мақсад битта эди. У ҳам бўлса «Исроил қавмини Миср куллигидан қутқазиб ва уларни қайта Канъонга кўчириш» эди. Халқ унинг ғояларини қабул қилди.

Шундан сўнг Мусо фиръавн қошига бориб, Исроил халқининг Худоси кўриниш бергани ҳақида сўйлайди ва фиръавндан яҳудийларга уч кунлик йўлда жойлашган сахрога чиқиб, ўз Худоларига қурбонлик қилиш маросимини ўтказишларига рухсат беришини сўрайди. Фиръавн Мусодан пайғамбар эканини исботлашини талаб қилади. У ҳассасини аждарҳога, Нил сувини қонга айлантиради. Шундай бўлса ҳам, фиръавн унинг илтимосини рад этади. Шунда Мусо уни Худонинг қаҳри ёмонлиги ва мамлакатни турли балоларга гирифтор этиши мумкинлигидан огоҳлантиради. Фиръавн эса, қулоқ солиш ўрнига, яҳудийларни багтар қийноқларга сола бошлади. Яҳудийлар ўша даврларда гишт ишлаб чиқариш корхоналарида қул бўлиб, оғир меҳнат қилардилар. Яҳудий диний манбаларида айтилишича, фиръавннинг ишидан газабланган Худо мамлакатга ўн офат юборади: Нилнинг суви айнийди; мамлакатни қурбақа босади; тупроқ пашшага айланиб, одамларнинг тинкасини қуритади; чивинлар еру осмонни қоплайди; чорвага кирон келади; одамлар ва чорвани яра босади; очикдаги барча нарсани ҳалок қилувчи даҳшатли чақмоқ билан ёмғир ёғади; учраган нарсани ямлаб ютувчи чигиртка ёпирилиб келади; қўрқинчли қоронғулик чўқади. Аммо фиръавн таслим бўлмайди. Шунда Худонинг қаҳри келиб, 10-офатни юборади: мамлакатда янги тугилган одам боласи борми, ҳайвон боласи борми, барисини ҳалок этади (Таврот: Шмот, 7–11 Бо). Бу азобларга фақат мисрликлар дучор

қилинади. Яхудийлар булардан зарар кўрмайдилар. Фиръавн янги туғилган фарзандига ўлим хавфи яқинлашгандагина, Мусонинг илтимосини рад этиб қаттиқ хато қилганини англайди ва яхудийларга бир неча кунга мамлакатдан чиқишга рози бўлади.

Худо Исроил халқини кундузи булут воситасида, тунлари нурли устун билан саҳрода йўл кўрсатиб борди. Бу орада фиръавн яхудийларнинг қайтиб келмасликларидан хабар топади. У олти юз Миср жанг аравасини ҳозирлаб, уларнинг орқасидан қувишга тушади. Исроил халқи Қизил денгиз қирғоқларига етиб қолганда, фиръавн қўшини қувиб келади. Яхудийлар учун қутулишнинг бирор имконияти қолмаган эди. Шунда Мусо Худонинг иродаси билан ҳассасини сувга урганда, денгиз иккига ажралиб, ўртада қуруқлик пайдо бўлди. Тонгда денгиз орасидан ўтаётган яхудийларни кўрган мисрликлар уларнинг ортларидан денгизга тушадилар. Яхудийлар эсон-омон нариги қирғоққа чиқишлари билан Мусо ҳассасини яна бир марта сувга урибди. Денгиз олдинги ҳолига қайтибди ва мисрликлар сув остида қолиб, ҳалок бўлибдилар (Таврот: Шмот, 14 Бешалах). Ушбу ҳодиса Худонинг беқиёс қудратга эгаллиги ва унга имон келтириш лозимлигини яхудийларга исбот қилди.

Уч ой йўл юрилагач, яхудийлар Синай ярим оролидаги тоғ ёнбағрига етиб келдилар. Мусо тоққа кўтарилиб, Худо билан мулоқот қилди. Худо Мусо орқали Исроил халқига, агар улар унга имон келтириб, илоҳий амрларга риоя қилсалар, У уларни бошқалардан афзал халқ қилажаги, Ўзининг борлиги ва Мусонинг пайғамбарлигини тасдиқлаш учун уч кундан сўнг булутда Синай тоғининг устига келишини хабар қилади.

Барча воқеалар Мусо хабар келтиргандек рўй берди. Синай тоғи Худонинг ҳайбатидан титраб, ларзага келди. Худо Яхве олов кўринишида, кучли карнай товуши остида тоғ устида гўхтади. Мусо иккинчи марта тоғ тепасига кўтарилди ва Худодан ўн илоҳий амрдан ташқари, яхудийларнинг ҳаёт тарзларини белгиловчи бир қанча ҳуқуқий, ахлоқий ва диний ҳукмларни қабул қилиб олди.

Мусо Худонинг барча амрларини оқизмай-томизмай ўз халқига етказди. «Ва жавоб берди халқ бир овоздан: «Яхве айтган барча сўзларни бажарурмиз!» (Таврот:Шмот, 19 Итро).

Шундан сўнг Худо учун ҳўкиз сўйиб, қурбонлик қилинибди. Мусо Исроил халқи ва Худо ўртасида тузилган Аҳд рамзи сифатида қурбонлик қонидан халқ устига пуркайди.

Яхве ва Исроил халқи ўртасида тузилган Аҳд тарихи шундан иборат.

Шундан сўнг Худо Мусони яна ўз ҳузурига мулоқотга чорлаб, унга илоҳий ўтилар ёзилган тош парчаларини беришни ихтиёр этди. Мусо тоққа кўтарилиб, қирқ кун қолиб кетди. Пастда қолган халқ Мусонинг узоқ вақт қолиб кетганидан хавотирланиб, саросимага тушиб қолди. Уларнинг ичида бир шумерлик (сомирий) ҳам бор эди. Унинг бузғунчилиги оқибатида яхудийлар Мусонинг

қайтишидан умид узиб, сизиниш учун ўзларига бут ясашга киришдилар. Улар ўзларидаги бор тилла буюм ва тақинчоқларни эритиб, бузоқ ҳайкалчасини ясадилар ва унга сизина бошладилар. Яхвенинг қаҳри келди ва бу осий халқни ҳалок қилишни ихтиёр этди.

Мусо пастга тушиб, кўрдики, барча халқ бузоқ атрофида турли ўйинлар кўрсатиб, унга сизинмоқдалар. У шунчалик ғазабландики, қўлидаги илоҳий битиклар мавжуд тош парчаларини улоқтириб, бузоқни оловга ташлади. Уни юмшатиб, кукунга айлантирди ва сувга қўшиб, барчани уни ичишга мажбур қилди. Шундан сўнг у ўзига содиқ қолган Левилар хонадони вакилларига бузгунчиларни қириб ташлашни буюрди. Ўша кунни уч минг киши қатл этилди. Эртаси тонг маҳали Мусо халққа мурожаат қилиб, улар жуда оғир гуноҳ қилган бўлсалар ҳам Худодан уларнинг гуноҳларини сўраб олишга ҳаракат қилишини айтди. Мусо Худонинг амрига биноан, улоқтириб юборган тош парчаларидаги илоҳий ўғитларни қайтадан икки тош парчасига ўйиб ёзди.

Мусо ҳар бир бўғиндан бир кишини танлаб, жами 12 кишини Канъон юртини кўриб келишга юборди. Улар Канъонда қирқ кун туриб, сўнг қайтиб келадилар ва у юртнинг ниҳоятда ҳосилдор ерларга, боғ-роғларга бой эканлиги, аммо у ернинг халқи йирик жуссаи одамлар бўлиб, яҳудийлар уларга бас келомасликлари мумкинлигини айтадилар.

Исроил халқи яна ноумид бўлиб, Мисрни ташлаб чиққанликларига пуншаймон бўла бошлайди. Ҳатто баъзилар яна Мисрга қайтиш госясини ўртага ташлайдилар. Худо Яхвенинг яна осий бўлган ва шунча исботларга қарамай, осонликча Худодан юз ўгираётган бу халққа нисбатан ғазаби қайнади. Мусо яна орага тушди. Худо унинг узрини қабул қилди, аммо бу осий халқни жазолашга жазм этди: Исроил халқи саҳрода адаштириб қўйилди ва қирқ йил давомида, токи жамоанинг катта ёшдаги аъзолари батамом дунёдан ўтиб кетмагунча, Канъонга ета олмадилар. Шу йиллар давомида Мусо халқни қайта тарбиялашга эришди. Афсуски, Мусонинг ўзига ҳам Канъонда яшаш насиб қилмади. Худо унга фақат халқни бошлаб келиш ва узоқдан Канъонга назар солишни раво кўрди. Бу пайтда унинг ёши 120 да эди (Дварим 31. Ваелех). Унинг қаерда дафн этилгани номаълумдир.

Яҳудий халқининг муқаддас китоблари

Яҳудий халқининг муқаддас китоби Тавротдир. Таврот иброний тилда «Хумаш» деб аталади. Хумаш Инжилда «Мусонинг беш китоби» номи остида берилган. Хумаш – Брейшит, Шмот, Ваикра, Бедимбар и Дварим каби қисмлардан таркиб топган.

Хумаш синагогаларда йил давомида тўлиқ ўқиб чиқилади. Буни осонлаштириш мақсадида у йилнинг ҳар ҳафтасига мос равишда ҳафталик бобларга бўлиб чиқилган. Хумаш синагогаларда фақат қўлёзма ҳолатда сақланиши шарт. Шу

билан бирга, яхудийлар ўз уйларида Хумашнинг турли шаклдаги нашрларидан фойдаланишлари ва ўқиб боришлари мумкин.

Яхудийларнинг бошқа диний китоблари ҳам бор. Мазкур диний сиёсий жанрдаги қадимий манбалари тўплами Танах дейилади.

Танах қуйидагилардан иборат:

а) Невиим (Набийлар) – диний-сиёсий ва тарихий характердаги 21 китоб;

б) Кэтувиим (Китоблар) – 13 турли диний жанрларга оид манбалар.

Танахнинг энг қадимий қисми милоддан аввалги X асрга тааллуқли, унинг тўлиқ тартиб берилиши милоддан аввалги 3–2 асрга тўғри келади деб – ҳисоблайдилар.

Яхудийларнинг ибодатгоҳлари – синагога тарихи ҳам ўзига хосдир. Дастлаб, Каньон водийсининг яхудийлар томонидан эгалланиши даврларида (м. авв. XIII–XII асрлар) ва ундан кейин ҳам, мил. авв. 1004 йилда Довуд пайгамбар томонидан Исроил давлати ташкил қилингунга қадар яхудийларнинг доимий ибодатхоналари бўлмаган. Улар Мусодан қолган ўн ўттиз ёзилган варақларни махсус сандиқда сақлаганлар. Сандиқ яхудийлар қаерга кўчиб ўтишса, ўша ерда ташкил этилган «скиния» деб аталмиш муваққат кўчма ибодатхонада турган.

Худого содиқлик гоёси қурбонликлар қилиш, муқаддас ўтитларга риоя қилиш, намоз ва ўғил болааларни суннат қилиш орқали намоёиш этилган. Довуд даврида сандиқ Иеруссалимда сақланган. Милоддан аввалги 945 йилда Довуднинг ўғли Сулаймон пайгамбар томонидан Иеруссалимда маҳобатли шоҳ саройи ва биринчи ибодатхона қурилди. Шундан сўнг Иеруссалим яхудийларнинг муқаддас шаҳрига айланди.

Яхудий халқи ўз давлатчилиги тарихида бир неча марта оммавий қувгинга учраган. Биринчи марта м. авв. 722 йилда ассирийлар томонидан Исроил давлати забт этилган ва яхудийларнинг қувгини бошланган. Кейинроқ, м. авв. 586 йилда мамлакат бобиллик Навуходоносор томонидан босиб олинган, бу жараён янада тезлашади. Шу тариқа яхудийларнинг муҳожирликдаги жамоалари пайдо бўла бошлади. Шундай жамоаларнинг энг каттаси Бобилда эди. Диншуносларнинг фикрича, худди шу юртда яхудийлар зардуштийлар эътиқоди билан танишиб, ўз динларига фаришталар, шайтон ва нариги дунё ҳамда руҳнинг ўлмаслиги ҳақидаги таълимотларни киритганлар.

Эрон подшоҳи Кир ўз ҳукмронлиги даврида (м. авв. V асрда) Таврот қонунларига бўйсунувчи яхудий давлатини қайта тиклаб, Иеруссалимдаги вайрон этилган ибодатхонани таъмирлаб берди. Ушбу ибодатхона яхудийлар тарихида Иккинчи ибодатхона номи билан машҳур.

Бу ибодатхона ҳам Рим босқинчилари томонидан эрамизнинг 70-йилида бузиб ташланди ва яхудийлар оммавий қувгин остига олинди. Нагжижада баъзи яхудийлар Рим босқинчиларига қарши курашга отландилар. Кураш жараёнида халқ ичида бўлиниш юз бериб, бир неча диний-сиёсий фирқалар пайдо бўлади.

Масалан, содиқийлар Иеруссалим ибодатхонасини ҳимоя қилиш, Тавротнинг асрий анъаналарини сақлаб қолиш мақсадида римликлар билан муроса қилишга чақирдилар. Форисийлар инсон ўлгандан сўнг тирилишига имон келтирган, руҳнинг ўлмаслиги ва Халоскорнинг осмондан тушишига ишонган, Муқаддас китобни турлича талқин қилишга мойил фирқа бўлиб, уларнинг бир қисми римликларга нисбатан муросасиз, баъзилари эса бетараф қолдилар. Ессеялар жамиятдан узлатни афзал биладиган фирқа бўлиб, форисийлар каби эътиқодга эга бўлсалар ҳам Рим босқинчиларига нисбатан муросасиз эдилар. Бу даврда халқ ичида кенг тарқалган фирқалардан бири зелотлар эди. Улар, ўзлари каби қарашларга эга бўлган яна бир фирқа – сикарийлар билан бирга Рим империясига қарши ҳаёт-мамот урушини эълон қилдилар. Улар шу билан бирга, ибодатхона ходимлари ва бой яҳудийларни ватанфурушлик ва муросасозликда айблаб, уларга ҳам қарши чиқдилар.

СИНАГОГА

Яҳудийларнинг 66–77-йиллардаги урушда енгилиши, 115–117-йилларда Ўрта Ер денгизи ҳавзаси мамлакатларида яшовчи яҳудийларнинг римликларга қарши чиқишлари бостирилгач, айниқса, 135 йилдаги Бор-Кохбу исёнидан сўнг яҳудийларни Фаластиндан оммавий қувғин қилиш авжга чиқди. Бу ҳол яҳудийларнинг дунё бўйлаб тарқалиб кетишига сабаб бўлди. Шу тариқа Иеруссалим ибодатхонасидан анча узоқлашиб кетган яҳудийлар учун синагога асосий ибодатгоҳ бўлибгина қолмай, балки жамоа йигинлари ўтказиладиган, муҳим сиёсий ва фуқаровий-ҳуқуқий масалалар ечиладиган ўзига хос марказга айланиб борди.

Шундай шароитда руҳонийлар ўрнини дин олимлари эгалладилар. Тавротни шарҳлаш ва тафсир қилишга иқтидори тан олинган олимлар сони кўпая бошлади. Яҳудийларнинг Бобилдаги нуфузли жамоаси ичида Ёзма ва Оғзаки диний қонунларни тафсир қилувчи олимлар раввин (ибронийча «буюк, улуғ» маъносини беради) деб аталди. Улар Таврот тафсири устида узоқ иш олиб бордилар. Натижада муқаддас китоблар асосида яҳудийларнинг кундалик ҳаёт тарзини тартибга солувчи, замонга мослаштирилган ҳуқуқий қоидалар мажмуаси ишлаб чиқилди. Ушбу тўплам Мишна (Такрорлаш) номи билан машҳур бўлди. Унинг таркибига Галаҳа номи остида меъёрий актлар тўплами ва Аггада (Нақллар) деб номланган диний анъаналарни тушунтириб берувчи ривоят ва нақллар тўплами киритилди. У Фаластин раввини Яҳудо Носий (Иегудай) (II асрнинг охири – III асрнинг боши) томонидан яратилди.

IV–V асрларда яҳудий муфассирлари янада янги ҳуқуқий низомлар ишлаб чиқиб, уларнинг тўпламини Гемара (Хотима) деб номладилар. Гемара Мишна билан биргаликда Талмуд (Таълимот) деб аталди. Хуллас, замонлар ўтар экан, тарқоқ халқнинг тарихий тараққиёти турлича кечиб, ҳамиша жўғрофий, сиёсий

муҳит ва шароитларга мослашиб бориш жараёни диний қарашларга таъсир қилади, миллий биқиқлик дин асосларини баҳолашда кўплаб бир-бирига зид талқинларнинг ишлаб чиқилишига сабаб бўлди. Рабби Симлай (III аср) диний мактабининг намояндалари ёзиб қолдиришича, яҳудийликнинг 613 та ақидаси бўлган. Ўрта асрларда Фостат шаҳридан (ҳозирги кўҳна Қоҳира) бўлган раввин, латин манбаларида Маймоний номи билан машҳур яҳудий олими Моше бин Маймон-Рамбам (1135–1204) яҳудийлик дини асосларини фалсафий таҳлил этиш билан Имом Ғаззолий қаторида буюк илоҳиётчилар қаторидан ўрин олди.

Синагоганинг ибодатлар амалга ошириладиган қисми бўлган супа Иерусалим шаҳри йўналишида жойлаштирилган. Яҳудийлар шу муқаддас шаҳар томонга юзланиб ибодат қилиши шарт. Супанинг юқори қисмида меҳроб мавжуд бўлиб, Арка деб аталади. Аслида у қадимги иврит тилидаги Арон Кадеш, яъни «муқаддас бурчак» маъносини англатувчи иборанинг бузилган шаклидир. Меҳробда Тавротнинг қўлёзма нусхаси сақланади. Меҳробнинг эшиги ва ички пардаси (Парохет) Иерусалимдаги Ибодатгоҳ эшиги ва ички пардаси тимсоли ҳисобланади. Меҳробнинг юқорироқ қисмида Абадий машъала (нер тамид) деб аталмиш чироқ ўрнатилган. Ушбу чироқ қадимда Табернаклда Аҳд меҳробини қоплаб турган пардани ёритган машъала рамзидир.

Яҳудийларнинг байрам ва маросимлари

Шанба куни яҳудийлар учун муқаддас кун ҳисобланади. Чунки Шаббуот, яъни шанба кунида Худо оламни яратиш ишини тугатиб, дам олишга ўтирган экан. Шунинг учун шанба куни яҳудийларнинг ишлаши мумкин эмас. Тавротда айтилишича, олам 6 кунда яратилди, еттинчи куни Худо дам олди ва унинг шарафига шанба куни байрам деб эълон қилинди.

Шанба кунларида олов ёқиш мумкин эмас. Табиийки овқат ҳам пиширилмайди. Анъанавий шанба ибодатлари жума куни тушдан кейин бошланади. Кундузи азиз меҳмон келадигандек тайёргарлик кўрилади. Ювиниб, тоза ва оппоқ кийимлар кийган ҳолда кун ботиши интизорлик билан кутилади. Яҳудийларнинг таомилига кўра кун ботиши билан кейинги кун бошланади. Кун ботишига 18 дақиқа қолганда дастурхон устидаги шамлар ёқилиб, дуо ўқилади. Дуо «зачор» (шаббот кунининг муқаддаслигини унутмаслик ҳақида) ва «шамор» (шаббот куни маросими қоидаларига қатъий амал қилмоқлик ҳақида) дуолари деб аталади. Дуо уйдаги энг табаррук, ёши улуг аёл томонидан ўқилиб, иккита шам ёқилади. Шундан сўнг бутун оила ибодатгоҳга бориб, 45 дақиқалик маросимда қатнашади. Ибодатдан сўнг, уйда ёки синагогада ўтказилишидан қатъи назар, барча ўтириб, шанба куни ҳаққига дуо ўқийди. Ибодатгоҳдан қайтгач, дастурхон атрофида ўтириб кечки тамаддини бошлайдилар. Аввал, анъанага мувофиқ ота-оналар болалари ҳаққига дуолар қиладилар. Кейин, хонадон эркаги дастурхондаги вино ҳаққига, сўнг дастурхондаги тухум қориб

пиширилган ширин кулчанинг (чалла) икки кичик бўлакчасига бағишланган дуоларни ўқийди. Шундан сўнг барча ўтирганлар таомга қўл чўзадилар.

Хуллас, шанба куни ҳамма дам олади. Кунни фақат суҳбатлар, учрашувлар билан ўтказадилар.

Яҳудийларнинг байрамлари кўп ва ҳар бири ўзига хос. Асосийси, янги йил – «Рош-ха-шана» икки қисмдан иборат. Янги йилнинг дастлабки кунлари «Йамим-норайм» деб аталади. Бунинг маъноси – «рўза кунлари» дир. Ун кун давом этиб, Йом-кипур байрами билан тугайди (тавба қилиш ва Худо марҳаматига эришиш куни). Яҳудийларнинг ақидаси бўйича, «Рош-ха-шана» кунларида Худонинг бутун борлиқ, жумладан, инсоният ва ҳар бир инсон устидан ўтказиб борадиган йиллик ҳисоб-китоб ишлари амалга оширилар экан. Инсонларга 10 кун муҳлат берилган бўлиб, шунинг ичида у ўз аъмолларини ақл тарозисида тортиб, тавба қилиши керак. Йом-кипур кунидан кейингина Илохий қарор қабул қилинади ва инсоннинг кейинги йилдаги тақдири ҳал қилинади.

Ўрта Осиёда яҳудийлик

Бобил Эрон подшоҳи Кир II томонидан фатҳ этилгач, яҳудийларнинг анча қисми муҳожирликдан Канъонга қайтиб, подшоҳнинг розилиги билан иккинчи марта ўз давлатларини қайта тиклашга эришдилар. Олимларнинг фикрича, муҳожирликда қолган қисми, Кир салтанати даврида бутун империя ҳудудида эркин ҳаракат қилиш имкониятидан фойдаланиб, шарққа, хусусан, Ўрта Осиёга кўчиб ўтган бўлишлари эҳтимолдан холи эмас.

Ўрта Осиё яҳудийлари ҳақида Эрон яҳудийларига нисбатан маълумотлар анча кам. Шундай бўлса ҳам, яҳудийлар Ўрта Осиёнинг исломлаштирилишидан олдинги даврда ҳам бу минтақада яшаганлиги ҳақида айрим маълумотлар бизгача етиб келган. Рус археологи С.Толстов Ўрта Осиёнинг шимолий қисми – Хоразмда 1937–47-йилларда ўтказган тадқиқотлари натижасида яҳудийлар исломнинг келишидан олдин ҳам Хоразмда яшаганлар деган хулосага келган. Демак, яҳудийлар ва уларнинг дини, Ўрта Осиё халқлари учун ғайритабиий ҳол бўлмаган. Яҳудийлик ўрта асрлар Европасида, Византия империясида аёвсиз сиқувга олиниб, қувғин қилинганда Ўрта Осиёда барча бошқа динлар каби тенг ҳуқуққа эга эди. Илк синагога Бухорода VIII асрда қурилган. XII асргача яҳудийлар аҳолининг ҳимоя қилинувчи қатлами – зиммийлар деб аталиб, уларга алоҳида маҳаллалар қуриб, ўз жамоалари билан тинч-осуда яшашга шароит яратиб келинган. Уларга ўз ораларидан диний раҳнамо сайлашга рухсат берилган бўлиб, унинг номзодини маҳаллий ҳокимият тасдиқлаб берган. Албатта, чекловлар ҳам бўлган. Жумладан, уларнинг кийимларида ажратувчи белгилари – сариқ рангдаги мато парчаси бўлган. Қурол олиб юриш ва от мишиш тақиқланган. Яҳудийларга савдо ва табиблик билан шуғулланишда ҳеч ким монелик кўрсатмаган, балки улар билан ҳамкорлик қилинган. Саёҳатчи Бенямин

Тудельский ўз кундаликларида ёзиб қолдиришича, 1170 йилда Самарқандда 50000 яҳудий яшар экан. Жамоа бошлигининг номи Рабби Ободях эканлиги саёҳатчи томонидан қайд этилган.

Амир Темур даврида ҳам яҳудийлар ўзларига нисбатан бирор бир хавф сезмаганлар. Чунки Амир Темур фанатизм ва мутаассибликдан жуда узоқ инсон эди.

XVI асрда сафавийлар ҳукмронлиги даврида Эронда яҳудийлар қиргин қилинганда уларнинг кўпчилиги Ўрта Осиёда паноҳ топган. Ўрта Осиёда яҳудийларнинг узоқ даврлар давомида тинч-тоғув яшаши ва бу ерларга боғланиб қолиши яҳудийлар тарихида «бухоро яҳудийлари» этник қатламини вужудга келтирди. Уларни ғарбда «монголоид яҳудийлар» деб аташади.

Ўрта Осиё Чор Россияси томонидан босиб олингач, Россиянинг Европа қисмидан кўплаб яҳудийлар Ўзбекистонга кўчиб ўтишган. Улар асосан, савдогарлар бўлиб, тижорат мақсадларида кўчиб келганлар. Темир йўlining Ўрта Осиёга кириб келиши ва иккинчи томондан, русларнинг яҳудий жамоаларига нисбатан ижобий муносабати кўплаб маҳаллий яҳудийларнинг Иерусалимга қайтиш билан боғлиқ орзуларини амалга оширишга ёрдам берди.

Яҳудийларнинг Ўзбекистонга кўчиб келиш жараёни Иккинчи жаҳон уруши даврида янгиланди. Ўша йиллар Россия, Молдавия, Украина ва Белоруссиядан деярли 180 минг яҳудий Ўзбекистонда бошпана топди.

Бугунги кунда Ўзбекистонда тахминан 15–20 минг яҳудий истиқомат қилади. Улар, асосан Бухоро, Самарқанд ва Тошкент каби йирик шаҳарларда яшайдилар ва ўзаро тожик ва рус тилларида гаплашадилар.

1.6. ҲИНД ВЕДА АДАБИЁТЛАРИ ТАЪЛИМОТИ

Ҳиндистонликларнинг дини ўзининг кўп мингйиллик тараққиёти давомида бир неча бор такомиллашиб, номи ҳам ўзгариб борган. Дастлаб, унинг номи Варнашрама – «табақалар йиғилган жой» маъносини англатган. Кейинчалик жамиятда юз берган ижтимоий-сиёсий тараққиёт ва интеллектуал салоҳиятнинг ўсиши маросимчилик ва қурбонликлар қилиш билан чекланиб қолган диний тизимнинг ислоҳ қилинишига олиб келди. Бу давр веда адабиётларидаги илоҳиёт масалаларининг кенг ўрганилиши билан аҳамиятлидир. Шунинг учун ҳам бу босқич брахманизм босқичи деб аталди.

IV–VI асрларда брахманизм бағридан бхакти йўналиши ўсиб чиқди. Шу даврдан ҳиндларнинг дини ҳиндуийлик дини сифатида фанда қатъийлашди. Ҳиндуийлик буддавийликни тўла-тўқис Ҳиндистон минтақасидан сиқиб чиқарди. Кейинчалик кириб келган ислом дини ҳам у билан муроса қилишга мажбур бўлди. Ҳиндуийлик бу динларга нисбатан эгилувчанлик ва бағрикенглик мавқесидан ёндашди. Уларнинг анъаналарини, урф-одатларини, илоҳларини ўзининг қадим маданияти сифатида ўзлаштирди. Бу оқим брахманликдан

фарқли равишда Худога чексиз муҳаббат орқали Ҳақиқатга эришиш амалга ошади, деган ақидани илгари суради. Бхактилар бўйича, Худо бандасининг эҳтиросли ишқи ва муҳаббатига жавобан саодатли ҳаёт билан таъминлайди, қийинчиликлардан асрайди, ажал қайғусидан хотиржам қилади. «Бхакти» йўналишининг ривожчи Ҳинд днёрида ибодатхоналарнинг ҳисобсиз равишда кўпайишига сабаб бўлди. Ибодатхоналарда мунтазам равишда диний маросимлар ўтказиш расм бўлди. Бундай тизимли ибодат тарзи веда таълимотида назарда тутилмаган эди. Ибодатхоналар зиёрат ва сигиниш марказларига айланди. Ибодатхоналар тушган садақалар ҳисобидан мустақил иш юритадиган, ўзининг боғ-роғларига ва ползига эга хўжаликка айланди.

Бугунги Ҳиндистоннинг қарийб 83% аҳолиси шу динга эътиқод қилади. Шунингдек, у Непаал, Покистон, Шри-Ланка, Бангладеш ва Индонезияда ҳам учрайди.

Ригведа гимнларининг бирида Илк одамнинг қурбонлик қилиниши билан боғлиқ афсонада қурбонлик қилинган Илк Одамнинг аъзоларидан одамзод вужудга келтирилганлиги баён этилади. Эмишки, илк Одамнинг оғзидан браҳманлар, қўлларидан кшатрийлар, сонидан вайшийлар, оёғидан шудралар деб номланган ижтимоий тоифалар вужудга келган. Мазкур бўлиниш ҳиндларнинг ижтимоий даражаларини белгилайдиган асосий кўрсаткич ҳисобланади. Шунга биноан, браҳманлар жамиятдаги олий табақа бўлиб, қоҳинлар жамоасидан иборат эди. Кшатрийларга ҳукмдорлар, аслзодалар ва ҳарбийлар кирарди. Савдогарлар, деҳқонлар ва чорвадорлар вайшийлар табақасини ташкил қилади. Жамиятнинг энг паст, оми табақаси шудрийлар деб аталган.

Браҳманлар диний ҳаётни бошқариб борувчи қоҳинлар табақасидир. Улар ведалар бўйича иш юритишар, жамиятнинг олий табақаси ҳисобланар эдилар.

Бундай табақаланиш оламдаги даражалар – осмон, ҳаво, ер ва илоҳларнинг иерархияси каби тушунчалардан келиб чиққан.

Ҳиндуийликка кўра, инсон руҳи ўлмайди. У инсон ўлгандан сўнг туғилаётган болага кўчади. Инсоннинг ижтимоий кастанинг қайси бирига мансуб бўлишини олдинги ҳаётдаги қилимиш-аъмоли натижаси белгилайди. Бу «Карма» дейилади. Агар инсон ўзи мансуб каста доирасида эзгу ишлардан қочса ва маънавий камолатга интилмаса, унинг кармаси инсон руҳининг илоҳлар мақомига кўтарилиш жараёнини янада кечиктиради. Илоҳлар мақомига эришиш – ҳар бир ҳиндунинг сўнмас орзусидир.

Танадан танага ўтаверган сари инсон руҳи ўз кармасини тузатиб бо-равериши, ахлоқан такомиллашиб бориши ва охир-оқибатда браҳманлар табақасида туғилиши лозим. Браҳман оиласида туғилса, илоҳларга деярли яқин даражада яшайди. Ўлимидан сўнг қайта туғилмайди ва у осмонда илоҳлар маконидан ўрин олади.

Брахманлар фақатгина қурбонлик маросимига бошчилик қиладиган қоҳин бўлиб қолмасдан, халқнинг етакчиси ва ҳукмдор ҳузуридаги асосий маслаҳатчи ҳам эдилар. Уларнинг зиммасига илм-фан ва санъатга ҳомийлик қилиш, қозилик вазифалари юклатилган эди. Улар илми, поқдоман, юксак маънавиятли, комил инсонлар бўлиши лозим. Уларга мулк йиғиш, қурбонликка аталган ҳайвонларнинг гўштидан бошқа гўшт маҳсулотларини истеъмол қилиш мумкин эмас. Улар муқаддас ҳисобланардилар. Браҳманнинг сўзи қолганлар учун қонун бўлиб, ҳатто ҳукмдорлар учун вожиб саналарди. Халқ бошига кулфат тушганда, улар балони даф қилишга қодир, касаллик тарқалганда уларнинг дуоси билан офат қайтарилади. Ёки, аксинча, уларнинг қарғиши ўлим ва кулфат келтириши мумкин.

Кшатрийлар асосини жангчи ҳарбийлар ташкил этади.

Вайшийлар деб аталувчи учинчи табақа деҳқонлар, тожирлар ва ҳунармандлардан иборат. Деҳқончилик ўзга меҳнат турлари ичида энг муҳими ҳисобланади.

Тўртинчи табақа – шудралар юқорида санаб ўтилган тоифаларга кирмайдиган аҳолидан иборат. Уларнинг тайинли касби йўқ. Тирикчилик учун тўғри келган ишни қилиб кетаверадиган тоифадир. Савдо ёки ҳунармандчилик билан шуғулланадиган шудралар энг омади чопган ҳисобланади. Шунингдек, шудралар ичидан ўз умрини браҳман хизматига бағишлаганлари жамиятда муайян илиқ муносабатга сазовордирлар. Вайшийлар ва шудралар ҳарбий хизматни ўтамайдилар. Шудралар ичида парий деб аталувчи тоифа мавжуд. Улар жамият томонидан четга суриб қўйилган, жирканч тоифа деб қабул қилинган инсонлардир. Шу боис парийлар ҳеч кимга қўшила олмайдилар, ўзлари тўп-тўп бўлиб, автоном кун кечирадилар.

Турли ижтимоий касбларга мансуб инсонларнинг оила қуриши, гарчи, қонунга зид бўлса-да, бироқ юқори кастага мансуб кишининг қуйи кастадаги аёлга уйланиши қаттиқ қораланади.

Ҳиндуийликнинг муқаддас китоблари веда адабиётларидир (санскрит тилида «веда» – билим, маърифат деган маънони англатади). Веда адабиётлари бир пайтда яратилмаган. Улар қадимий ҳинд фалсафий тафаккури тараққиёти босқичларида китоб-тўпламлар ҳолида жамлаб борилган. Ҳиндуийлар бу китоблар Кришна сўзларига асосланиши ва шу жиҳатдан инсоният цивилизацияси ҳақидаги ҳақиқат ифода этилган илоҳий китоблардир деб ҳисоблайдилар. Веда адабиётлари тўрт босқичда тугал даражага етган. Биринчи босқичда тўртта адабиёт яратилган. Булар қуйидагича номландилар:

Ригведа (мадҳиялар ведаси).

Яжурведа (қурбонликлар ҳақида).

Самаведа (қўшиқлар).

Атхарваведа (дуолар тўплами).

Ригведа оламнинг яратилиши, Олтин тухумдан яратилиш ибтидоси, Пуруша номли биринчи одам, илоҳлар ва уларнинг олами, Брахма, Вишну ва Шива каби кўринишларга эга буюк Тангри ҳақидаги бадий юксак шаклда ифодаланган назмий мурожаатлар, мадҳиялар, қасидалар ва алқов-қўшиқлардан иборат.

Веда адабиёти ҳинд фалсафаси асосида тартиб берилган диний муножотлар, афсоналар, панд-насихатлар, тарихий қиссалар ва диний маросимда қўлланиладиган дуо тўпламларидан иборатдир. Ведаларнинг дастлабкиси Ригведа деб аталиб, у илк илоҳий китобдир. Уни 5000 йил олдин ер юзига тушган Худо Кришна баён этган экан. Ҳинд донишманди Ведавьяса томонидан ёзиб қолдирилган ушбу ҳақиқатлар ўн бўлимдан иборат 1028 та қўшиқда ифодаланган.

Ригведа юксак бадийатга йўғрилган муножотлар, илоҳлар – Агни, Индра, Митра, Варуна, Сома, Ушас ва бошқаларга бағишланган ҳамду санолар, қўшиқлар воситасида оламнинг яратилиши, Олтин тухум қиссаси, Одам Ато – Пуруша қиссаси, илоҳлар олами ҳақида ҳикоя қилади.

Олий илоҳ уч – Брахма, Вишну ва Шива худолари кўринишига эга. У ер аҳолиси ҳаёти учун хавфли ҳолатлар юзага келганда, Кришна исми илоҳ қиёфасида ер юзига тушади ва халққа йўл кўрсатади.

Ригведадан кейин пайдо бўлган иккинчи муқаддас тўплам «Яжурведа» деб аталади. У яратилган даврларда ҳиндулар Панжоб атрофидан Ганга дарёсининг Шарқий соҳили бўйлаб катта ҳудудни ўз тасарруфларига ўтказган эдилар. Ҳиндлар энди чорвадорликдан ташқари деҳқончиликни ҳам ўзлаштириб, ўтроқ халққа айландилар. Эътиқоднинг қарашларида касталар ҳақидаги таълимот бош ўринга чиқди. Руҳнинг кўчиши (таносух) ҳақидаги қарашлар инсоннинг маънавий-ахлоқий камолоти билан боғлиқ равишда ҳиндларнинг ижтимоий ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлди. Яжурведа шеърӣй ва насрий матнлардан иборат бўлиб, қоҳин томонидан ўқиладиган дуолар, диний маросимлар моҳиятига оид изоҳлар, уларни ўтказиш тартиблари, қоҳинларга тилсимларни ечиш бўйича йўл-йўриқлар, турли афсоналар тўпланган. Ундаги шарҳлар насрий усулда ёзилган бўлиб Авесто матнлари каби қадимий ҳинд адабиётининг ноёб намуналаридир.

Яжурведанинг тили Ригведаники каби санскритдир. Китобдан жой олган афсоналар ҳам Ригведадан олинган, бироқ айрим муҳим жиҳатлари Яжурведада ўзгача талқин этилади. Масалан, Вишну ва Шива бош Худолар сафидан чиқарилган, ибодат ва маросимларга катта аҳамият берилади. Рамзларга бой мистик – фалсафӣй мушоҳадалар тизими ривожлантирилган. Яжурведада афсоналар шеърӣй дostonлар кўринишида берилган бўлиб, улар кейинчалик пурон-dostonларда янада кенгайтирилган.

«Самаведа» ҳиндларнинг учинчи муқаддас китобидир. Самаведанинг асл маъноси «Оҳанг маърифати» демакдир. Ҳиндларнинг тўртинчи китоби

«Атхарваеда» бўлиб, «Коҳинлар маърифати» маъносини беради. У коҳинлар учун қўлланма вазифасини ўтайди ва асосан, ёвуз руҳлар, йиртқич ҳайвонлардан сақланиш, ганимларнинг афсунларидан сақлагувчи дуоларни ўз ичига олади. Ушбу дуоларнинг ибодат ва маросимларга алоқаси йўқ. Шунинг учун у муқаддас китоб саналмайди. Атхарваеда 20 китобдан иборат. Уларда 160 дан зиёд кўшиқ бўлиб, 6000 шеърни ташкил қилади.

Кўриб ўтилган тўрт манба – Ригведа, Яжурведа, Самаведа ва Атхарваеда веда адабиётлари тараққиётидаги биринчи босқич адабиётлари сирасига киради. Веда адабиётларининг иккинчи босқичи Брахман адабиётларининг яратилиши билан боғлиқ. Брахман адабиётлари маросим матнларидан ташкил топган. Ушбу адабиётларда брахман олимларнинг даврлар ўтиши мобайнида тушунарсиз бўлиб қолган маросимларнинг бағишланган шарҳлари акс этган.

Веда адабиётлари тараққиётидаги учинчи босқич адабиётларини зоҳидлик ҳаёт тарзи ҳақидаги адабиётлар ташкил этади. Ушбу адабиётларда ҳиндуийлик фалсафаси кенг ёритилган бўлиб, асос-этибори билан брахман адабиётларининг ўрнини эгаллади. Бу манбалар «Араняк» (ўрмонда яшовчи зоҳидлар учун қўлланма) ва «Сутра» (Ҳинд фалсафаси моҳиятини очиб берувчи ҳикматлар тўплами) деб аталади.

Веда адабиётлари тараққиётида тўртинчи ва энг охириги босқич Упанишад адабиётлари босқичи деб аталади. Бу адабиётлар пир-мурид суҳбатлари шаклида яратилган бўлиб, илоҳиёт масалалари, Мутлақ борлиқ аталмиш қиёфасиз Бош яратувчи ҳақидаги фалсафа моҳияти ҳақидадир.

Веда адабиётлари икки синфга бўлинади. Юқорида зикр этилган барча адабиётлар «Шрути» маънолари дейилади. Шрутининг сўзма-сўз таржимаси «Эшитилган» маъносини ифодалайди. Худо Кришнадан Эшитилган деган мазмунни берувчи «Шрути» бизнинг тушунчамиздаги «ваҳий» истилоҳига тўғри келади. Шрути манбаларида Коинот қонуниятлари, тақдир, билиш назарияси, эзгулик ва ёвузлик манбалари, нафсни енгиш йўллари, яккахудолик ва кўпхудолик ҳақидаги қарашларга доир теологик масалалар атрофлича кўриб чиқилади.

Веда адабиётларининг иккинчи синфи «Смрити» манбалар деб аталади. Смрити шрутига асосланган, бироқ яратиш даври жиҳатдан ундан кейинги даврларга тааллуқдир. «Смрити» истилоҳининг таржимаси «ёд олинган» маъносини беради.

Смрити манбаларига «Махобхорат» ва «Рамаяна» каби эпик дostonлари, ибратли хулқ-атвор ҳақидаги қонунлар мажмуаси бўлган «Ману қонунлари (Ману дхарма-шастра) тўплами ва турли тарихий-фалсафий қиссалар киради.

«Бхагавад-гита» ҳиндуийлик таълимотида жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Бхагавад-гита Махобхорат таркибидаги асар ҳисобланиб, Кришна ва Аржуна (эпик қаҳрамонлардан бири) ўртасидаги суҳбат тарзида ёзилган. «Бхагвад-

гита» да веда фалсафаси моҳияти ифодаланган бўлиб, кейинги даврларда Ҳиндистонда учраган барча диний оқимларининг муқаддас китобига айланди.

Ведалар энг обрўли китоблар эди. Бироқ уларни тушуниш зиёли қоҳинларнинг энг ўқимишли олимларигагина мурасар бўлар эди. Ҳатто браҳманлар ҳам уни янги таълимотлар руҳида тафсир қилар эдилар. Бу китоблардан фарқли ўлароқ, эпик асарлар, пуронлар ва дхарма матнлари бутун ҳинд халқига, кенг жамоатчиликка, ҳатто аёлларга ҳам тушунарли эди.

УПАНИШАДЛАР

Эрадан авв. VIII–IV асрлар Упанишадлар даври ҳисобланади. Улар браҳманлик тизимига таркибий қисм сифатида кириб, диний-фалсафий тафаккурдаги тараққиётни юқори босқичга кўтарди. Упанишадлар икки юздан ортиқ бўлиб, узоқ вақт давомида яратилган. Ведалардан фарқли равишда Упанишадларда ибодат маросимлари қисқартирилган, асосир эса фалсафий мушоҳадалар учун калит вазифасини ўтайди.

Аслида, «Упанишад» устознинг (пирнинг) шоғирд тарбиялаш жараёнини билдиради. Бироқ аста-секин у тарбия жараёнида бериб борилаётган сабоқлар моҳиятини ифодаловчи фалсафий матнга нисбатан қўллана бошлаган. Шу жиҳатлари билан Упанишад Платон суҳбатлари тарзига ўхшаб кетади. Упанишаднинг асосий мавзуларидан бири туғилиш ва ўлим ўртасидаги мангу дарбадарлик ғоясидир. Бу ғарбда реинкарнация деб аталади ва мавжудотлар ўлгандан сўнг руҳларининг бир танадан иккинчи танага ўтиб ҳаётни мангу давом эттириш таълимотидир. Мангу қайтарилиб борадиган бу цикл *сансара* дейилади. Айнан шу жараёнда инсон энг бирламчи моҳиятини қайта касб этади (*атман*). Упанишаднинг кейинги асосий ғояси худо Браҳман ва Атман айнан бирдир деб билишидир. Инсон охир-оқибат ўзининг бирламчи илоҳий моҳиятини эгаллайди. Бунга инсон машқ ва риёзат орқали эришади. Бу даражага эришиш зоҳидона ҳаёт кечиришни талаб қилади. Шу жиҳатдан Упанишад файласуфларининг асосий мақсади таркидунёчилик, зуҳдни тарғиб этишидир. Уларнинг фикрича, Ҳақиқат «ташқарида» эмас, балки инсон ичидадир. Инсон «ўзлигини» топишни ўрганиши зарур. Илоҳият борасида кўп нарсаларни ўқиб, ўрганиш мумкин, аммо уни эгаллаш ниҳоятда мушкул. Уни фақат метин ирода ва риёзат билан қўлга киритиш мумкин.

Упанишадларда Ригведадаги айрим тасаввурлар янада ривожлантирилган. Масалан, тақводорлар ўлимдан кейинги ҳаётга икки йўл орқали кирадилар: бири **илоҳлар йўли** бўлиб, ирфоний билимларни эгаллаш орқали Ҳақиқатга етишган одам Браҳма оламига–фароғат оламига кўчиб ўтади ва у ердан ортга қайтиш йўқ. Иккинчиси эса, **ота-боболар йўли бўлиб**, бу йўл муттасил ибодат билан шугулланган, аммо ўз билимида чегараланиб қолганлар йўлидир. Улар

Брахма оламга бориб, айрим ўзгаришларга учрайдилар, сўнг яна бу оламга қайтадилар (сансара).

IV–VI асрларда брахманларнинг ведага асосланган маросимлари, иккинчи томондан буддавийларнинг мавҳум ақлий-мантиқий тафаккури ўзаро таъсирга киришиб, ҳиндуийликда янги оқим – бхакти йўналишининг пайдо бўлишига олиб келди. Бу оқим Ҳақиқатга эришиш Худога чексиз муҳаббат орқали амалга ошади деган ақидани илгари сурди. Бхактийлар бўйича, Худо бандасининг эҳтиросли ишқи ва муҳаббатига жавобан уларни саодатли ҳаёт билан таъминлайди, қийинчиликлардан асрайди, ажал қайғусидан хотиржам қилади. «Бхактий» йўналишининг ривожини Ҳинд дёрида ибодатхоналарнинг ҳисобсиз равишда кўпайишига сабаб бўлди. Ибодатхоналарда мунтазам равишда диний маросимлар ўтказиш расм бўлди. Бундай тизимли ибодат тарзи веда таълимотида назарда тутилмаган эди. Ибодатхоналар зиёрат ва сигиниш марказларига айланди. Ибодатхоналар тушган садақалар ҳисобидан мустақил иш юритадиган, ўзининг боғ-роғларига ва полизига эга хўжаликка айланди.

Веда адабиётларига кўра, бизнинг Коинотимиздан ташқарида ўз сайёралари ва юлдузларига эга яна кўплаб бошқа коинотлар ҳам мавжуд. Бу худди сабаблар океанида сузиб юрган кўпикларга ўхшайди. Ушбу коинотларнинг барчаси моддий оламга тегишлидир. Ундан ташқарида руҳоний олам мавжуд бўлиб, моддий оламдан камида уч барабар каттадир.

Веда маърифати асослари руҳ танадан алоҳида нарса эканлиги ва улар бир-биридан фарқ қилиши ҳақидаги тушунчадан билинади. Руҳ ва тана ўртасидаги фарқни, уларнинг фаолиятини (Кшетра) ва ўзаро муносабатини мантиқан тушунтириб берувчисиз веда маърифатига эришиш мушкул. Пир-устоз воқитида маърифатни эгаллаш асосий шартлардандир. Веда адабиётларида руҳ (жон) жива деб аталади. Айрим манбаларда живатма, яъни «Тирик жонзот» деб ҳам кўрсатилган. Бундай дейилишига сабаб, инсон руҳи (жони) ҳайвонлар ёки ўсимликлар жонидан фарқ қилмаслигини таъкидлаш бўлган бўлса керак.

Руҳнинг бош сифати – бу, абадийлик (сат), илм (чит) ва сокинлик (ананда).*

Руҳ Абадий дейилганда руҳ тутилмаган ва ҳеч қачон ўлмайди, деган ақида тушунилади. Бхагавад – гитада (2:12) ёзилишича Кришна шундай дейди: «Мен ёки сен, барча шоҳларнинг бўлмаган пайтнинг ўзи бўлмаган. Ва ҳеч қачон биронгамиз ҳам йўқ бўлиб кетмаймиз». Маърифат дегани ўзи руҳий борлигини таниш демақдир.

Тана руҳдан фарқли равишда фонийдир. У туғилади, ўсади, қарийди ва ўлади. Тана жоҳилик, билимсизлик ва нафс билан тўлиб-тошган. Руҳ танага кирар экан, зикр этилган тана иллатлари билан булғанади ва асл ҳолатидан узоқлашади. Шу тариқа тана руҳ учун азоб-уқубат манбасига айланади. Моддий тана саккиз унсурдан иборат: туپроқ, сув, олов, ҳаво, эфир, ақл, тафаккур ва нафс (БГ, 7.4.).

Дастлабки беш элемент тирик жонзотнинг дағал танасига дахлдордир. Қолган учтаси, яъни ақл, тафаккур ва нафс жонзотнинг нозик танаси деб ҳисобланади.

Веда таълимоти бўйича, ўлим пайти нозик танага бурканган руҳ дағал танани тарк этади. Муайян вақт ичида нозик танага эга руҳ ота уруғи орқали она бачадонида жойлашади ва янги танани шакллантиради. Янги тананинг ҳаёти қандай бўлиши ўлим олдидан руҳнинг нозик танаси, айниқса, ақл ва тафаккурнинг қандай тамойилларга суянган ҳолатда бўлишига боғлиқдир. Кришна шундай дейди: Инсон ўлаётиб қандай камолот даражасида бўлса, у албатта ўша даражадаги камолот билан кейинги ҳаётини бошлайди (БГ, 8.6.).

Шундай қилиб, руҳнинг инсон танасидаги фаолияти кейинги ҳаёти йўналишига сабаб бўлади. Ушбу фаолият ёки бошқача айтганда, хулқ-атвор «Карма» дейилади. Карма – қилмишлар йиғиндиси, хулқ-атвор натижасида тўпланган эзгу ва гуноҳ амаллар, сабаб-оқибат қонуниятидир.

Карма тушунчаси ҳар бир инсон ўзи сабаб бўлган қилмишлари оқибатини тотиши билан боғлиқ. Карма таълимоти инсон руҳининг кўчиб юриш сабабини тушунтиради ва ҳозирги ҳаёт – кейинги ҳаётининг пойдевори, ўлим арафаси – руҳ учун имтиҳон эканлигини таъкидлайди. Таносух, бошқача айтганда, руҳнинг ҳулули, яъни бир танадан иккинчи танага кўчиш жараёни веда таълимоти бўйича шундай кечади.

Ведаларда руҳнинг эволюцияси жараёни ҳам баён этилган. Инсон танасини қабул қилиш фақат ўз даражасида юқори поғонага эришган руҳга насиб қилади. Инсон шаклидаги руҳ ривожланган онг ва тўлиқ ирода эркинлигига эга. Шу жиҳатдан руҳ инсон танасини қабул қилгач, ўзининг қуйи даражаларида эга бўлмаган катта имкониятга эга бўлади.

Энди у ҳаётини қандай ўтказишига қараб, кейинги ҳаёти учун замин тайёрлаши мумкин. Ведантасутра қуйидаги жумла билан бошланади: «Мана энди, сен инсон танасини қабул қилган пайтда, Мутлақ ҳақиқат ҳақида ўйлаш вақти етди». Шу тариқа инсон ҳаётидан мақсад асл кўринишни касб этиш, туғилиш, касаллик, қарилик, ўлим билан боғлиқ азоб-уқубатлардан мангу халос бўлиш эканлиги тушунтирилади.

Веда адабиётларида «Худо (ёки Илоҳ)» ва «Мутлақ ҳақиқат» тушунчалари бир-биридан фарқланади. «Худо» деганда муайян вазифаларга масъул илоҳий қувватлар, бошқача айтганда, ҳукмдорлар (ишвара) тушунилади. Мутлақ ҳақиқат эса, жамики қувватларнинг бирламчи манбасидир. Веданта сутрада айтилади: «Мутлақ ҳақиқат шуки, барча нарса ундан яралган». «Ширман – Бхагаватам»да Мутлақ ҳақиқат «парам сатям» деб аталади.

Мутлақ ҳақиқатнинг турли номлари мавжуд. Мутлақ ҳақиқат уч кўринишда – Браҳма, Вишну ва Кришна номлари остидаги кўринишларда тасаввур этилади. Ҳар бирининг вазифалари бор. Браҳма (айрим пайтларда Браҳман деб ҳам юритилади) Мутлақ ҳақиқатнинг қиёфасиз деб тасаввур этилган кўринишидир. Унинг бир неча кўринишлари бор. Уни англаш орқали инсон моддият билан боғлиқ барча хирс-ҳаваслардан, нафсдан ва шахватдан халос бўлади. Бундай ҳолат «Мокша» ҳолати дейилади. Инсон ана шу мақомга эришгач, унга моддий табиат таъсир кўрсата олмайди, руҳ озодликка эришади ва ўзининг асл абадий табиатига қайтади. «Мокша» мақомидаги руҳ ҳиндуийликда эътироф этилган уч уқубатдан: 1) жисмоний ва ақлий азоблардан; 2) бошқа тирик мавжудотлар етказган уқубатлардан; 3) табиат ҳодисалари билан боғлиқ азоблардан (совуқлик, иссиқлик, zilzila ва ҳ.к.) бутунлай озод бўлади.

Ушбу мақом таълимоти буддавийлик томонидан ўзлаштирилган. Бироқ «Мокша» буддавийликда «Нирвана» деб номланган.

Олам Браҳма (Вишну, Кришна) томонидан яратилган. Яратиш жараёни икки босқичда, дастлабки яратиш (сарга) ва иккинчи яратиш (висарга) босқичларидан иборат. Браҳма – Коинотнинг яратувчиси, Вишну – Коинот ҳаёти учун жавобгар. Бхагаван ёки «Кришна» номи «барчани ўзига жалб қилувчи, жозибали, мафтункор» маъноларини англатади. Оламдаги барча бойликлар, шуҳрат, гўзаллик, қудрат, илм ва поклик соҳиби Удир. Кришна Параматмадир (Олий руҳ). Унинг жисми абадий илм ва фароғат шаклидадир. Параматма моддий оламни бошқаради, моддий қувватларни йўналтиради. Параматма ҳар бир тирик мавжудот ва ҳар бир зарранинг қалбига кириб боради. Шу тариқа, ҳар бир заррани Ўзи ўрнатган табиат қонунларига бўйсунишга мажбур қилади. У (Параматма) ҳамма нарсани ўширтади, унинг қўли, оёғи ҳамма жойга етади. Кўзи, боши ва юзи ҳамма жойда кўринади. Бу дегани, Параматма жамики нарсаларнинг ичида мавжуд, деганидир (БГ, 13.14). Ёки, «Параматма ўзи ҳиссиётга эга бўлмасда, оламда мавжуд барча ҳиссиётнинг бирламчи манбасидир. У ҳеч нарсага боғлиқ эмас, аммо бутун тирик жонзотни (руҳларни) ўзаро боғлиқликда ушлаб туради. У моддий табиат сифатларидан холидир, аммо моддий оламни бошқарувчидир (БГ, 13.15).

Упанишадларнинг бирида дарахт шохда ўтирган икки қуш ҳақида ривоят берилган. Унда айтилишича, қушлардан бири ҳадеб мева чўқилар ва бундан ўзини тия олмас экан. Иккинчиси эса, сокин ўтирар ва овқат дардида тинмаётган шеригининг ҳаракатларини кузатиб турар экан. Ана шу иккинчи, кузатувчи қуш Параматмадир. Биринчиси эса, инсон

жонидир. Дарахт мевалари эса ҳаётнинг аччиқ-чучук лаҳзалари, яъни бахт ва бахтсизлик онлари рамзидир». Демак, ривоятдан англашиладики, Жива (жон) табиат қонунларидан мустақил мавжуд эмас, яъни моддий олам қонуниятларига бўйсунди.

Параматма ҳар бир мавжудотнинг қалбида жойлашган. «Сенга маълум бўлсинким, мен ўзим алоҳида бўлсам ҳам, ҳар бир жисмда мавжудман (БГ, 13.3). «У – илмдир. У билиш предметидир. У маърифат мақсадидир (БГ, 13.18). Ёки, «Ҳар бир танада уни кузатувчи ва эрк берувчи илоҳий куч – олий Ҳукмдор мавжуд ва унинг номи Параматмадир (БГ, 13.23).

Яна бир жойда шундай дейилади: «Олий ҳақиқат барча ҳаракатланувчи ва турғун тирик мавжудотларнинг бағрида ва ундан ташқарида мавжуд (БГ, 13.16). Шундай бўлса-да, «Гарчи Параматма жамики жонзотлар орасида бўлиниб кетгандек туюлса-да, аслида уяхлитдир. У бўлинмасдир. У тирик мавжудотни ҳаёт билан таъминлаувчи, тараққий эттирувчи ва йўқ қилувчидир (БГ, 13.17).

Ведаларда кўрсатилишича, Мутлақ ҳақиқатнинг асосий кўринишлари томонидан илоҳлар пантеони яратилган. Жумладан, Индра – жаннатий сайёралар ҳукмдори, Ямаража – ўлим ҳукмдори, Сурё – қуёш ҳукмдори бўлиб, уларнинг барчаси ўз борлиги, қудрати ва илмида Мутлақ ҳақиқатга боғлиқ. Мутлақ ҳақиқат ягона ва барча нарсалардан мустақилдир.

II ҚИСМ. ЖАҲОН ДИНЛАРИ

2.1. Буддавийлик

Буддавийлик бундан икки ярим минг йил илгари Ҳиндистонда вужудга келган. Буддавийлик аслида диний таълимот бўлмаган. У Сиддхарта Гаутама исми роҳибнинг ҳаёт моҳияти устида тафаккур қилиши ва медитация натижасида мушоҳада қилган турли ҳаёлий хулосаларига асосланган фалсафий таълимотдир.

Сиддхарта Гаутама (э. авв. 563–483) Ҳиндистонда Шакья қавмининг бошлиғи Гаутама хонадонидида туғилган. Ёшлигидан веда таълимоти таъсирида бўлишига қарамай, унинг ақидалари ижтимоий адолатсизликка йўл очиб берганидан норози эди. У замондошлари бошдан кечириётган азоб-уқубатларни кўрар экан, ҳаёт ташвишлари манбалари устида фикр юритади. Ўша даврларда ижтимоий адолатсизликка қарши чиққан ва кастачиликни қоралаган роҳиблар ҳаракати бўлмиш жайнийлик Сиддхартани қийнаётган саволларга жавоб бериши мумкин эди. У 29 ёшида дайди роҳибларга қўшилиб дунё кезишга қарор қилади. Ўзининг бой хонадони, мол-мулки ва оиласини тарк этиб, олти йил давомида қаландарона ҳаёт кечириди, зоҳид жайнийлар билан бўлган узоқ суҳбатларда ҳаёт ҳақиқатини топишга ҳаракат қилади. Риёзат ва нафсни ўлдириш билан иродасини чиниқтиради. Бироқ жайнийлар ҳам инсон уқубатларига чек қўйиш йўлларига аниқ жавоб бера олмадилар. Сиддхарта жайнийлик йўлининг самарасизлигига ишонч ҳосил қилгач, ўзи уқубатлар сабаби ва уни енгиш йўллари ҳақида бош қотира бошлади. Кунларнинг бирида дарахт остидида ўтириб, чуқур муроқабага кетди ва ҳаёлан инсон ҳаёти ва унинг қонуниятлари занжирини тиклади. Шунда «ялт» этиб кўз олдида излаётган нарсасининг аниқ тасвири намоён бўлди. Шу лаҳзадан у ўзининг тарғиботини бошлайди. Уни Будда – «Маърифатга эришган» деб аташ бошладилар.

Будда 40 йил давомида Шимолий ва Марказий Ҳиндистонда таълимотини тарғиб этган ва тахминан 80 ёшларда вафот этган.

Сиддхарта асос солган роҳиблар жамоаси ҳам айрим жиҳатлари билан жайнийликни эслатар эди. Аммо шу билан бирга, ундан айрим ақидалари билан жиддий фарқ қиларди. Шунингдек, бу ҳаракатда браҳманликнинг ҳам айрим элементлари бор.

Буддавийлик ўз даврида жуда кенг ҳаракатга айланиб, тарафдорлари сон-саноксиз бўлган бўлса-да, ўз ватанида ривожлана олмади. Ҳиндистонда ўз мавқеини сақлаб қола олмаганлигининг бош сабаби, у даҳрий қарашларга эга эди. Чунки Сиддхарта инсондан ташқари оламда

илоҳлар борлигини инкор этар ва гайритабиий кучларнинг мавжудлигига инсон тафаккурининг маҳсули деб қарар эди. Бу эса Ҳинд заминида мавжуд барча эътиқодий қарашларга, хусусан, веда таълимотига зид эди. Фақат буддавийлик Ўрта Осиёга кириб келгандан сўнг бу ердаги маҳаллий эътиқодлар билан синтезлашиб диний таълимотга айланди. Шу ерда Будда таълимоти таҳрир қилинди ва унинг ўзи илоҳга айлантирилди. Веда пантеонидаги барча илоҳлар Будда издошлари тарафидан буддавийлик қарашларига мос равишда қабул қилинди.

Яна юз йил ўтгач, Ашока (э. авв. III аср) даврида Паталипутра (ҳозирги Патна) шаҳрида учинчи умумий йигин ўтказилиб, буддавийликнинг муқаддас китоблари матни тасдиқланган. У Трипитака деб аталган.

Трипитака (Уч сават) уч қисмдан иборат:

Сутра-Питаки (ип) – Будда таълимотининг асосий моҳияти ифодаланган суҳбатлар. Унда Будда ҳаётидан қўплаб лавҳалар келтирилган. Гиная-питаки (низом) – Будданинг умр кечириш қоидалари ҳақидаги ўрсатмалари. Бунда роҳибларнинг ахлоқ қоидалари, роҳиблик жамоасининг низоми акс этган. Унинг асосий қисми – Пратимокша бўлиб, унда роҳиблар томонидан йўл қўйилган хатоликлар ва уларга тайинланган жазолар мажмуи акс этган.

Абхидхарма-питаки (олий таълимот) – унда ахлоқий ва мавҳум фалсафий мавзулар ёритилган.

БУДДА ТАЪЛИМОТИ

Маълумки, ҳиндуийлик ва жайнийликда оламда ўзгармас миқдорда руҳлар мавжуд (атман) ва у танадан-танага ўтиб кўчиб юради, деган ақида бор. Буддавийлик улардан фарқли равишда, инсон, барча нарсалар каби ҳамиша ҳаракатда: тугилади, яшайди, ўлади. Бу жараёнда ўзгармасдан қолувчи нарса йўқ, ўзгармас «мен» йўқ. Бошқача айтганда, ўзгармас руҳ ёки барча жараёнларнинг бошида турган ўзгармас худо борлиги ҳақидаги эътиқодлар алдоқчи ҳиссиётдир, пайдо бўлаётган барча нарсалар йўқликка маҳкум. Жонзот ўлгач, унинг руҳи (буддавийликда руҳ «онг» тушунчасини ифодалайди) янги танага кўчмайди, балки янада комиллашув учун қайта тугилади. Буддавийликда оламнинг яратилиши ҳақида ривоятлар йўқ. Улар ҳиндуийлар каби вақт ва макон ибтидога ҳам интиҳога ҳам эга эмас, катта ва кичик цикл ичида ҳаракатдан иборат деб биладилар. Моддий коинот сокин ҳолатдан ривожланиб, ўзининг чўққисига етганда яна орқага дастлабки ҳолатига қайтади ва яна ҳаракатга келиб, ривожлана бошлайди. Будда таълимотида карма оқибагида ҳаётий шаклларнинг (жонзотларнинг) янгиланиб бориши (сансара) инсоният олами тизимида турли жонзотларни яратади. Инсон ўлгач, осмонда илоҳ қиёфасида, дев, ёвуз руҳлар, инсон ёки ҳайвон қиёфасида тугилиши мумкин. Бу унинг кармаси оқибагида

рўй беради. Инсоннинг ҳаётда йиғган эзгу амаллари унинг фароғат осмонида илоҳ шаклида қайта тугилишига сабаб бўлади. Агар ўлими арафасида эзгу ишларидан ёмон қармаси устунлик қилса, унда у инсон сифатида қайта тугилса лаззат ва азобни бирдек татийди ва агар дев, ёвуз руҳ ёки ҳайвон бўлиб тугилса у фақат уқубат чекади. Шунинг учун энг яхшиси, илоҳ бўлиб тугилишга ҳаракат қилиш, ҳеч бўлмаганда, инсон бўлиб қайта тугилиш ва такомиллашувни давом эттиришдир. Осмонда яшовчи илоҳларнинг узоқ муддат лаззатланиши улар инсон пайтида йиғган эзгу амаллари миқдорига боғлиқ. У вақти-соати етиб тугаши мумкин. Шунда улар ўзларининг илгариги ҳаётларидан қолган арзимас нолойиқ амаллари миқдорига қараб куйироқ даражадаги жонли мавжудотлар сифатида қайта тугилдилар ва ўзларининг хатолари учун азобланадилар. Шунинг учун буддавийликнинг олий мақсади – қармадан ва қайта тугилишдан, азоб-уқубатлардан нажот топишдир.

Инсоннинг ўзи ўзгарувчан ҳолатдаги умр ва моддий неъматларни ушлаб қолишга ҳаракат қилиб, ўз уқубатларига сабабчи бўлади. Уқубатлардан қутулишнинг ягона йўли – моддий лаззатлардан узилиш, қаноат ва сабр (ўзни жиловлаш) ва медитация – муроқабодир. Улар инсонни бодхи – етукликка, яъни уйғонишга, ҳаёт мазмунини тушунишга ва уқубатларни тўхтатишга – нирвана мақомига олиб келади. Инсон ўзини назорат қилиш орқали уқубатларнинг сабабчиси бўлган нафсга барҳам беради.

Нирвана ва маърифатга йўл эhtiқоддан, сўнг меҳр-мурувватдан, сўнг ахлоқий интизом ва охири медитация орқали ўтади. Эhtiқод бу – уч хазина, инсон камолотининг уч бебаҳо манбаси – Будда, Дхарма ва Сангха таълимотига фидойиларча ишониш ва бўйсунушдир.

Будда уқубатлардан халос бўлиш мумкинлигини намойиш қила олган инсон сифатида олий намунадир. У буюк устоздир.

Сангха эса роҳиблар жамоаси бўлиб, у – авлиёлик ва қудрат манбаси деб ҳисобланади. Сангха архат мақомига, яъни Будда сингари комил инсон даражасига етган авлиёлардан таркиб топган. Роҳибларга яқин бўлиш уларнинг таълимотларига эргашиш билан баробардир ва ихлосмандларнинг ҳаётий машаққатларини камайтиради. Дунёвий одамлар роҳибларни моддий таъминлашлари лозим ва бунинг натижасида улар ҳам роҳибларнинг қудратидан баҳраманд бўладилар.

Роҳиблар дастлаб худбинликдан қутулишнинг изчил дастурини тарғиб қилганлар. У аввал садақа қилишдан (дана) бошланади, сўнг ахлоқий камолотга эришила бошлаган сари (Шила) медитацияга (самадхи) ўтилган. Эзгу амаллар, айниқса, муқаддас авлиё роҳибларга сиғиниш ва уларга хизмат қилиш халқда ахлоқий фазилатларни ўстиради ва роҳиблар эришадиган муқаддас хизматларга шерик қилади. Шу тариқа ахлоқ инсонни худбинликдан қутқзади. Бундай саховат кўрсатиш инсонларга ҳаётда ўзликдан кечиш қобилиятини пайдо қилади ва

тўла покдомонликка эришишга олиб келади ва медитация билан шугулланишга имкон яратади. Агар инсон ҳаётида шу даражага кўтарила олмай қолса, у қайта туғилиб, олдинги даражасидан кўра баландроқ даражага етиш учун ва нирвана ҳосил қилиш учун ҳаракат қила боради. Роҳиблик йўлини танлаган мухлис беш улуғ роҳиб томонидан муридликка қабул қилинади. Роҳиблик сафига қабул қилиш маросимида эса улуғ роҳиблар сони ўнтадан кам бўлмаслиги зарур.

Маросимда улар куйидаги ўн қоидага амал қилиш ҳақида қасамёд қиладилар:

Ҳеч кимни ўлдирмаслик.

Ёлғон гапирмаслик.

Ўғирлик қилмаслик.

Жинсий алоқа қилмаслик.

Маст қилувчи ичимликлар ичмаслик.

Тушдан кейин саҳаргача овқат емаслик.

Зеб-зийнатлар билан безанмаслик.

Томошалар ва ўйин-қулгуларда қатнашмаслик.

Ҳашаматли ётоқлардан фойдаланмаслик.

Пулдан ҳазар қилиш.

Шундан сўнг байъат қилган шахсларнинг сочлари қиртишланади ва уларга янги ном берилади.

Дхармага оид таълимот буддавийликнинг мағзини ташкил этади. Дхарма – инсон ҳаёти фалсафасини очиб берувчи тўрт ҳақиқатдир. Биринчи ҳақиқат шуки, моддий ҳаёт уқубатдан иборатдир. Иккинчи ҳақиқат шуки, уқубатнинг сабаби нафсдир. Учинчи ҳақиқат шуки, азоб-уқубатли ҳаётдан қутулиб, роҳат ва оромда яшаш имконияти бор (нирвана). Тўртинчи ҳақиқат шуки, азоб-уқубатли ҳаётдан қутулиш ва фароғатда умр кечириш учун «йўл»ни босиб ўтиш керак.

Бу ҳақиқатлар оддий назария ёки фалсафий мушоҳадалар маҳсули эмас, ваҳий орқали анланган ҳам эмас, балки Будданинг медитация ва ахлоқий интизом – жиддий тафаккур қилиш натижасида келган хулосаларидир.

Қуйида ана шу тўрт ҳақиқатни шарҳлаб ўтаминз.

1. Уқубат

Уқубат (духкха) турли шаклларда учрайди. Туғилиш, ўсиш, касалланиш, қариш, ўлиш каби уқубатлар жисмоний оғриқлардир. Қаноатсизлик, бахтсизлик, хавотир каби уқубатлар руҳий азоблардир. Айниқса, қўрқув кўп уқубатларга сабаб бўлади: нимадандир ажралишдан ва ниманидир йўқотишдан қўрқиш, ўлимдан қўрқиш. Қўрқув инсонни турли ҳаракатларга бошлайди, у ҳаётни бошқарувчи асосий кучдир. Ҳиссий органлар (кўз, қулоқ, бурун, тил, тан ва психика) ҳиссий объектлар билан тўқнашар экан, ёқимли ёки ёқимсиз ҳис уйғотади. Олти ҳиссий орган, ўз навбатида, объектни ҳиссий билишнинг олти турига эга (кўриш, товуш, ҳид, таъм, сезиш, фикр). Улар ўзгарувчандир. Ўзгармас нарса йўқ.

2. Нафс

Инсон умри ўзгарувчан. Унинг моҳиятини моддий ва руҳий уқубат ташкил қилади. Инсонга нафс, яъни хоҳиш-истак ҳамиша уқубат келтиради. Нафс мазмунини сабаблар занжири воситасида бир-бирига ибтидо вазифасини ўтовчи омилар ташкил қилади. Улар гилдирак ўз ўқи атрофида айлангани каби туғилиш, ўлим ва янгидан туғилишдан иборат чексиз айланма ҳаракатда бўладилар. Бундай занжирсимон ҳаракат сансара деб аталади. Сансара Мара (Ўлим) исми иблис қучоқлаб турган гилдирак тимсолида тасвирланади. Унинг марказидаги доирада бири-бирининг кетидан тишлаб турган уч жонзот – чўчка, хўроз ва илон тасвирланган. Улар азоб-уқубатларни туғдирувчи уч иллат – маккорлик, нафрат ва хомхаёл орзулар тимсоллари бўлиб, сансарани мангу ҳаракатга келтириб турадилар. Улар инсонларни жазолар муҳитида – жинлар, ҳайвонлар, оч арвоҳлар сифатида туғилишга мажбур қиладилар. Агар ким бу уч иллатни енгилшга ҳаракат қилса, улар яна инсон сифатида янгидан туғилиши ёки фароғат осмонида илоҳ кўринишида туғилиши мумкин. Нафс инсоннинг ҳисларга асирлигидан келиб чиқади. Ҳислар эса билиш, (татиш, ушлаш ва ҳ.к.) туфайли юз беради. Билиш, ҳиссиёт ва руҳият воситасида туғилган моддий жисмоний органдан ва маънавий таассуротдан ҳосил бўлади. Жисмоний орган ўз навбатида, ўз ҳаётий қувватларини Онгдан олади.

Демак, Онг – ҳаётий куч бўлиб, уни ҳеч ким яратмаган. У оламда рўй берадиган ирода ҳаракатларининг (Карма) натижасидир. У уруғ ва тухумҳужайранинг ўзаро муносабатидан пайдо бўлади ва она қорнида моддийлашиб, мияга, асаб тизими ва ҳиссий аъзоларга эга танани ўстиради. Инсон туғилгач, ўз-ўзи ва ташқи муҳит билан контактда нафсни уйғотувчи ҳисларни тажриба қилади. Нафс ҳаёт тарзини оғирлаштириб борадиган, бошқача қилиб айтганда, тикланиш жараёнини таъминловчи ва ҳаракатда ушлаб турувчи омил – нарса ва инсонларга боғланиш, яъни муҳаббатни туғдиради. Ана шу ҳиссий лаззатларга асосланган муҳаббат ҳаётнинг мазмунини ташкил этади. Бироқ муҳаббат воқеликнинг ҳақиқий моҳиятини билмаслик, ғафлат натижасида юзга келади. Шундай қилиб, нафс шахсда ўзини доимо намоён этадиган ғафлат билан боғлиқ. Нафс инсонни ҳаётга боғланиб қолишига сабаб бўлади. Нафс инсонни ўзининг «мен»ига муҳаббат қўйишига, худбинлик, манфаат асосида фикр юритишига мажбур қилади. Бу билан нафс янги тикланиш, туғилиш, туғилиш кетидан қарилик ва ўлимни бунёд этади.

3. Уқубат интиҳоси

Нафс азоб-уқубатнинг сабаби эканми, демак, нафсни тўхтатиш орқали унга чек қўйиш мумкин. Уқубатнинг интиҳоси нирвана дейилиб, маккорлик, нафрат ва хомхаёллик алангасини ўчириш демақдир.

Нирвана – келажакда янгидан туғилиш, кексалик ва ўлимдан озод бўлиш мақомидир.

4. Йўл

Нирванага саккиз амал орқали эришилади:

Тўғри маслак – (тўрт ҳақиқатни ақлан тушуниб, уларга имон келтириш).

Тўғри ният – (ҳар қандай хирс-ҳавасдан, ёвуз ниятдан халос бўлишга қарор қилиш, барча жонзотларга раҳмдиллик ва ҳамдардлик).

Тўғри сўз – (ёлгондан, бўҳтондан, қўполликдан, гийбатдан сақланиш).

Тўғри хулқ – (қотилликдан, ўғирликдан, зинодан сақланиш).

Тўғри тирикчилик – (бошқаларга зарар келтирадиган воситалар орқали (масалан, қурол-яроғ сотиш, маст қилувчи ичимликлар сотиш, ўғирлик қилиш) тирикчилик қилишдан сақланиш).

Тўғри жидду жаҳд – (онгнинг тўғри йўлда шаклланишига ҳаракат қилиш).

Ёдда сақлаш (ҳақиқатларни бир дам ҳам эъдан чиқармаслик).

Муроқабат – (танани ва тафаккурни назорат қилиш).

Ушбу саккиз йўл уч асос устига қурилган:

Донолик – тўғри маслак ва тўғри ниятдан шаклланади.

Ахлоқ – тўғри сўз ва хулқ, тўғри тирикчилик қилишнинг асоси.

Рухий интизом – тўғри жидду-жаҳд, ёдда сақлаш ва мууроқабат орқали ҳосил қилинади.

Будда бундай йўл зухд, таркидунёчилик орқали амалга ошади деб ҳисоблаган ва роҳиблар жамоасини тузган. Шу билан бирга, у дунёвий ишлар билан шуғулланувчилар ҳам роҳиблар фаолиятини қўллаб-қувватлаш орқали нирванага эришишлари мумкин, дейди.

Қисқа қилиб айтганда, буддавийлик таълимоти бўйича инсон ўз дунёвий ҳаёти давомида қуйидагича йўлни босиб ўтади: дунёвий лаззатларга интилиш оқибатида нафсга асир бўлади. Натижада карма салбийлашиб, ўлимдан сўнг уни қайта туғилишга мажбур қилади. Инсон яна қайтадан азобларга дучор бўлади. Шунинг учун инсон эзгу амаллар қилиш орқали кармани ижобийлаштириши ва нирванага (бақо) интилиши зарур. Нирвана – қайта туғилишдан халос бўлиш, уқубатлардан, яъни вақт ва макон ҳукмидан қутулишдир. Карма – фикрлар, сўзлар ва амалларнинг оқибати бўлмиш куч. Барча лаззат ва азобларнинг сабаби карма билан боғлиқ. Ижобий карма саховат ва мурувват орқали ҳосил қилинади.

Буддавийлик оқимлари

Будда дунёдан ўтгач, унинг тарафдорлари Ражагрих деган жойда йиғилиб, таълимот асосларини ишлаб чиқдилар. Таълимот охиригача аниқ ва чуқур

ишлаб чиқилмагани учун сўнги юз йил давомида буддавийлар орасида жуда кўп масалаларда ихтилофлар пайдо бўлди. Шунда улар Вайшали деган жойда йиғилиб, энг муҳим масалаларни ўртага ташлаб, буддавийлик таълимоти ақидаларини тартибга келтиришга уриндилар. Аммо бу ихтилофлар тугамади. Будда вафотидан кейинги иккинчи юз йиллик мобайнида ўзаро ақидавий келишмовчилик оқибатида буддавийлик 17 та оқимга бўлиниб кетган.

Тарихий тараққиёт давомида буддавийлик икки катта оқимга бўлиниб ривожланди. Бири махаяна оқими дейилади. Бу оқим дастлаб Кушонлар давлатида пайдо бўлган. Эрамининг бошларида бу қулдорлик давлати ҳозирги Ўзбекистон, Ҳиндистоннинг бир қисми, Афғонистон, Ғарбий Покистон ва Хитойнинг баъзи ерларини қамраб олган. Кушон ҳукмдорлари буддавийликни давлат динига айлантирганлар. Шоҳ Канишка (78–123) даврида буддавийлик жиддий қайта ишлаб чиқилди ва махаяна – ҳақиқатга олиб борувчи «кенг арава» деб аталди. Жанубий Ҳиндистондаги илк таълимот хинаяна – «тор арава» деб ажратилди. Хинаяна тарафдорлари эса бундай қарашни тан олмадилар ва ўзларининг таълимотларини тхеравада – ҳақиқий таълимот деб аташда давом этдилар. Хинаяна тарафдорлари кўпроқ жанубий ва Жануби-шарқий Осиё мамлакатларида мавжуд. Махаяна ўзининг янгиликка мослашувчанлик хусусияти билан кўшни Осиё мамлакатларининг баъзиларига ҳам осон тарқалган ва мустаҳкам мавқе эгаллаган.

Ҳар иккала оқим ҳам ўз манбасини Трипитакадан бошлайди. Асосий фарқи шундаки, махаяна хинаянанинг кейинги босқичидир ва қаерга етиб борган бўлса, ўша халқларнинг эътиқодлари, қарашларига мослашиб борган. Биринчидан, махаяна илгариги илоҳларни «ўзлаштирди», иккинчидан Будданинг ўзини худо деб эълон қилди. Махаяна тарафдорлари бутун буддавийлар оламида Будданинг ҳайкаллари ва тасвирларини сифтиниш объектига айланишига эришдилар. Хинаянада эса Будда комиллик касб этган ва илоҳий моҳиятга айланган инсон сифатида талқин этилади. Хинаянада бодхисвата – инсоннинг маърифат йўлидаги охирги мақоми бўлиб, ундан кейинги мақом Будда сифатларини касб этиш, яъни илоҳий моҳият касб этишдир. Бунда У архатга – бу дунёдан тамоман узилаган ва нирвонларга тўғридан-тўғри ўтувчига айланади. Махаянада бодхисвата тушунчасини янада ривожлантиради. Бу мақомни эгаллаган одам архат мақомига етганда нирвонга ўтишдан ўзини тўхтатиши керак. У сансара оламида қолиши ўзини инсонлар хизматига бағишламоғи, уларнинг тарбияси ва эътиқод нури билан чулғанишига ёрдам бермоғи даркор.

Махаянанинг турли давлатлар, халқлар орасига тарқалгани сари мазмун-моҳияти бойиб борди. Маҳаллий халқлар эътиқодидаги илоҳлар Будда атрофида жипслаштирилиб, Будда бош худо даражасига кўтарилди ва шу тариқа илк

буддавийлик даври этикодидан фарқ қилувчи, турли этиқодлар манфаатига мос келувчи янги дин – Буддага сиғинувчи шакли пайдо бўлди.

2.2. Христианлик

Исо таълимоти моҳияти

Исо ўз таълимотини махсус ном билан атамаган, балки уни яҳудийларга юборилган диннинг ўзи деб кўрсатган. У «Мен Тавротни бекор қилгани эмас, балки уни бажаргани келдим» деганда яҳудийларнинг хато қарашларини тузатмоқчи эканлигини назарда тутган.

Исо замонасида унинг гаплари ёзиб қолинмаган. Бироқ, унинг қарашлари гоё кўринишида христианлик динининг магзига сингди. Улар, асосан, қуйидаги тезисларда акс этган:

Туз ва нур ҳақида

Инсон – ернинг тузи. Туз ўз шўрини, йўқотса ҳеч нарсага ярамайди. Демак, инсон Дунёнинг зийнати, у комил бўлиши лозим.

Илоҳий Амр ҳақида

Мен Тавротни бекор қилгани эмас, уни бажаргани келдим. Солиҳ бўлинглар.

Қотиллик

Олдингилар (мусовийлар) «ким одам ўлдирса гуноҳи азимга қолади» деганлар. Мен сизларга ҳатто ўз биродарини хафа қилган ёки унга газаб қилган ҳам жавобгарликка тортилади дейман. Худо йўлида бирор эҳсон қилмоқчи бўлсанг, олдин биродаринг билан яраш. Қозига боргунча ганиминг билан муросага кел.

Зино

Сен (мусовийлардан) «зино қилма!» деган ўғитни эшитгансан. Мен айтаманки, ҳатто аёлга шаҳват кўзи билан қараш ҳам зино ҳисобланади.

Талоқ

(Мусовийларда) Айтилганки, «кимки хотинидан ажралмоқчи бўлса, унга талоқ хатини ёзиб берсин». Мен айтаманки, ким бевафолик айбидан бошқа сабаб билан хотинини ташласа, унинг зино қилишига сабабчи бўлади. Шунингдек, ким ажралган хотинга уйланса, зино қилган бўлади.

Қасам

Сен олдингилардан (мусовийлардан) шундай эшитгансан: «Қасамни бузма. Худо олдида қасамингга содиқ бўл». Аммо мен айтаманки, умуман қасам ичма, на осмон ҳаққи, чунки у Худонинг тахтидир, на ер ҳаққи, чунки у Худонинг пойандозидир, на Қуддус ҳаққи, чунки у Буюк подшоҳнинг (Худонинг) шаҳридир. Бошинг ҳақи ҳам қасам ичма, чунки сен биронта

сочингни оқ ёки қора қила олмайсан. «Ҳа» ёки «йўқ» де, бундан ортиғи шайтондандир.

Кўзга кўз, тишга тиш

Сен (мусовийлардан) эшитгансан, «Кўзга кўз, тишга тиш», деган ўғитни. Мен айтаман, ёмонга қарши чиқма. Ким сенинг ўнг чакканга тарсаки туширса, сен унга чап чаккангни тут. Сўраганга садақа бер, қарз олмоқчи бўлгандан юз ўгирма.

Душманларга мурувват кўрсатиш

«Қардошингни сев, душманингдан нафратлан», деганларини эшитгансан. Мен айтаман: Душманларингизга меҳрибонлик кўрсатинг. Сизни таҳқирлаганларни дуои хайр қилинг.

Садақа бобида

Савобли ишларингизни кўз-кўз қилманглар. Риёкорлар шундай қиладилар. Сен садақа бераётганда чап кўлинг ўнг кўлинг нима қилаётганини кўрмасин.

Ибодат

Ибодатни махфий қил. Кўп сўзламанг, чунки Худо сиз айтмасангиз ҳам нимага муҳтожлигингизни билади.

Рўза

Рўза пайти озода юр. Одамларга кўрсатиш учун эмас, Худо учун тут.

Самовий хазиналар ҳақида

Бу дунё матоҳларига кўнгила берманг. Нариги дунё хазинасини жамланг. Ҳеч ким икки хўжайинга содиқ бўла олмайди. Худога ҳам, пулга ҳам бирдек сизгина олмайсизлар.

Таваккул бобида

Танангиз, ризқингиз учун ташвиш чекманг. Эртанги кун гамида қийналманг. Худонинг пайдан бўлинг, шунда барча нарсалар сизларга берилади.

Бошқалар устидан ҳукм чиқармоқ бобида

Бошқаларни қандай ҳукм қилсанг, сен ҳам шундай ҳукм қилинасан.

Худодан сўраш бобида

Сўра, сенга берилади. Изла, топасан. Эшикни тақиллат, очилади. Худодан сўра, мурудинг ҳосил бўлади.

Тор ва кенг эшик ҳақида

Тор эшикдан киришлар! Чунки ҳалокатга элтувчи йўл кенгдир (маъноси: Ҳаётда қийинчиликлардан қочманглар, ҳалол меҳнат билан кун кечиринглар. Осон йўл билан бойлик орттириш пайида бўлманглар).

Дарахт ва унинг меваси

Сохта пайгамбарлардан эҳтиёт бўлинглар! Ҳар бир яхши дарахт яхши мева берар, ёмон дарахт ёмон мева! (Мунофиқлардан сақланиш ҳақида)

Доно ва нодон қурувчи ҳақида

Ким менга эргашса, тош устига уй қурган доно каби бўлади. Қанча ёмғир ёғиб, сел тошиб, шамол эсмасин, унинг уйи бузилмайди. Ким менга эргашмаса, у уйини қум устига қурган нодон каби бўлар, унинг уйи қулаб, ер билан яксон бўлади³.

Христианлик таълимотининг пайдо бўлиши Исо Масихнинг шахси билан боғлиқ. У Исроилнинг Байтлаҳм (Bethlehem) шаҳарчасида яҳудий оиласида туғилди. Отаси дурадгор бўлиб, исми Юсуф (Joseph), онасининг исми Марям (Mary) эди. Унинг туғилиши мўъжизавий суратда юз берган. Инжилда келтирилишича, унинг онаси Марям Юсуфга унаштириб қўйилган пайтда, бокира қиз бўлатуриб, ҳомиладор бўлиб қолган. Юсуф солиҳ одам эди. У Марямни шарманда бўлишдан сақлаш учун яширин суратда қочириб юбормоқчи бўлади. Шунда унинг тушига бир фаришта кириб: «Эй Юсуф! Сен Марямни ўзингга хотинликка олишдан қўрқма. Чунки унинг вужудидаги ҳомила Муқаддас Рухдан пайдо бўлган. У ўғил тугади ва унинг исмини Исо қўясан, чунки у ўз халқини гуноҳларидан поклайди» дейди. Исо яҳудий тилида Ешуъа, яъни «Тангри нажот берди» маъносини аниқлатади. Юсуф уйғонгач, фаришта буюрганидек қилди ва Марямни никоҳига олди. Ниҳоят Марям ой-куни етиб фарзанд кўргач, исмини Исо қўйдилар⁴.

Шарқлик мунажжимлар қадимий китоблардаги башоратлар ва уларни тасдиқловчи самовий аломатлар воситасида Халоскор пайгамбар туғилганидан хабар топадилар ва уни зиёрат этиш учун Қуддусга келиб, подшоҳдан унинг манзилини сўрайдилар. Бу даврда яҳудийлар подшоҳини Ҳирод дер эдилар. Инжилда шундай дейилади: Ҳирод буни эшитгач, қаттиқ безовталаниб қолди. У барча яҳудий уламоларини тўплаб, улардан янги пайгамбар Масихнинг қаерда туғилиши башорат қилинганини сўради. Улар: «У Яҳудиянинг Байтлаҳм шаҳрида туғилиши керак. Чунки пайгамбарнинг китобида (Довуд пайгамбарнинг «Забур» и кўзда тутилмақда – Ш.С.) шундай ёзилган:

«Аммо сен, эй Байтлаҳм!

Шаксиз, яҳудо ерлари ичида қиролсан.

Чунки сендан чиқур бир подшоҳим,

Менинг халқим – Исроилнинг ғамхўри!»

Буни эшитган Ҳироднинг ороми йўқолади. У мунажжимларни Байтлаҳмга юбора туриб дейди: «Боринглар, чақалоқни топинглар, сўнг менга унинг қаердалигини хабар беринглар, токи мен ҳам бориб, унга таъзим қилайин!» Аслида унинг нияти чақалоқни топиб, йўқ қилиш эди. Бу ҳол мунажжимларга ҳам, Юсуфга ҳам тушда аён бўлади. Мунажжимлар Байтлаҳмга бориб,

³ Matthew, 5-7.

⁴ Holy Bible, Matthew, 1:20.

чақалоқни топадилар ва уни зиёрат қилгач, бошқа йўл орқали ватанларига жўнаб кетадилар, Юсуф эса Худонинг амри билан оиласини олиб Мисрга қочади. Хирод мунажжимлар қайтиб келмаганликларидан газабланиб, Байтлаҳм ва унинг теvarак-атрофидаги икки ёшгача бўлган барча гўдакларни қиличдан ўтказишни буюради.

Хирод ўлгандан сўнг Юсуфнинг тушига фаришта кириб, унга Исроилга қайтишни буюради. Шунда Юсуф оиласини олиб, Жалила (Galilee) минтақасидаги Носира (Nazareth) деган шаҳарга кўчиб келади. Шундай қилиб, илгари ўтган пайғамбарларнинг «У носиралик (назаретлик) деб аталгай» деган башорати амалга ошди⁵.

Исонинг пайғамбарликкача бўлган ҳаёти одатдаги яҳудий анъаналарига мувофиқ кечган. У ҳам бошқа яҳудийлар каби ота-онаси билан бирга ҳар йили Иеруссалимга зиёратга борар, барча яҳудийлик дини байрамлари ва муқаддас кунларида ўтказиладиган ибодатларда тўлиқ иштирок қилар эди. У ўттиз ёшга кирганда Худонинг амри билан Яҳё (Тавротда Юҳанно, Инжилда John the Baptist) пайғамбар билан учрашади. Яҳё, Қуръони каримда айтилишича, Закариё алайҳиссаломнинг ўғли бўлиб, келажакда Исонинг Худонинг элчиси эканлигини тасдиқлаш зиммасида бўлган пайғамбардир («Оли Имрон», 38–39-оятлар). У вояга етиб, чўлу саҳрода юриб, халқни яқинлашиб келаётган Охиратдан огоҳлантирар, уларни тезроқ тавба қилиб гуноҳлардан покланишга чақирар эди. Бутун тақводор Исроил халқи унинг қошига келиб, Ўрдун дарёси сувида поклана бошлади. Шунда Исо ҳам унинг ёнига келади. Яҳё билан Исо қариндош эдилар. Марямнинг онаси Ҳанна Закариё пайғамбарнинг хотини билан опа-сингил эди. Инжилда шундай ёзилади: «Исо Жалиладан Ўрдунга Яҳёнинг ёнига чўқинтирилиш учун келди. Яҳё уни кўриб: «Аслида, мен сен томондан чўқинтирилишга муҳтожман, сен эса менинг ёнимга келдингми?» – деди. Исо айтди: «Майли, ҳозир шундай бўлгани маъқул. Илоҳий амрни шу йўсинда тўла бажаришимиз бизга муносибдир».

Яҳё Исони сувда чўқинтиради. Исо сувдан чиққанда, бирдан осмон ёрилади ва ёғду таратиб, кабутардек учиб тушаётган Рух кўринади. Шундан сўнг Исонинг ҳаёти Рухнинг амрлари асосида кечади. Дастлаб, бир қанча вақт шайтон васвасаларини енгиш даврини ўтайди. Сўнг даъват этиш даврига ўтади. У ўз даъватларида ўзининг пайғамбарлиги ва халқни яқинлашиб келаётган Охиратдан огоҳлантириш учун юборилганини таъкидлайди. Гуноҳлардан тийилиб, тавба қилиш ва ҳидоят йўлига киришга чақиради. Йўл-йўлакай турли мўъжизалар кўрсатиб, одамларни даволайди. Ҳатто Шомдан турли бедаво касалликларга чалинганлар унинг ёнига шифо истаб кела бошлайдилар. Қуръони каримнинг

⁵ Holy Bible. Matthew, 4:6.

«Моид» сураси, 110-оятда бу тарихий ҳодиса қуйидагича тасдиқланган: «Эсланг, Аллоҳ деди: «Эй, Исо ибн Марям, Сенга ва волиданга берган неъматимни ёдингга ол. Ушанда сени Руҳул-Қудс билан қувватладим. Сен бешиқда ётганингда ҳам гапирдинг. Сенга ёзишни, ҳикматни, Таврот ва Инжилни ўргатдим. Менинг изним билан лойдан қуш шаклини ясадинг. Унга дам солганингда, у менинг изним билан рostaкам қушга айланиб учди. Менинг изним билан кўр ва песни тутадинг. Менинг изним билан ўликларни қабрдан чиқардинг (тирилтирдинг)».

Исонинг шоғир-издошлари кундан кунга кўпайиб борар эди. Уни Масих (юнонча Христос, иброний тилида Мошиах) деб атай бошладилар. Масихнинг асл маъноси «мой суртилган» демақдир. Яҳудийлар ўз йўлбошчи подшоҳлари тахтга ўтирганда унинг пешонасига мой сурганлар. Бу подшоҳнинг Худо томонидан тайинланганлиги рамзи ҳисобланган. Исо Худо томонидан пайғамбар этиб юборилганлиги шарафига Масих номини олди, шу даврлардан Исо издошлари масихий (христиан) деб чақирила бошладилар. Исо таълимотига кўра, яҳудийларга юборилган дин барча халқларга таалуқлидир. Ягона тангрига сиғинган ҳар бир халқ Тангри ҳузурида афзал ҳисобланади. Бу таълимот яҳудийларнинг ақидаларига зид эди. Чунки улар ўзларини Тангри ярақлаган ягона олий ирқ деб билар эдилар.

Исонинг даъвати кўплаб ҳукмдорлар ва қабила сардорларига ёқмади. Хавфни пайқаган Исо Жалилани ташлаб Қуддусга келади. Бу орада фисиҳ (Иброний тилида «Пасех», христианларда Пасха деб аталади) кунлари бошланади. Ҳар йили яҳудийлар Фисиҳ байрамини нишонлаш учун Қуддусга келар, зиёратчиларнинг асосий йиғини марказий ибодатгоҳ – Масжидул Ақсода ўтар эди.

Исо ҳам тўғри ибодатгоҳга боради. Ибодатгоҳни савдо марказига айлантирган тожирлардан жаҳли чиқиб, расталарини ағдариб ташлайди. Ўша ерда ваъз ўқиб, масжид коҳинларини муқаддас маконни булғашда айблайди ва халққа Охират яқинлашиб келаётганини эълон қилиб, унга тайёргарлик кўришга чақиради. Масжидда тўполон бошланади. Байрам бузилади.

Исо ва унинг шоғирлари бўлиб ўтган воқеага маҳаллий ҳукмдорлар ва аслзодалар бефарқ қарамасликлари ва бирор чора кўришлари аниқлигини сезар эдилар. Исо ўзининг ўлими яқинлашганини билган. Ушбу хусусда Инжилда шундай келтирилади: Бир неча кундан сўнг Исо пасха дастурхонини бирга баҳам кўриш учун шоғирларини ҳузурига таклиф этади. Зиёфат чоғида Исо нонни сиңдириб: «буни енглар, бу менинг танамдир», деди ва қосадаги шаробни узатиб: «буни ичинглар, бу кўпларнинг гуноҳлари кечирилиши учун тўкиладиган менинг қонимдир», дейди ва ўзининг бир неча кундан сўнг қатл этилишига ишора қилади.

Фисиҳ байрами тугагач, Исо бош олий руҳоний Каяфанинг одамлари томонидан ҳибсга олинади ва унинг ёнига олиб борилади. Исо бош руҳоний олдида ўзининг Масих эканлигини яширмайди. Бош руҳоний уни римликлар

тайинлаган вилоят ҳокими Пўнтий Пилат ҳукмига топширади. Янги Аҳдда ай-тилишича, Пилат ундан: «Сен яҳудийларнинг шоҳимисан?» деб сўраганда, Исо: «Ўзинг шундай дединг!»⁶ деб жавоб беради. Пилат унинг ҳукмини даъвогарларга ҳавола этади. Улар Исони хочга михлашни талаб қиладилар.

У халқ кўз ўнгида хочга михланади. Тун соат учда хочга михланган Исо жон беради. Эртаси оқшомда Исонинг мухлисларидан бўлган ариматиялик Юсуф исмаи бой киши Пилатга учраб, унинг жасадини сўраб олади. У Исони хочдан олиб, тоза кафанга ўраб, кўмади. Қабр оғзини катта харсанг тош билан ёпиб қўяди. Қабр олдида Исонинг мухлисларидан исмлари Марям бўлган икки аёл қолади. Бу орада яҳудий қоҳинлар Пилатга учраб: «Исо тириклигида ўлганимдан сўнг уч кундан сўнг тирилиб келаман, деб айтган. Унинг шогирдлари қабрдан мурдани ўғирлаб кетиб, «У тирилди» деб овоза қилмасликлари учун қабрни кўриқдаш керак» дейдилар. Пилат соқчиларни ажратади. Инжилда Матто (Matthew) тилидан келтирилишича, икки Марям эрталаб қабр бошига борган пайтда, тўсатдан зилзила рўй беради ва осмондан кўриниши яшиндай, кийимлари оппоқ бир фаришта тушиб, қабр устидаги тошни улоқтириб ташлади ва атрофдагиларга: «Қаранглар, бу ерда Исо йўқ. У қайта тирилди. Уни Жалилада кўрасизлар» – деб гойиб бўлади⁶. Аёллар шоша-пиша кетаётганларида уларнинг рўпарасидан Исонинг ўзи чиқади ва: «Жалилада мени кутинглар», – дейди. Исонинг 11 шогирди – ҳаворийлар (12-ҳаворий бўлган Яҳудо хоинлик қилганлигидан пушаймон бўлиб, ўзини осган эди) айтилган тоққа борадилар ва ўша ерда Исони тирик кўриб, унга сажда қиладилар. Исо уларга: «Мен ҳар куни, дунё охиригача сиз билан биргаман. Барча халқлардан шогирдлар орттиринглар ва динни тарқатинглар!» – деб буюради ва осмонга кўтарилиб кетади.

Христиан динининг ёйилиши

Исодан сўнг ҳаворийлар унинг таълимотини кенг ёйишга киришдилар. Уларнинг таълимотларидаги янгича қарашлар римликлар ва бой яҳудийларнинг қаттиқ норозилигига сабаб бўла бошлади. Тарс шаҳридан бўлган амалдор Шоул (Saul) ҳаворийлар ва уларнинг шогирдларини жиддий таъқиб остига олди. У Қуддусда христианларнинг вазифадорларидан бири Стефани тошбўрон қилдиради ва уйма-уй юриб, эркакми, аёлни, ҳаммани судраб, қамоққа жўната бошлайди. У Дамашққа, христианларни қиргин қилгани бораётганда йўлда осмонда муаллақ турган Исога дуч келади ва кўзи кўр бўлиб қолади. Уни

⁶ Инжилда бу масалада бир-бирига зид маълумотлар келтирилган, чунончи, Марк бўйича, аёллар келганида қабр тоши олиб ташланган, унинг ичида бир фаришта ўтирар эди (Mark16); Луқа бўйича, аёллар қабрни оғзи очик, бўш ҳолда топадилар. Ҳайрон бўлиб турганларида уларнинг олдларида икки фаришта пайдо бўлади (Luke 24); Юҳанно бўйича, Марям қабрнинг ичида икки фариштани кўради (John20).

қўлидан тутиб Дамашққа келтирадilar. Шу орада унинг ёнига Дамашқдаги Исо шогирдларидан бири Ҳанания исми киши келади ва тушига Исо кириб, Шоулни чўқинтириш ҳамда кўзини даволашни буюрганани айтади. Ҳанания Шоулнинг бошига қўлини қўйган заҳоти унинг кўзлари яна кўра бошлайди. Шундан сўнг Шоул дарҳол имон келтириб, Исо таълимоти тарғиботчиларидан бирига айланади⁷. У христиан динининг мустаҳкамланишида катта улуш қўшган сиймо сифатида Инжилга киритилган.

Христианликни гайрияҳудийлар ичида ёйиш биринчи бўлиб ҳаворий Бутрус (Peter) лақабли Симон деган кишига насиб қилди. Инжилда келтирилишича, римлик юзбоши Корнилий (Cornelius) кунлардан бир куни ибодат чоғида фариштани кўради. Фаришта унга Яффа деган жойга одам юбориб, у ерда меҳмон бўлиб турган Бутрусни уйга келтириш ва унинг ваъзини эшитишни буюради. Корнилийнинг одамлари Яффага етган пайтда Бутрусга ҳам ваҳий келади ва унга рўмол ичида турли туман жониворлар кўрсатилиб, бу рамз орқали турли халқларни христиан динига даъват этиш вазифаси топширилади⁸. Корнилий ва унинг яқинлари Бутрус воситасида гайрияҳудийлар ичида биринчи бўлиб христианликни қабул қилган жамоадир. Шу тариқа христианликнинг миллий биқикликдан чиқиб, дунё динига айланиши жараёни бошланади.

Исо таълимотидаги эзгулик ва инсонпарварлик ғоялари Рим империяси бўйлаб тарқалган сари унинг мухлислари орта борди. Биринчи асрнинг охирларидан бошлаб, аҳолининг бой қатламлари ҳам христианликни қабул қила бошладилар. Саводхон ва муқдорлар христиан жамоаларининг бошлиқларига айландилар. Христианлик ҳаракатида зодагонларнинг фаол иштироки диний таълимотдаги айрим ғояларнинг ўзгаришига олиб келди. Аста-секин ҳаворийлар фаолиятида сезиларли бўлган ҳукмдор доираларга қарши чақириқлар сўнди. Таълимот давлат манфаатларига мослаштирилди. IV асрнинг бошида Шарқий Рим императори Константин (285–337) христианликни давлат дини деб эълон қилди. Император Константингача Исо пайғамбарнинг ўғитлари китоб ҳолига келтирилмаган эди. Христианлик дини таълимоти Исо пайғамбар ҳақидаги ривоятлар, ҳаворийларнинг фаолияти, уларнинг дин асослари ҳақидаги қайдлари ва мактублари асосида олиб бориларди. Император Константин епископлардан ёзма манбаларни тўплашни ва китоб ҳолига келтиришни буюради. Китобни тайёрлаш жараёни анча узоқ кечди. Бу орада Константин вафот этиб, китоб ҳолига келтирилган манбалар тасдиқланмасдан қолиб кетди. Фақат 419 йилга келиб, христианлик тарихи ёритилган Янги Аҳд Карфаген йиғинида тасдиқланди. Янги Аҳд қуйидаги бўлимлардан ташкил топди:

⁷ Acts, 8–9.

⁸ Acts, 10.

Тўрт Хушхабар (тўрт хотира). Унинг бундай номланишига сабаб, ҳар бир хушхабар Исо пайгамбарнинг тўрт шогирди: Матто, Марк, Луқа, Юҳаннонинг хотираларига асосланган.

Ҳаворийларнинг (Исонинг шогирдлари) фаолияти.

Ҳаворийларнинг 21 мактуби (14 мактуб Павелга (Paul), 1 мактуб Яъқубга (James), 2 мактуб Петерга (Peter), 3 мактуб Юҳаннога (John) ва 1 мактуб Яҳудога (Jude) тегишлидир)⁹.

Ваҳий (Revelation). Юҳаннога кўрсатилган ҳақиқатлар¹⁰.

Шу тариқа, Таврот (Қадимий Аҳд), Забур (Довуд пайгамбарнинг муножотлари) ва янги Аҳд бир китоб ҳолига келтирилди ва Инжил деб номланди.

Инжилдаги Қадимги аҳд Исроил халқининг диний-маданий ҳаёти билан боғлиқ хотира бўлиб қолмасдан, балки христианлик бевосита яҳудийлик динининг давоми эканлиги ва Худонинг Бани Исроилга юборган ваҳийсининг тасдиғи ҳисобланади.

Инжил Худо оламни яратиши ҳақидаги нақддан бошланади. Худо бетакрор оламни яратди ва унга гамхўрлик қилишни Одамга топширди.

Аввалига олам Одам билан уйғун эди. Худо меҳрини қозониш учун дунё неъматларидан воз кечилсининг зарурати йўқ эди. Зеро, меҳр Худонинг инояти билан одамга раво кўрилган эди. Афсуски, одам ўзбошимчалик билан илоҳий амрларни бузганлиги оқибатида бу оламга ташвиш ва алам, азоб ва ўлим кириб келди. Аммо Инжилда айтилишича, инсонлар Худога ўхшаш қилиб яратилгани сабабли Унга бўйсунуш ёки бўйсунмасликда эркиндирлар ва ўзлари ҳам, авлодлари ҳам ҳаётларида ўз қилмишларининг самарасини тотиб яшайдилар. Худо олий ҳакам, у инсон хулқ-атворини диққат билан кузатиб боради ва ҳар бирини муносиб тақдирлайди. Ривоятлар бутун инсониятдан дунё халқлари ва элатлари орасида кўзга кўринмас бўлган кичик халқ-яҳудийларга кўчганда Инжилнинг ушбу дунёқараши янги шакл касб этади. Ривоят бу халқнинг буюк асосчиларидан (Иброҳим, Исҳоқ, Яъқуб) бошланади. Уларнинг Илоҳий амрларга садоқати ва Худо томонидан уларга ватанларида – ҳозирда Исроил деб аталувчи Канъонда миллий фароғат билан таъминлаши ҳақидаги ваъдаси ҳақида гапирилади. Қадимий Аҳднинг мазмун-моҳияти Худонинг миллий фароғат

⁹ Бу мактубларнинг Инжилдаги тартиби қатъий белгиланмаган. Турли нашрларда турлича жойлаштирилган.

¹⁰ Инжилнинг Куръони карим каби пайгамбар тириклигида ёзиб қолдирилмаганлиги оқибатида унинг китоб ҳолига келтирилгунга қадар ўтган 400 йилда Исо шахсиятига бўлган примитив ақида, яъни ҳаворийларнинг Исони худо деб тушунгани қонун даражасига кўтарилди. Бу христианикнинг асл йўлдан чағишидаги биринчи хато эди. Инжил яратилгунгача ўтган узок шаклланиш ва тикланиш жараёнида ҳаворийларнинг мактублари нечоғи ўзгаришга учрагани ҳам номаълумдир. Уларга асосланиб, Янги Аҳдда Исо Худо фарзанди сифатида талқин қилинади. Биз биламизки, Куръони каримда христианикнинг нотўғри ақидалари қораланган.

борасидаги ваъдаси унга имон келтирган халқларга тааллуқли эканлигида кўрсатилади. Мисрдаги қулликдан Худонинг марҳамати билан қутулган халқ Синай тоғида ўз хоҳиш-иродаси билан Худо амрларига бўйин эгиб, яккаю ягона Парвардигорга имон келтирди ва бу аҳд Худонинг хоҳиши эди.

Тўртинчи асрдан бошлаб христианлик Рим империясининг расмий динига айлангач, унинг гоёлари фалсафада, шу жумладан, сиёсий фалсафада ҳам маълум ўринни эгаллади. Христианликнинг етакчи динга айланиши билан ўрта асрлар тафаккури ва сиёсий ҳаётида конкрет сиёсий ўзгаришлар рўй берди. Маълумки, антик даврдан эллин-рим даврига ўтишда шахс-индивид манфаатлари ва давлат манфаатлари ажралган эди. Кейинчалик давлатда табиий ҳуқуқлар ва Рим империясининг қонунилари ўртасида ҳам ажралиш рўй берди. Рим ҳукмдорлари жамиятда қабул қилинаётган қонуларнинг универсал қонунга, табиий ҳуқуққа тўғри келиш-келмаслик масалаларини аниқлаш, бир сўз билан ифодалаганда, Универсал қонуларни шарҳлаш ишларининг черковга топширади¹¹. Бу ҳол бир-бирига боғлиқ икки институт—дунёвий ва черков бошқарувининг пайдо бўлишига олиб келди. (Бу институтларнинг тараққиёти тўртинчи асрдан Ўрта асрлар ниҳоясигача давом этди.) Черков, папа бошчилигида, давлатнинг баъзи қонуларини танқид қила бошлади. Табиийки, бу ҳол аҳоли қарашларида иккиланиш ҳиссини уйғотар эди. Аммо дунёвий ва маънавий-руҳоний ҳокимият ўртасига аниқ чегара қўйишнинг иложи йўқ эди. Икки ҳокимият ўртасида қарама-қаршилик секин-аста кучая борди. Руҳоний ҳокимият диний тарғибот ишлари учун етарли иқтисодий малакани эгаллаш, муайян дунёвий ҳокимият ҳуқуқини қўлга киритишга ҳаракат қилса, сиёсий ҳокимиятни бой бериш хавфидан чўчиган дунёвий ҳокимият эгалари ҳам муайян руҳоний обрўга эга бўлишга зарурат сеза бошладилар.

¹¹ (Рим стоиклари Цицерон ва бошқалар олдинги таркидунёчилик гоёсини хилватнишлик ва сиёсий бурч билан алмаштирган эдилар. Улар грекларнинг асосий сиёсий тушунчаларини ҳам ривожлантириб, инсон энди гуруҳнинг таркибий қисми эмас, балки умумдавлат ичидаги индивид ва умумий ҳуқуқнинг субъекти деган фикрни илгари сурганлар. Барча индивидлар қонун олдида тенгдирлар ва индивиднинг ҳуқуқи унинг функцияси билан эмас, ҳамма вақт ва ҳар ерда қўлланадиган умумий универсал қонун билан белгиланади. Бу қонун инсон томонидан ўйлаб топилмаган. Инсон уни фақат билиб олиши мумкин. Универсал қонун жамиятда қабул қилинган ва кўпинча қарама-қарши бўлган юридик қонулардан устун туради. Ҳар бир шахснинг ақл-идроки космик ягона Ақд ва ягона қонунга алоқадор бўлгани туфайли барча инсонлар бир-бирларига фундаментал жиҳатдан ўхшаш. Табиий Қонун барча ерда ва барча инсонларга нисбатан қўлланади (инсоний қадриятлар). Жамиятда қабул қилинган қонуларни қайсиси универсал қонунга тўғри келиши ва тўғри келмаслигини ажратиш мумкин. Жамиятдаги қонулар универсал қонулар асосида ишлаб чиқилган бўлса, у ҳақиқий қонундир. Барча одамлар қонун олдида тенгдирлар. Бировнинг мулкига кўз олайтириш универсал қонунга зид. Жамиятдаги қонун бунга қарши жазо белгилайди. Демак, мазкур қонун универсал қонун асосида яратилган. Бундай қарапалар Рим империяси манфаатларига мос тушган эди.

Диний ҳокимиятни кучайтиришнинг йўли Черков бошқарувини қонунийлаштириш эди. Папа Геласий I (492–496-йиллар) ҳар иккала ҳокимият қонуний экани Худонинг иродаси эканлиги ҳақидаги таълимоти билан черковни ҳимоя қилишга киришди. Геласий Византия императорига буйсунарди. У ҳар ҳокимиятнинг ўз вазифаси борлиги: черков маънавий-руҳоний ишлари, давлат дунёвий ишлари бошқариши ва ҳар икки ҳокимият бир-бирини қўллаши лозимлиги гоёсини кўтариб чиқди.

Маълумки, Рим империясида юнон фалсафий гоёлари устувор мафкура эди. Грек фалсафасида Эллада-Рим давригача инсон омили биринчи ўринга қўйилмаган, «шаҳар-ҳамжамият» гоёси ҳаммани қониқтирган. Инсон бошқа жонзотлардан афзал кўрилса-да, алоҳида имтиёзга эга деб ҳисобланган эмас. Ўсимлик ва ҳайвонлар, одамлар ва худолар, тош-тупроқлар, ҳаммаси тугал бир оламни ташкил этувчи мавжудотлар деб тасаввур қилинган. Эллада-Рим даврида, яъни тахминан милоддан олдинги 300-йиллардан милоддан кейинги 400-йилларгача рўй берган ижтимоий шарт-шароитлар оқибатида халқ ичида сиёсатдан маълум даражада чекиниш, назарий фалсафага бўлган қизиқиш анча совиб, шахс этикаси олдинги маррага чиқади.

Христианликда эса ундай эмас. Христианлик таълимотида инсон марказий ўринда турарди: Худо бу дунё ташқарисида мавжуд. Бутун ер юзи, унинг тошлари, ўсимликлари, ҳайвонлари Худо томонидан яратилган ва энг мукаммал ихтироси бўлган инсонга макон тарзида берилиб, унинг нажот топиши учун шароит яратилган.

Инсон фароғати, бахтли ҳаёт масалалари ҳақида баҳс юритаётган эллада-рим файласуфларига христианларнинг инсонни марказий ўринга қўйиш гоёси жуда маъқул кўринди. Улар ўта оғир ҳаётдаги муаммоларнинг ечимини дин соҳасидан излай бошладилар. Шу йўлдаги уринишлар неоплатонизмда кўзга ташланди.

Христианлик ҳаммани умидворликка чақирарди. Сиёсий тенгсизлик, моддий қийинчилик, инсоннинг ёвузлик қаршисидаги иродасизлигига қарамай, умид қилиш нажотга элтувчи йўллардан бири эди. Христианликка кўра, моддий ҳаёт абадий инсон руҳи ҳаётининг бир қисми бўлиб, унинг охири босқичида ҳар бир кишига ҳаётда кўрган азоб-уқубатлари учун оламларнинг Яратувчиси, раҳмдил, адолатли ва пок Худо томонидан муносиб адолатли ажр-мукофот берилади. Христианлар пишиб етилган ижтимоий шароитда юнон фозилларини динга тортишдан манфаатдор эдилар. Аммо бунинг учун уларнинг саволларига муносиб жавоб топиш керак эди. Грек ва эллин фалсафалари руҳида вояга етган эллин фозиллари христианлик дини илоҳиётидан умуман фарқ қиладиган тасаввурлар оламида яшар эдилар. Христианлар икки йўл билан бу масалани ҳал қилдилар. Биринчиси, Инжилни юнончага таржима қилиш орқали бутун Рим империяси ҳудудида Инжил таълимотини сингдирдилар. Иккинчиси,

христианликни фалсафа ёрдамида баён этиш орқали юнон фозиллари руҳиятига уйғун таълимотни яратдилар.

Христианлар грекларнинг маънавиятига сингиб кетган эзгу ҳаёт, эзгу фазилатлар ҳақидаги тасаввурларни мос равишда нажот ва гуноҳ ғоялари билан алмаштирдилар. Табиий ҳуқуқ, умуминсоний бирдамлик ва тенглик ҳақидаги стоикларнинг ғоялари инсон бебаҳо, барча яратилганлар ичида шарафлиси, барча инсонлар бир хил қадрга эга деган христиан тушунчаларига жуда мос келарди. Барча учун бажарилиши вожиб бўлган биргина қонун бор, у ҳам бўлса Худонинг Каломидир. У бўйича, барча одамлар тенгдирлар, зеро уларни Худо ўз қиёфасида яратгандир. Оламда яратилган барча нарсалар инсониятнинг ерда нажот топиш учун қиладиган ҳаракатига хизмат қилади. Дунё тарихи, стоиклар ўйлаганидек, доира шаклида эмас, балки тўғри чизик бўлиб ҳаракат қилади, яъни унинг ибтидоси ва интиҳоси мавжуд. Тарих фақат олдинга ҳаракат қилади ва Қиёмат кунида охирига етади. Нажот топиш учун Худодан умид қилиш керак.

Христианларнинг одамзод гуноҳдан холи бўла олмаслиги ва нажот топишга интилиши лозимлиги ҳақидаги ғоялари грек ахлоқий тасаввурларидан ўрин олди.

Грек ва эллин фалсафаси ўзининг муҳим догма-асосларини христиан теологиясига сингдирди, яъни христианларнинг теологик асослари эллин (неоплатонлар) қарашлари асосида шакллантирилди. Училик ҳақидаги асос, Руҳнинг жисмоний тана устидан ҳукмронлиги ҳақидаги таълимот шу жумладандир.

Христианлик ва неоплатонизм синтези III асрдан XII асаргача, деярли бутун ўрта асрлар давомида етакчи ғоя бўлиб келди. XIII асрда Фома Аквинский (1225–1274) томонидан яна Аристотелнинг ғояларига қайтилиб, христиан таълимоти аристотелизм руҳи билан сугорилди. Шундан бери Рим католик черковининг фалсафаси сифатида бугунгача яшаб келмоқда.

Шарқий Рим империясининг қулаши (1453) Ренессанс даврини бошлаб берди. Бир пайтлар йўқликка маҳкум этилган антик юнон фалсафаси яна долзарб бўлиб қолди. Энди табиатшунослик биринчи ўринга кўтарилди. Янги давр фалсафасига ўтилди. Аммо фалсафа теологияни ташлаб табиатшуносликка тўла юз бурди деб айтиб бўлмайди. Декарт (1596–1650), Жон Локк (1632–1704) ва ва Жорж Беркли (1685–1753) каби кейинги файласуфлар ишларига христиан теологияси асос бўлиб хизмат қилди.

375–568-йиллар давомида Ғарбий Рим империясининг заифлашиб бориши баробарида христианликнинг таъсир доираси кенгайиб, кўплаб черковлар пайдо бўлди. Императорлик ҳокимияти ниҳоятда заифлашгач, сиёсий бошқарувнинг бир қисмини черков ўз зиммасига олди. Инжил маъноларини грек ва эллин фалсафалари ёрдамида тушунтириш христиан теологияси – илоҳийчиликнинг шаклланишига олиб келди.

2.3. Ислом

ИСЛОМ ТАЪЛИМОТИ

Христианлар ваҳийни Аллоҳнинг инсон шаклида намоён бўлиши деб тасаввур қиладилар. Яҳудийлар уни ўзларига берилган имтиёз деб тушунадилар. Ислом нуқтаи назаридан эса ваҳий Илоҳий ирода ва Амрдир. Инсондан ваҳий амрларига қатъий бўйсунуш ва илоҳий амрларни сўзсиз бажариш талаб қилинади. Христианликда худони севиш марказий ўринга қўйилса, исломда Худога бўйсунуш ва унга суяниш марказий ўринда туради. Диний китобларда кўрсатилишича, Аллоҳ ваҳийси пайғамбарлар орқали инсониятга етказиб турилган. Пайғамбарлар ҳамиша инсонларга ибрат намунаси сифатида фаолият кўрсатганлар. Ўзигача мавжуд ҳаёт тарзи ва унинг қонун-қоидалари тизимини ўзгартириши лозим бўлган пайғамбарлар расулар ва зиммасида бундай вазифаси бўлмаган пайғамбарлар набийлар дейилади.

«Ислом» сўзининг маъноси «бўйсунуш» бўлиб, Қуръони каримнинг «Оли Имрон» сурасининг 67-оятда ва «Бақара» сурасининг 140-оятда барча пайғамбарлар ислом динини, яъни Тангрига бўйсунушни тарғиб қилганликлари айтилади.

Ислом фарзлари 5та бўлиб, барчаси инсон ўз-ўзини маънан, ахлоқан ва бағрикенглик нуқтаи назаридан назорат қилиб туриши учун шарт этиб қўйилган:

1. Имон – Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқлиги ва Муҳаммад унинг расули эканлигига тил ва дил билан иқрор бўлиш. Ушбу талаб инсон ягона ҳақ гоёга эргашиши, турли иғво, фитна-фасодларга учмасдан ягона йўлдан бориши, тафаккур ва амалда бир хил бўлишини англатади.

Салот – (намоз) – беш вақт намоз ўқиш. Намозда инсон ҳамиша ўз хатти-ҳаракатларига танқидий ёндашиб, тавба қилади. Ушбу фарз инсонни кун давомида ўз хатти-ҳаракатини назорат қилишга мажбур қилади.

Закот – ортиқча мол-мулкидан етим-есирлар ва муҳтож-бечоралар учун ҳақ ажратиш. Ушбу фарз жамият тақдирига дахлдорлик ҳиссини тарбиялайди. Инсон онгли равишда бағрикенглик фазилатларини эгаллайди.

Савм (рўза) – рамазон ойида Аллоҳ йўлида рўза тутиш. Ушбу фарз инсон саломатлигини сақлаш ва инсон иродасини чиниқтириш мақсадида киритилган. Рамазон бағрикенглик, саховат ва меҳр-шафқат амаллари ойи ҳисобланади.

Ҳаж – Маккадаги Каъбани зиёрат қилиш. Ушбу фарз инсонга ўтган ҳаёти устида кенг танқидий фикр юритиш ва содир этган хатоликлари, ёмонликлари учун тавба қилиш ва келгусида уларни тузатишга имконият бериш мақсадида киритилган.

Исломда ушбу фарзлар қуйидагича шарҳланади:

Биринчи фарз. Аллоҳнинг бирлигига ва Муҳаммаднинг унинг расули эканлигига шаҳодат бериш (Ла илаҳа иллаллоҳу, Муҳаммадун расулуллоҳ). Ислом динининг асосий ақидавий таълимоти Аллоҳнинг бирлигига имон келтириш (Тавҳид) билан белгиланади. Имон калимасини қайтариш ва шунингдек, Аллоҳга, унинг малоикаларига, пайгамбарларига, китобларига, Қиёмат кунига, ўлгандан кейин тирилиш ҳақлигига, барча яхши-ёмон ишлар Аллоҳдан эканлигига қатъий ишониш билан тасдиқланади. Ҳаётини яхши, савоб ишлар билан ўтказган, ёмон ишлардан ўзини сақлаган ва Аллоҳ ўғитлари ҳамда ислом фарзларини бекаму кўст бажарган инсонлар нариги дунёда жаннатга тушадилар ва аксинча, зolim ва тубан ахлоқлиларни дўзах азоби кутади.

Иккинчи фарз. Мусулмонлар кунда беш вақт намоз ўқишлари ва Аллоҳ билан боғланиб туришлари лозим. Намоз орқали мусулмон кўнглини бўшатади ва Аллоҳга муҳаббати зиёда бўлади. Намоз мусулмонни турли қабих ишлар, ёвуз ҳаёллар ва ҳаракатларга моне бўлади. Намоз орқали инсон руҳий ҳаловат топади. Аллоҳ мусулмонга бадан ва либосларини пок тутмоқни буюради ва намоз олдидан покланиб, таҳорат оломоғи, тани ва қалбини ифосликлардан тозалamoғи фарздир.

Учинчи фарз. Мусулмонлар йиллик соф даромад ҳисобидан аҳолининг энг муҳтож қатламларига хайрия қилишлари шарт.

Тўртинчи фарз. Рамазон ойини рўза тутиш билан ўтказиш – мусулмонларнинг Аллоҳга итоатининг исботидир. Рамазон ойида Қуръони каримнинг нозил этилиши бошланган бўлиб, шунинг учун у муқаддас ой ҳисобланади. Бу ойда эртадан кун ботгунча ейиш-ичиш, ёмон сўзлаш ман этилади. Шу билан бирга, эзгу ишлар қилиш ва содир этган гуноҳларини таҳлил этиб ахлоқни тuzатиш, имон тарбияси билан шугулланиш тавсия этилади.

Бешинчи фарз. Ҳаж бир неча фазилатларга эга. Биринчидан, у покланиш ва тавба қилиш маросимидир. Иккинчидан, бутун дунёдан йиғилган мусулмонлар ирқидан, миллати ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, бир хил кийинадилар ва бир-бирларига бир хил ҳурмат ва эъзозда бўладилар. Бу билан исломнинг барча инсонлар бир хил ҳуқуқларга эга эканлиги ва Аллоҳ қаршисида уларнинг барчаси баробар эканлиги ҳақидаги таълимотини амалда кўрсатадилар. Ушбу ҳол одамларда бирдамлик, тенглик ва биродарлик ҳисларини ўстиради. Ҳаж ислом фарзларининг ичида барча мусулмон учун бажарилиши қатъий талаб қилинмаган ягона илоҳий амрдир. Ҳажга бориш машаққатли ва муайян маблағни талаб қилгани учун фақат имкони борларга буюрилган.

2.4. ИСЛОМ МАНБАЛАРИ

Ислом шариатининг асосий манбалари – Қуръон, суннат (ҳадис) ва фатволардир. Фатво ижмоъ ва қиёс асосида чиқарилган ҳукм бўлиб, мусулмонлар учун қонун кучига эгадир.

Қуръон. Қуръони карим – бу, Аллоҳнинг Муҳаммадга ваҳий орқали нозил этилган охириги китобидир. Бу китоб Иброҳим, Мусо ва Исо пайгамбарлар айтиб қолдирган хабарларни тасдиқлайди. Ҳадисларда келтирилишича, пайгамбарларнинг зиммасига юклатилган илоҳий вазифа одамзоднинг маънавий-руҳоний камолотига ҳалақит берадиган барча нуқсонларни тузатиш ва уларни ҳидоятга йўлламоқдан иборат бўлган.

Қуръони каримда айтилади: «(Бу Қуръон) Раббингиз томонидан (келган) Ҳақиқатдир. Бас, хоҳлаган киши имон келтирсин, хоҳлаган кимса кофир бўлсин» («Қаҳф» сураси, 29-оят). Қуръони карим динга зўрлаб киритишни таъқиқлайди. Инсонга ихтиёр эркинлиги берилган. Чунончи, унда айтилади: «Динда зўрлаш йўқ» («Бақара» сураси, 256-оят). Шу тариқа одамзодга палид феъл-атвордан қутулиш, жамиятда адолат ва тенглик ўрнатиш учун имконият бериб борилган.

Қуръон – (арабча «қироа» – «ўқимоқ» феълидан ясалган) Аллоҳ таолонинг барча амрларини ўзида акс эттирган муқаддас китобдир. У 114 сура и 6666 оятдан иборат (Замахшарий бўйича). Ҳанафий мазҳабида 6236 оят деб ҳисобланади. У ўқиш, ўрганиш ва ўқитиш ишларини осонлаштириш учун 30 порага (қисмга) бўлиб, китобат қилиниши мумкин. Ушбу китоб исломнинг биринчи ва асосий манбасидир.

Китоб «Ал-Фотиҳа» сураси билан бошланиб, «Ан-Нос» сураси билан тугайди. Қуръони карим дастлаб пайгамбарнинг котиблари томонидан турли ёзишга яроқли нарсаларга ёзиб борилди. Муҳаммад алайҳиссалом вафотидан сўнг унинг тарқоқ ҳолдаги сура ва оятлари Халифа Абу Бакр Сиддиқ томонидан китоб (мусҳаф) ҳолига келтирилди. Бу ишда Расулуллоҳнинг котиби Зайд ибн Собит бош бўлди. Халифа Усмон даврида эса мусҳаф етти нусхага кўпайтирилиб, бири Мадинада қолдирилди. Қолганлари Макка, Шомга, Яманга, Баҳраинга, Басра ва Куфага юборилди. Халифа Али ибн Абу Толиб даврида Абул Асвад Дуалий исми олим Қуръоннинг ўқилишини осонлаштириш мақсадида унга нуқта ва ҳаракат белгиларини қўйган.

Оятлар мазмун-моҳиятига кўра уч қисмга бўлинади:

Тавҳид оятлари. Аллоҳнинг ягоналигига далил бўлган ақидавий оятлар. Бу оятларнинг кўпчилиги Маккада нозил бўлгани учун «Маккий оятлар» дейилади.

Шариат аҳкомларига оид оятлар. Уларнинг аксари Мадинада нозил бўлгани учун «Мадиний оятлар» деб аталган.

Пайгамбарлар ва динлар тарихи ҳақидаги оятлар. Уларнинг баъзилари Маккада, баъзилари эса Мадинада нозил бўлган.

Қуръони каримда эътиқод, дин, ахлоқ, маданият ва тарихий масалаларга оид қоида ва меъёрлар аралаш келтирилган ва шу билан бошқа самовий китоблардан фарқ қилади. Уларни қуйидаги уч туркумга бўлиш қабул қилинган:

1. Эътиқодга тааллуқли қоида ва меъёрлар. Бунга мусулмон киши эътиқод қилиши лозим бўлган нарсалар киради. Чунончи, Аллоҳга, унинг фаришталарига, Китобларига, пайгамбарларига, Қиёмат кунига, ўлгандан кейин тирилишга ишониш ва ҳоказо.

2. Ахлоқда тааллуқли қоида ва меъёрлар. Бунда киши қандай гўзал хулқларга эга бўлиши ва қандай ярамас иллатлардан қочиши лозимлиги кўрсатилган.

3. Амалиётга оид қоида ва меъёрлар. Булар инсоннинг ишлари ва сўзларига тааллуқли ҳукмлар бўлиб, ислом қонуншунослиги шуларга асосланади. Амалиётга оид қоидалар икки турга бўлинади:

Ибодатга тааллуқли ҳукмлар. Буларга намоз, рўза, закот, ҳаж, қасам кабилар кириб, улар инсоннинг диний фаолиятини тартибга солади.

Муомалага тааллуқли ҳукмлар. Одамлар ўртасидаги муомала, олди-сотди, гаров, ижара каби ҳаётий-хўжалик масалалари, жиноят ва жазо қоидалари.

Суннат (Ҳадислар). Исломнинг иккинчи манбаси ҳадислардир. Пайгамбаримиз айтган ҳар бир панд-насиҳат ёки маъқуллаган иш ҳақида гапирилганда, уларни «суннат», баъзан «ҳадис» ёки «хабар» дейиш расмдир. «Суннат» сўзи арабча «санна» феълидан ясалган бўлиб, «йўл» маъносини билдиради. Қуръони каримда «суннат» ибораси 17 бор такрорланган бўлиб, улардан Аллоҳнинг ҳукмлари, буюрган ва ман қилган ишлари англашилади. Истилоҳ маъносида «суннат» – пайгамбар алайҳиссаломнинг сўзлари, ҳаракатлари, тақрирлари (пайгамбар эътироз билдирмаган нарсалар) ёки пайгамбарлик давридан бошлаб вафотигача барча хулқий сифатлари ҳақида саҳобалар ёки тобеъинлар баён этган маълумотлардир. Ҳамма суннатлар ҳадис ҳисобланган, лекин барча ҳадислар ҳам суннат бўлавермаган.

«Ҳадис» сўзининг маъноси бир нечтадир. «Ҳадис» сўзининг бир луғавий маъноси «янги» демакдир. Яна бири «айтилган сўз, ижод этилган, хабар» маъносини билдиради. Бунинг моҳияти шундан иборатки, ҳар бир айтилган хабар том маънода янги бўлиб, олдин бундай хабар эшитилмаган. Истилоҳ сифатида «ҳадис» пайгамбар алайҳиссаломнинг сўзлари ва панд-насиҳатларини, шунингдек, турли шароитларда мусулмонларга ибрат намунаси сифатида кўрсатган амаллари (ишлари), феъл-атвори ва ахлоқи ҳақидаги ривоятларни англади. Ҳадислар Расулуллоҳ даврининг жонли гувоҳлари бўлган саҳобалар ва тобеъинлар томонидан ривоят қилинган. Саҳоба (бирликда «саҳобий», кўпликда – «саҳоба», «асҳоб») деб Муҳаммад пайгамбарга ислом динини

ёйишда ёрдамлашган, ваҳий келган илк даврлардан бошлаб пайгамбарнинг суҳбатлари ва юришларида иштирок этган мусулмонларга, «тобеъинлар» деб, Пайгамбарни кўрмаган ёки унинг суҳбатларида иштирок этмаган бўлсалар-да, саҳобаларнинг суҳбатида бўлган, уларнинг таълимаарини олган мусулмонларга айтилган, «табаа ат-тобеъин» атамаси эса тобеъинларнинг шогирдларига нисбатан қўлланилган.

Пайгамбарлик даври воқеалари, шунингдек, пайгамбар алайҳиссаломнинг қирқ ёшгача бўлган ҳаёти ҳақидаги маълумотлар ҳам ҳадислар сирасига киради.

Суннат ва ҳадис тушунчалари орасида муайян фарқ бўлиб, ҳадис суннатга нисбатан кенг қамровлидир. Биринчидан, суннатга Муҳаммад алайҳиссаломнинг пайгамбарлик давридан олдинги ҳаёти ҳақидаги ва унинг шаклу шамоийли ҳақидаги маълумотлар кирмайди. Хусусан, ул зотнинг қиёфаси, қадди-қомати, сочи, қандай таомларни яхши-ёмон кўргани суннат сирасида саналмайди.

Ҳадислар икки қисмдан – санад ва матндан ташкил топади.

Санад – Пайгамбар алайҳиссаломга тегишли маълумотни далиллаш йўли. «Ровий» деб шу ҳадисни ривоят қилувчи манба-информаторга айтилади.

Санад – ровийларнинг силсиласидан ташкил топган. Ҳадисни илк бор айтган информатор «Қоил» дейилади. Ровийларнинг энг сўнггисидан «Қоил»гача кўрсатиб бериш ҳадиснинг исноди дейилади.

Матн. Муҳаммад пайгамбарга тегишли маълумот ҳадиснинг матнида акс этади. Матн мазмунини панд-насиҳатлар, буйруқлар, турли диний ва дунёвий масалалар бўйича кўрсатмалар, қонун-қоидалар, мусулмонларнинг кундалик маиший, шахсий ва оилавий муаммоларига доир маслаҳатлар, тарихий воқеалар ва илоҳиётга оид қарашлар ташкил этади.

Ҳадислар ўз навбатида икки тоифага – қудсий (ал-ҳадийс ал-қудсий) ва пайгамбар ҳадисларига (ал-ҳадийс ал-набавий) бўлинади. Қудсий ҳадислар пайгамбар алайҳиссаломдан тили билан айтилган, аммо Куръони каримда зикр этилмаган Аллоҳ ўғитларига нисбатан қўлланади. Бундай ҳадислар «Аллоҳ таоло айтадики... (қола Аллоҳ таоло, қола Аллоҳ азза ва жалла)» иборалари билан бошланади.

Қудсий ҳадисларда шариат масалалари ва аҳкомлари учрамайди. Улар, инсон маънавий салоҳиятини кўтаришга тааллуқли тавжийҳ (йўл-йўриқ кўрсатиш) хабарларни ўз ичига олади.

Дастлабки ҳадислар пайгамбаримиз саҳобалари томонидан тарғиб қилинганлиги учун шубҳасиз тўғри ҳисобланган. Саҳобаларнинг вафоти туфайли ҳадисларни инсонларга етказиш ишлари уларнинг издошлари, яъни тобеъинлар томонидан давом эттирилди.

Йиллар ўтгач, уларнинг ҳам сафи камайди. Шунда ҳадислар билан тобеъинларнинг шогирдлари – таба ат-тобеъинлар шугулландилар. Миср, Шом, Ҳижоз, Ироқ, Хуросон, Марв, Мовароуннаҳр каби ўлкалар ҳадис илми кенг

тарқалган минтақалар ҳисобланиб, шу боисдан ҳам бу жойлардан кўпдан-кўп муҳаддислар етишиб чиққан. Мовароуннаҳрда пайғамбаримиз ҳадисларини жамлашга ҳаракат қилган илк муҳаддис Имом Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазий ҳисобланади.

Таба ат-тобейнлар сафининг йилдан йилга камайиб бориши муайян бир даврга келиб, ҳадисларни авлодларга етказиш занжирининг узилишига олиб келди. Ҳадислар ҳар хил ўзлаштирилганлиги сабабли ҳар хил маънога эга бўлган тўпламлар пайдо бўлди. Бу, ўз навбатида, ҳадисларнинг келиб чиқиш тарихини ўрганиш, уларни классификациялаш асосида тўпламлар тузишга қаратилган мактабларнинг шаклланишига олиб келди.

IX асрда, пайғамбаримиз вафотидан 200 йил ўтиб, ҳадис тўпламларини жиддий қайта кўриб чиқиш, ҳадисларни нуқсонлардан тозалаш ва асл (саҳиҳ) ҳадисларни йиғиш ишлари бошланди. Бу ишда ватандошимиз Имом Бухорийнинг хизмати жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлди.

Имом Бухорийнинг «Ал Жомеъ ас-саҳиҳ» китоби ишончли тўплам сифатида Қуръондан кейин мурожаат этиладиган иккинчи асосий манбага айланди. Тўплам 16 йил давомида шаклланган бўлиб, 9087 ҳадисдан иборатдир. Шундан 7397 таси такрорланиб келмайдиган асл ҳадисдир.

Фатволар. Ҳар бир давлат ва жамиятда бўлгани каби Муҳаммад алайҳиссалом раҳбарлигида ташкил этилган илк ислом шаҳар-давлати – Мадинада ҳам давлат ва фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий асосларини яратиш ишлари олиб борилган. Жумладан, фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқлари Пайғамбар томонидан белгилаб берилди. Муҳаммад пайғамбарнинг вафотидан кейинги даврларда ислом давлатининг улкан империяга айланиши оқибатида давлат раҳбарлари фуқароларнинг содир этган жиноятлари, исломга хилоф хатти-ҳаракатлари, шунингдек, никоҳ ва талок, мерос бўлиш, тўғри ибодат, солиқ, дин ва давлат ўртасидаги муносабатлар каби масалалар юзасидан муайян қонунлар қабул қилишга мажбур бўлганлар. Қонунлар, биринчи навбатда, Қуръони каримга асосланиши керак эди. Агар унда аниқ жавоб топилмаса, суннат ва ҳадисларга мурожаат қилинар эди. Ҳадисларда ҳам масаланинг ечими топилмаса, у ҳолда ислом олимлари биргаликда Қуръон ва суннатга зид бўлмаган бир қарорга келиши мумкин бўлган. Ҳукмнинг бундай тарзда чиқарилишига «Ижмоъ» (қасд қилмоқ, биргаликда, жам бўлиб ҳукм чиқариш) дейилади. Ижмо натижасида қабул қилинган ҳукм одатда Фатво деб аталган. Бироқ, жамият тараққиёт этгани сайин янада мураккаб ва чалкаш муаммолар пайдо бўла бошлаган. Уларнинг ечими юқоридаги манбаларда топилмагач, олимлар мазкур манбалардаги ўхшаш ҳолатлардан келиб чиқиб, Қуръони карим ва Пайғамбар суннатига хилоф бўлмаган шаклда янгича фатво берганлар. Қонунчиликнинг бундай усули «Қиёс» деб аталади.

Юқорида кўриб чиқилган манбалар, ислом динида «муттафақ манбалар», яъни унинг ҳукмларига барча мазҳаб вакиллари ҳамфикр бўлган манбалар дейилади. Улар ҳукмларнинг асоси (усул ал-аҳком) ҳисобланади. Шунингдек, турли мазҳаблар олимлари томонидан ўз мазҳаблари учун чиқарган алоҳида ҳукмлар ҳам борки, фақат ўша мазҳаб ичида қонун кучига эга бўлиб, улар «мухталаф манбалар» дейилади.

АРАБ ХАЛИФАЛИГИДА ИСЛОМ ТАЪЛИМОТИ РИВОЖИ

Пайғамбар тириклигида диний ва дунёвий ҳокимият тўлалигича унинг қўлида бўлиб, шу жиҳатдан унинг даврида шаклланган давлат ислом теократик давлати дейилади. Унинг вафотидан сўнг давлат идора усулининг шу кўриниши халифалик даврида ҳам сақланиб қолди. Халифа «ўринбосар» деган маънони англатиб, пайғамбарнинг вазифасини давом эттирувчи давлат раҳбарларига нисбатан қўлланган. Уларга ваҳий келмагани учун, пайғамбар қолдирган Қуръони карим ва унинг суннатига асосланиб иш кўрганлар ва диний ҳамда дунёвий ишларни бошқарганлар. Муҳаммад пайғамбар ўздан кейин 30 йил халифалик бўлиши ва ундан кейин ислом давлати амирликка, яъни дунёвий давлатга айланишини башорат қилганлиги ҳадисларда айтилган. Дарҳақиқат шундай бўлди. Расулуллоҳ ўлими арафасида оғир беморлиги сабабидан намозда имомлик вазифасини ўташни Абу Бакрга топширади. Бу, ундан кейин мусулмонларга раҳбарлик қилишга энг муносиб инсон Абу Бакр эканлигини англатарди. Шу тариқа Абу Бакр Сиддик (632–634) халифа этиб сайланади. Унинг вафотидан сўнг Умар ибн ал-Хаттоб (634–644), сўнг Усмон ибн Аффон (644–656) ва Али (656–661) халифалик вазифаларини бажардилар. Ушбу тўрт халифа исломда хулафои рошидин–тўғри йўлдаги халифалар номини олдилар. Уларнинг ўттиз йиллик ҳукмдорликлари даврида ислом давлати кенгайиб, улкан империяга айланди.

Халифаликнинг умавийлар қўлига ўтиши халқ ва ҳокимият ўртасида жарлик пайдо қилди. Пойтахт Мадинадан Дамашққа кўчирилди. Айш-ишрат авжга чиқди. Кичик Осиё ва Марказий Осиёдан тушаётган хирож халифа ва сарой аъёнларининг шахсий фароғатига сарф бўла бошлади.

VIII асрнинг биринчи чорагида пайғамбарнинг амакиси Аббоснинг авлодлари ва уларнинг тарафдорлари томонидан халифаликда умавийларга қарши катта ҳаракат бошланди. Мавжуд тузумдан норози бўлган барча фуқаролар—араб ва ажамликлар, шиалар ва хорижийлар, ҳатто мусулмон бўлмаган деҳқонлар ва батрақлар ҳам уларни қўллаб-қувватлай бошладилар. Аббосийлар агар ҳокимият уларнинг қўлига ўтгудек бўлса, барча мусулмонларни «хирож» – ер солигидан озод қилишга ваъда бердилар. Улар, айниқса, Хуросонда катта эътибор қозондилар.

Аббосийлар томонидан умавийларни ағдариб ташлаш учун Хуросонда Абу Муслим раҳбарлигида катта қўзғолон тайёрланди. 747 йилнинг 9 июнь куни Марвада 4 минг қўзғолончи тўпланди. Улар қора кийим кийдилар ва қора тусла байроқни кўтардилар. Уларнинг таркибида шиа, сунний ва хорижийлардан ташқари, зардуштийлар ҳам бор эдилар. Қўзғолон фуқаролик урушига айланиб кетиб, бутун Ироқ, Эрон, ва Марказий Осиёни ўз домига тортди. Умавийлар Тус, Гургон ва Нахованд ўлкаларида жиддий талафот бериб, 750 йилнинг бошида ҳокимиятдан ажрадилар. Умавийларнинг охириги халифаси Марвон II Мисрга қочиб, ўша томонда ҳалок бўлди.

Шу тариқа аббосийлар халифалиги ташкил топди.

Аббосийлар даври ислом илм-фанининг ривожини билан ажралиб туради.

Аббосий халифалар диний билимларни чуқурлаштириш заруратини ҳисобга олиб, илм-фан ривожига алоҳида эътибор бердилар. Юнон, ҳинд, паҳлавий тилларидан турли фанларга оид асарлар араб тилига таржима қилинди. Дастлабки таржималар халифаликда яшаётган христиайлар томонидан амалга оширилди. Христианлар юнонларнинг кўп китобларини араб тилига таржима қилдилар. IX асрга келиб Бағдод араб дунёсининг илм-фан марказига айланди. Араблар фақат эллин маданиятини ўзлаштирибгина қолмасдан, Ҳинд ва Хитой маданиятининг илғор анъаналарини ҳам кенг ўргана бошладилар, жумладан, хитойликлардан қоғоз тайёрлашни ўргандилар ва китобларни папирус баргларида қоғозларга кўчиришга ўтдилар. IX аср бошида Халифа Маъмун томонидан ўша давр Шарқда фанлар академияси ролини ўйнаган «Байт ал-ҳикма» тузилди. X–XI асрларга келиб ислом дунёсида юзлаб улкан кутубхоналар вужудга келди. Масалан, шу даврларда Бағдодда юз мингга яқин қўлёзма китоблар бўлган. Ҳолбуки, XIV асрда Сарбоннада (Париж) 2000 қўлёзма китоб бўлган, Римдаги Ватикан кутубхонасида ҳам тахминан шунча китоб бўлган. «Байт ал-ҳикма»нинг катта кутубхонаси ва расадхонаси мавжуд бўлиб, илмий ва таржима ишларига халифаликнинг турли ҳудудларидан, шу жумладан, Марказий Осиёдан Муҳаммад б. Мусо ал-Хоразмий (783–850), Аҳмад ал-Фарғоний каби бир қанча иқтидорли олимлар жалб этилди. Ал-Хоразмий алгебра фанига асос солди ва математика бўйича бир қатор муҳим асарлар яратди. Хоразмий номи ва унинг асарлари Европада Ренессанс даврида машҳур бўлган. Унинг астрономияга оид асарига асосланиб, XV асрнинг иккинчи ярмида Европа университетларида дарслар олиб борилган. Жумладан, Падуяда Ренессанс даврининг буюк намояндаси, Региомонтан номи билан машҳур олмон олими Иоганн Мюллер ўз маърузаларини Хоразмий асарлари асосида тузган.

Фарғонийнинг асарлари астрономияга бағишланган бўлиб, саккиз жилдан иборат. 861 йилда Халифа Мутаваккил фармони билан Фарғоний Мисрнинг Рода оролида Нил дарёсининг сув ҳажмини ҳисоблайдиган асбоб яратган.

Шунингдек, у Синжари саҳросида ерни ўлчаш ишларини амалга оширган. Дайр Мурронда астронометрик кузатувлар олиб борган. Аҳмад ал-Фаргоний ҳам Европада ўз илми билан машҳур бўлган кейинги ватандошимиздир. Унинг астрономияга оид асарлари, жумладан, «Астрономия асослари» номли асари XVII асрнинг ўрталарида лотин тилига икки марта таржима қилинди ва бир неча марта нашр этилди.

Тригонометриянинг фан сифатида шаклланишида ватандошимиз, буюк олим Абу Райҳон Берунийнинг хизмати каттадир. У глобус ясаган дунёдаги илк олим ҳисобланади.

Мусулмонлар ижтимоий фанларни ривожлантиришда ҳам катта муваффақиятларга эришдилар. Киндий, Абу Наср Форобий, Ибн Сино ва Ибн Рушд каби файласуфларнинг Ғарбдаги эътирофи Аристотелдан кам бўлмаган. Улар Аристотель ва Платон, неоплатончиларнинг асарларини ўрганиб, уларнинг қарашларини янада ривожлантирдилар. Плотин (Plotinus), Порфей (Porphyry), Прокл (Proclus), Жон Филопон (John Philoponus)нинг номлари араб дунёсида машҳур эди. Ўша даврларда кўпгина ислом файласуфлари табиблик билан ҳам шуғуланганлар ва шунинг учун ҳам, Гален, Гиппократ, Евклид ва Архимед ишларига мурожаат қилганлар. Уларнинг медицина, астрономия ва оптика фанларидаги муваффақиятлари нафақат шарқ, балки кейинги даврларда ғарб илм-фани ривожига ҳам муҳим улуш қўшди. Табиб ва файласуф бўлган ар-Розий (865–925) мусулмонлардан чиққан илк табиб бўлиб, у бир қанча оғир касалликларни даволаш усулларини топган. Ибн Сино (980–1037) Розийнинг медицина соҳасидаги ишини давом эттирган буюк ватандошимиздир. Унинг «Қонун ат-Тибб» асари XVI асргача Европа университетларида медицина бўйича асосий дарслик ҳисобланган.

III ҚИСМ. БАҒРИКЕНГЛИК – ИСЛОМ ИЛМ-ФАНИ РИВОЖИ ГАРОВИ

Исломдаги бағрикенглик, бошқа халқларнинг маданиятини ҳурмат қилиш, ўзга тилли олимларни эъзозлаш, инсон зотини ирқи ва динидан қатъи назар қадрлаш гоёлари исломда диний ва дунёвий илмларнинг бирдек ривожланишига олиб келди. Мумтоз исломий илмлар икки турга бўлинади. Бири нақдий ва иккинчиси ақлий илмлар дейилади.

3.1. Нақдий илмлар

Нақдий илмларга Пайғамбар ўрнатган диний қонун-қоидалар, бағрикенглик ва эзгулик гоёлари тарғиботидан ташкил топган ҳадислар, ибодат тарзи, расм-русумларга бағишланган илмлар мажмуи киради. Унда дин моҳияти, унинг жамиятдаги ўрни муқаддас китоб – Қуръони карим ва Муҳаммад пайғамбар ҳадислари, диний ривоятлар асосида очиб берилади. Бунда, асосан, Қуръони каримнинг зоҳирий маъносига суянилади. Худонинг тузилишини англашга ҳаракат қатъиян қораланади. Фақат унинг буйруқларини бажариш, ибодат қоидаларига қатъий риоя қилиш талаб этилади. Ортодокс ҳисобланувчи христианларнинг православ оқими ҳам Исо пайғамбар таълимоти ва Инжил матнидан бошқа бирор диний ҳукм ва фатвони тан олмайди. Нақдий илмларга тафсир, ҳадисшунослик, фикҳ илми кирган. Тил ва адабиёт, Қуръон қироати ва ваъзхонлик каби нутқ санъати билан боғлиқ соҳалар, тарих, география ҳам нақдий илмлар сирасига киритилган.

Ақлий илмлар илоҳиёт, мантик ва фалсафа билан боғлиқ илмлардан иборатдир. Унга биринчи навбатда калом, фалсафа, тасаввуф илмлари киради. Калом илми ўзининг мураккаб тарихига эга. У ривожланиш жараёнида шариат илмлари туркумига киритилганки, бу ҳақда ўз ўрнида сўз юритилади.

Инсон ақлий салоҳияти маҳсули бўлган табобат, кимё, маъданлар илми, риёзат илмлари (математика, геометрия, астрономия) каби фанлар ҳам ақлий илмларнинг таркибий қисмини ташкил этади.

Қироат илми

Имом Бухорий ва Имом Муслим ривоят қилган бир ҳадисда шундай дейилади: «Қуръонни маҳорат билан ўқувчи (арабчада «қори») улуғ фаришталар билан биргадир. Қорига Қуръонни қийналиб ўқийдиганларга нисбатан икки ҳисса ажр берилур». Шу сабаб мусулмонлар ичида Қуръони каримни тўғри ва гўзал ўқишга интилиш алоҳида илм сифатида қарор топган. Ўқиш қоидаларини ўз ичига олган тажвид санъати ишлаб чиқилган. Қироат тажвид қоидаларига асосан амалга оширилиши шарт. Ислом тарихида Қуръонни етти хил усулда қироат қилиш қабул қилинган. Уларнинг асосчилари қуйидагилардир:

Абдуллоҳ ибн Касир ал-Маккий ал-Курайший (ваф. 742 й.). У тобеинлардан. Маккада вафот этган.

Нофъ ибн Абдурахмон ибн Абу Наим ал-Исфажоний ал-Маданий Мадинада 791 йил вафот этган.

Абдуллоҳ ибн Омир ал-Қозий ал-Дамашқий. Тобеинлардан. Дамашқда вафот этган.

Абу Амр ибн Ало ал-Басрий 779 йилда Куфада вафот этган.

Осим ибн Абинужуд ал-Куфий 750 йилда Куфада вафот этган.

Ҳамза ибн Ҳабиб ибн Имора ат-Таймий ал-Куфий (ваф. 778 йил).

Али ибн Ҳамза ал-Асадий ал-Кисоий (ваф. 811 йил).

ҲАДИС ИЛМИ

Ҳадис илми саҳоба ва тобеинлар даврида мукаммал илм шаклига кирмаган эди. Ҳадислар оғзаки равишда устозлардан шогирдларга ўргатиш орқали кейинги авлодларга етказиб борилган. Саҳобалардан сўнг тобеинлар, улардан кейин табаъ тобеинлар ҳадисларни ривоят қилиш билан шуғулланганлар. Муайян вақт ўтгач, табаъ ат-тобеинларнинг камайиб кетиши оқибатида ҳадис ривоятидаги узлуксизлик занжири узилди. Аста-секин ҳадислар подшоҳларнинг хоҳиш-эътибори ва ҳаракатларини қонунийлаштиришга бўлган уринишлар ва турли минтақалардаги шарт-шароитларга мослаштирилиш оқибатида асл қиёфасини йўқота бошлади, турли ёлгон ва тўқима ҳадислар кўпайиб кетди. Ислом уламолари бу ишнинг оқибати ёмон бўлишини сезиб, тўғри (саҳиҳ) ҳадисларни тўқималаридан ажратиб бўйича илмий изланишлар олиб боришга мажбур бўдилар. Натижада ҳадисшунослик мактаблари юзага келди. Уларда саҳиҳ ҳадисларни йиғиш, санад ва иснодлари билан китоб шаклига келтириш ишлари бошланди. Китоб-тўпламларнинг «Жомеъ» (мавзулар асосида тартибланган), «Муснад» (мавзуларга ривоят қилиш шарт бўлмаган) ва «Муъжам» (муаллиф замондошларидан бўлган ровийлар ҳам илова этилган тўплам) шакллари пайдо бўлди. Ҳадислар узлуксиз (мутавотир) ва тоқ (оҳод) ҳадисларга, улар ҳам ўз навбатида бир неча турлари бўлинди. Чунончи, мутавотир: лафзий (сўзлари ўзгартирилмаган) ва маъновий (воқеалар фарқи); тоқ: гариб (ровийси бир киши бўлган), азиз (ровийси икки киши), машхур (иккидан зиёд ровийга эга) каби турларга ажратилди. Машхур ҳадислар яна ҳам конкретлаштирилиб, саҳиҳ (ишончли), ҳасан (маъқул), заиф (ишончли эканлигига кафолат йўқ) каби бўлимларга бўлинди. Улар янада майда бўлақларга бўлиб кўриб чиқилад бошланди. Шу тариқа IX асда ҳадисларни аниқлашнинг илмий усули яратилди. Ислом оламида ҳадисшунослик соҳасида энг эътиборли сифатида олти муҳаддис олимнинг асарлари эътироф этилган. Булар Имом Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810–870) яратган «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» тўплами, Имом Муслим ибн Ҳажжож (819–879) нинг «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»,

Имом Абу Исо ат-Термизий (824–892)нинг «Ал-Жомеъ ал-кабир», Имом Абу Довуд Сижистоний (817–888)нинг «Ас-Сунан», Имом Аҳмад Насоий (830–915)нинг «Ас-Сунан» ва Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Можа (824–886)нинг «Ас-Сунан» асарларидир. Уларнинг ичида энг буюги ватандошимиз Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий бўлиб, у 810 йилнинг 21 июлида Бухорода туғилган.

Миср, Шом, Ҳижоз, Ироқ, Хуросон, Мовароуннаҳр каби ўлкалар ҳадис илми кенг тарқалган минтақалар ҳисобланиб, шу боисдан ҳам бу жойлардан кўпдан-кўп муҳаддислар етишиб чиққан. Мовароуннаҳрда биринчи бўлиб пайгамбаримиз ҳадислари жамланган махсус тўпламни яратган муҳаддис Имом Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазий (736–797) ҳисобланади.

Тафсир илми (Қуръон маъноларини шарҳлаш илми)

Тафсир луғатда изоҳлаш, равшанлаштириш маъносида келтирилган. Бу илм зарурат юзасидан, объектив суратда шаклланиган илмдир.

Қуръон араб тилида нозил бўлгани билан унинг фасоҳатли, гўзал иборалар, ташбеҳ ва истиорага бой тили оддий авом араблар учун кўп ўринларда тушунар-сиз бўлган. Айни пайтда ояти каримадан англашилган зоҳирий маъно турлича тушунилган ва бу саҳобалар ўртасида турли баҳслар чиқишига олиб келган. Муҳаммад алайҳиссалом даврида бундай тушунмовчиликлар пайгамбарнинг бе-восита ўзидан сўраш орқали ҳал қилинган. Бироқ Расули акрамнинг вафотидан сўнги даврда диний раҳнамолар юзага келган баҳсларда тушунмовчиликларни ечиб бериш масъулиятини бўйинга олишга иккиланганлар. Шу тариқа, Қуръон маънолари тушунтирилган илмий китобларга эҳтиёж сезила бошланди. На-тижада кўплаб тафсир китоблари яратилди. Тафсирлар тадқиқ усулига кўра бир неча турга бўлинади. Айрим тафсирлар «тафсир бир-ривоят», яъни ҳадисларга асосланган тафсир деб номланади. Улар ҳадис китобларининг бир турига ўхшар эди. «Тафсири Табарий» шундай тафсирлардан ҳисобланади. Кейинги тури «тафсир бид-диroyat», яъни мантиқ билан қилинган тафсир дейилади. Уларда мантикий фикрлаш устуворлик қилгани учун ҳам шундай номланган. Байзовий, Замахшарий каби машҳур олимларнинг тафсирлари ана шундай тафсирлар сирасига киради. Шунингдек, тафсир қилишнинг яна бир неча усуллари бор. Масалан, Қуръонни Таврот ва Инжил воситасида тафсир этиш, Қуръонни ижтиҳод билан тафсир қилиш усуллари машҳурдир.

Маълумки, Қуръондаги айрим оятларда қисқа ёки ишора тарзида келтирилган воқеалар ёки маънолар бошқа оятларда кенгроқ берилади. Уларни бир-бирига муқояса қилиш натижасида кенг тушунтириш бериш «Қуръонни Қуръон билан тафсир қилиш» дейилади. Тафсир тили араб тилидир. Тафсирда Қуръонни карим оятлари эркин усулда тушунтирилади. Зарур жойда риво-

ятлардан фойдаланилади. Оятларнинг тартиби ва чиқарилган маъноларнинг мукамаллиги шарт эмас.

Барча усуллар Қуръони карим, Ҳадислар, Ижмо ва Қиёс каби манбаларга асосланган бўлиши шарт. Шундай экан, бу усулда тафсир қилувчилар куйидаги талабларга жавоб бермоғи шарт деб ҳисобланган:

Араб тилида лугатшунос бўлиши (тилшунос олим бўлиши).

Арабларнинг урф-одатларини яхши билиши (тарихчи олим бўлиши).

Яҳудийлик ва христианлик тарихини чуқур билиши (диншунос олим бўлиши).

Оятларнинг нозил бўлиш сабабларини билиши (Қуръон иамини тушунувчи олим).

Юксак ақлий салоҳият, ўткир фаҳм ва идрок соҳиби бўлиши лозим.

Ижмо ва Қиёс ижтиҳод орқали амалга ошади. Ижтиҳод билан қилинган тафсирга таъвил қилиш дейилади. «Таъвил» лугатда «қайтмоқ» маъносида келади. Демак, Тафсир Қуръондаги ҳар бир лафзни матндан англашилган маънода шарҳлаш бўлса, таъвил – Қуръони карим оятларини ижтиҳод билан, ботиний маъноларини юзага чиқаришдир.

ФИҚҲ ИЛМИ

Исломи динининг илк шаклланиш даврида ақида, ибодат, дин ва ҳуқуқ, диний жамоа ва давлат, руҳоний ва дунёвий ҳокимият масалаларида баҳслар кўтарилмаган. Муҳаммад пайғамбар барча ҳукмларни ваҳий орқали олар ва уларни сўзсиз бажариш барча мусулмонлар учун вожиб саналар эди. Айтиш мумкинки, Пайғамбар ҳаётлигида ислом жамияти мустаҳкам ва ишончли таянчга эга эди. Мусулмонлар Пайғамбарнинг шахсияти, жозибали нутқи, ҳаёт тарзи, ахлоқ-одобига фидойиларча тақлид қилишар, айниқса, қалб осудалиги ва хотиржамлигига, руҳий таскин топишга интиланган одамлар учун у ибрат намунаси эди. Унинг ўғитлари мантиқий-ақлий муҳокама ва фалсафий мушоҳадаларга ўрин қолдирмас, ундан таралаётган имон нури ишонч ва эътиқодни мустаҳкамлар эди. Турган гапки, ваҳий бор экан, ҳақиқатнинг бошқа манбаси ҳақида ўйлашнинг зарурати йўқ эди. Муҳими ваҳий орқали нозил бўлган сўзларни ёдда сақлаш, тушуниш ва уларни ҳаётга татбиқ этиш эди. Бу эса Қуръонни ёд билиш ва унинг ҳукмларини бажариш, Пайғамбар суннати ва у белгилаб берган тафаккур тарзидан оғишмасликни тақозо этарди.

Пайғамбарнинг ўлими мусулмонлар жамияти олдига икки муҳим муаммони қўйди. Бири, илоҳий ваҳийнинг тўхташи бундан сўнг ислом қоидаларини идрок этиш ва эътиқод билан боғлиқ масалаларни ечишда мантиққа суянишни талаб қилиши бўлса, иккинчиси, пайғамбар суннатини давом эттиришга бурчли бўлган дин арбобларининг дин ривожини таъминлашдаги маҳорат ва қобилияти, шунингдек, халифаларининг пайғамбар фазилатлари ва хислатлари, унинг

умматни бошқаришдаги одиллигини қай даражада ўзлаштирганликлари шубҳа остига олина бошланди. Мусулмонлар ўртасида дастлабки келишмовчиликларга, аслида, ана шу кейинги муаммо сабаб бўлди. Халифалик давом этган 30 йил давомида ихтилофлар аста-секин кескинлаша борди.

Ислом жамиятида биринчи фуқаролик уруши тўртинчи халифа сайланиши арафасида юз берди. 656 йилда халифа Усмон ўлдирилгач, можаролар янада авж олди. Мусулмонлар орасидаги бўлиниш суннийлар, шиалар, хорижийлар каби оқимларни тарих саҳнасига чиқарди.

Кўриниб турганидек, оқимлар ўртасидаги ихтилофларнинг, турли сиёсий ва ижтимоий кўтарилишлар негизини, аслида, ҳокимият учун кураш ташкил этган. Можаро ва баҳслар, асосан, сайланадиган халифаларнинг ушбу вазифага муносиблиги, уларнинг олдинга сураётган сиёсатлари атрофида кўтарилган. Ҳар учала оқим ўз идаоларида Куръони карим ва Пайғамбар ҳадисларидан келиб чиқиб фикр юритар эдилар. Баҳслар, дастлаб, фақат ҳарбийлар орасида чиққан бўлса, энди уламолар орасида ҳам авж олди. Ихтилофлар сиёсий масалалардан диний масалаларга ҳам ўтди. Эътиборли уламоларнинг зиддияти бир диний масалага турлича ёндашув мумкинлигини қонуний ҳолга айлантди. Бу эса, ўз навбатида, ислом асосларининг, эътиқод масалаларининг ҳам турлича талқин қилишга бўлган уринишларнинг оммалашувиغا йўл очиб берди.

Турли гуруҳларга бириккан уламолар ва уларнинг тарафдорлари орасида мурасасиз баҳслар кучайди.

Шу ўринда ўзаро келишмовчиликлар у ёки бу даражада сиёсий тизимдаги қонунчилик танглигини чуқурлаштирганини айтиб ўтиш керак. Ҳукумат ва халқ орасидаги зиддиятни назарий жиҳатдан ажрим қилиш зарурати пайдо бўлди. Бу эса фикҳни ишлаб чиқишга шароит яратди¹². Уламолар жамоа орасида катта таъсир кучига эга эдилар. Ислом VII асрда қарор топган даврда фикҳий-ҳуқуқий нормалар ибтидоий кўринишда бўлган бўлса, кейинги асрда Куръони карим ва ҳадисларга асосланиб, бир мунча мураккаб қонунлар ишлаб чиқила бошланди. Уламоларнинг фатволари шариат қоидаларига айланиб, аҳолининг ҳаёт тарзини белгилай бошлади.

Фикҳ истилоҳининг лугавий маъноси «тушуниш, англаш» дир. Шариат нуқтаи назаридан, фикҳ Аллоҳ таоло ўз пайғамбари орқали нозил қилган шариатни теран фаҳмламоққа айтилади. Бошқача айтганда, Куръони каримда ибодат ва муомалотга оид ҳукмлар, бир сўз билан айтганда, амалиётга доир қоида ва меъёрлар бериб ўтилган. Фикҳ илми уларга асосланади. Куръони карим ва ҳадисларда очиқ ифодаланган фикҳий қоида ва меъёрлар шаръий далиллар дейилади ва улар асосида ҳукм чиқариш фикҳдир. Фикҳ билан шугулланадиган

¹² Қаранг: Сайид Муҳаммад Ҳотамий. Ислом тафаккури тарихидан. Форсчадан Н. Комил тарж. Тошкент, 2003, 21–22-бетлар.

олимлар фақиҳ деб аталади. Фақиҳлар Қуръони карим ва ҳадислардаги ҳукмларни таснифлаб тўрт бўлимга бўлганлар. Улар қуйидагичадир:

Муомалот – фуқароларнинг ўзаро муносабатларига доир ҳукмлар.

Уқубот – таъқиқлар ва жазо меъёрларига доир ҳукмлар мажмуи.

Маноҳаҳот – никоҳ масалаларига доир шаръий ҳукмлар мажмуи.

Ибодат – ибодатларнинг шакли ва мазмунига доир қоидалар мажмуи.

Ушбу тўрт бўлим саҳобалар ва тобеъинлар даврида Қуръон оятлари ва ҳадислар асосида тартиб берилган. Кейинчалик, ислом ҳудудларининг кенгайтиши натижасида бошқа динга мансуб халқларнинг исломга киритилиши, ўзга маданият ва эътиқодларнинг яшовчанлик кучи, ёт мафқураларнинг ислом асосларига зарба бериши хавфи мусулмон мутафаккирларини янги билимлар манбаини қидиришга мажбур қилди. Иш шу даражага етдики, фиқҳ доираларида баъзи мутафаккирлар (масалан, Абу Ҳанифа) Қуръони карим ва ҳадисларга қўшимча равишда ижмо ва қиёс усулларини таклиф этдилар, ҳаётий тажрибага суянишни тавсия қилдилар¹³.

Бундай усулларнинг пайдо бўлишига Расулуллоҳнинг қуйидаги ҳадиси асос бўлган: «Ҳазрат Али Расулуллоҳдан сўради: «Қуръони карим ва ҳадиси шарифда ҳукми бўлмаган бирон иш содир бўлса, нима қиламиз?» Расулуллоҳ жавоб берди: «Мўминлардан бўлган олимларни тўплаган ва ўзаро маслаҳат қилиш: Бундай ишда бир кишининг фикри билан ҳукм чиқарманглар!» Диний илмларни чуқур эгаллаган ва бу соҳада мустақил фикрга эга олимлар мужтаҳидлар дейилади. Ижмоъ усули билан ҳукм чиқаришда ана шу мужтаҳид олимларнинг иттифоқликда қилинган қарорига суянилан. Қиёс усули эса, ечими Қуръон оятлари ва ҳадисларда очиқ кўрсатилмаган ва шунингдек, мужтаҳидлар томонидан ҳукми келтирилмаган ҳолатларда қўлланилган. Бунда барча олдинги ўхшаш ҳукмлар Қуръони карим ва ҳадиси шарифлардаги ишоралар асосида қиёсан ўрганилиб, янги заминга қўйилган ва ҳукм чиқарилган. Ҳукмларни чиқариш усуллари ҳақида Абдулваҳҳоб Халлофнинг «Усул ал-фиқҳ» дарслигида Қуръони каримнинг «Нисо» сураси, 59-ояти маъносидан келиб чиқиб, «Аллоҳга итоат этиш» дан Қуръонга эргашиб тушунилиши лозимлиги, Расулга итоат қилиш суннатга эргашиб эканлиги, ояти каримада «ўзларингиздан чиққан ишбошиларга (улул-амр) итоат этинглар» дейилиши Расулуллоҳ бўлмаганда уламоларга эргашиб англашилишини таъкидлаган. Агар шунда ҳам бирор масалада яқдилликка эришилмаса, «қиёс» асосида мужтаҳид олимларнинг «ижмоъ» сига суяниб чиқарилган ҳукм юқоридаги ояти каримада қатъий таъкидланганидек, Аллоҳ ва унинг Расули ҳукмларига, яъни Қуръони карим, ҳадиси шарифга зид бўлмаслиги лозим.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, замон ва давр ўтиб шароит ўзгарди. Ислому давлати йирик империяга айлангач, Мадинада асос солинган илк ис-

¹³ Сайид Муҳаммад Ҳотамий. Ислому тафаккури тарихидан. 48-бет.

лом давлатидаги камбағал фуқаролар жамиятида табақалашув содир бўлди. Аҳолининг бойиған табақаси ҳаётида дунёвий турмуш тарзи устуворлик қила бошлади. Куръон матнаарини зоҳирий талқин қилиш кундалик турмуш тарзига тўғри келмай қолди. Масалан, Куръони қаримнинг «Тавба» сураси, 34-оятда айтилган, ким олтин-кумушни тўпласа ва уни Худо йўлида сарф қилмаса, «аламли азоблар» олажаги ҳақидаги ҳукми тўғридан-тўғри тушуниш IX аср ислом жамияти ҳаётининг умумий тенденциясига тўғри келмас ва кўп мунозараларни келтириб чиқариши табиий эди. Ёки, дейлик, олинган даромаднинг қирқдан бирини тўлаш ҳақидаги диний ҳукмда тилла назарда тутилганми ёки кумуш? Ёки ҳар иккаласидан ҳам шунчадан тўлаш керакми? Бу ҳукм қимматбаҳо тошларга ҳам тегишлими ёки йўқми, деган саволлар пайдо бўлди. Шу ерда ҳуқуқий тизимда мантқиқий ечимларга эҳтиёж туғилди. Фақиҳлар ичидан халифа ва амирларнинг ҳомийлиги остида кун кечирадиган ва уларнинг манфаати йўлида хизмат қилишни ўз вазифаси деб билувчи гуруҳ ажралиб чиқа бошлади. Куръон оятларини таъвил қилиш ишлари, дастлаб, шу сабабларга кўра бошланган кўринади. Аммо бундай уринишлар янгиликка қарши уламоларнинг ҳужумига учради. Улар ўртасида баҳс-тортишувлар бошланди. Баҳслар доираси борган сайин кенгайиб, ижтимоий соҳаларни ҳам қамраб олди. Вақт ўтган сари, Пайгамбар ва унинг саҳобалари даврида бўлмаган янги эҳтиёж-талабларнинг келиб чиқиши, одамлар ҳаётининг мазмуни ва шаклида юз берган замонавий ўзгаришлар турли фикҳий-мазҳабий қарашларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Шариат илмларининг кескин ривожини аббосийлар халифалиги даврида турли мазҳабларнинг шаклланиши билан боғлиқ. Мазҳаб бизнинг тушунча-мизда секта маъносини ифодалайди. Уларни икки турга, ақидавий ва фикҳий мазҳабларга бўладилар. Биринчиси ақидавий бўлиб, унга қадария, хавориж, жабария, ашъария, мўътазила, қарромия, муржиа мазҳаблари киради. Улар ўз таълимотларида ислом ақидаси билан боғлиқ масалаларни кўтариб чиққанлар ҳамда улар юзасидан баҳс қилиб, бир-бирлари билан муросасиз кураш олиб борганлар. Иккинчисига суннийлик оқимига мансуб ҳанафий, моликий, шофеъий ва ҳанбалий, шунингдек, шиа йўналишидаги жаъфарий, исмоилий ва зайдий мазҳаблари киради. Агар ақидавий мазҳабларда асосий баҳс эътиқод муаммолари устида кетса, фикҳий мазҳабларда ҳуқуқий муаммолар бош масала бўлган. Фикҳий мазҳаблар ўзларининг асосчилари номлари билан аталиб, улар қуйидагилардир:

Ҳанафийлар мазҳаби (асосчиси – Нуъмон ибн Собит Абу Ҳанифа (ваф. 767й.).

Моликийлар мазҳаби (асосчиси – Молик ибн Анас (ваф. 795й.).

Шофеъийлар мазҳаби (асосчиси – Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофеъий (ваф. 820й.).

Ҳанбалийлар мазҳаби (асосчиси – Аҳмад ибн Ҳанбал (ваф. 855й.).

Фикҳий мазҳаблар ислом давлатининг турли жойларида пайдо бўлиб, ҳар бири ўзига хос ижтимоий-иқтисодий шароит ва маҳаллий урф-одатлар таъсирида ривожлангани учун бир-биридан фарқланади.

Аббосийлар даврида тўрт сунний мазҳаб ичида шариат масалаларини ечиш бўйича уламолар икки тоифага ажралганлар. Бири ҳадис аҳли (аҳл ал-ҳадис) аталиб, унга Молик ибн Анас, Имом Шофеъий, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал каби мазҳаббошилар ва уларнинг издошлари бошчилик қилдилар. Улар фикҳий ҳукмлар чиқаришда, асосан, оятлар ва ҳадисларга суянганлар. Иккинчиси раъй аҳли (аҳл ал-раъй) бўлиб, шаръий масалаларни ҳал қилишда Куръони карим ва ҳадислар билан бир қаторда мантиққа, яъни қиёсга кўпроқ эътибор берганлар. Имом Аъзам—Абу Ҳанифа ва унинг издошлари иккинчи тоифага мансубдилар.

Уламолар ҳукм чиқариш қоидаларини ҳам ишлаб чиқиб, фикҳшунослик фанига (усул ал-фикҳ) асос солдилар.

Усул ал-фикҳ қонуншунослик тўғрисидаги фан бўлиб, ислом ҳуқуқининг турли соҳаларини ўрганади. Фикҳ асослари (усул ал-фикҳ) бўйича энг аввал пайдо бўлган асарлар сифатида Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг «Фикҳ ал-акбар», Молик ибн Анаснинг «Ал-Муватто», Имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг «Ал-Муснад», Зайд ибн ал-Ҳасаннинг «Мажмуъ ал-фикҳ» асарларини кўрсатиш мумкин. Ҳанафий мазҳабида дастлабки фақиҳлар Имоми Аъзам Абу Ҳанифа, унинг шогирдлари Имом Абу Юсуф, Имом Муҳаммад Шайбоний ва Имом Зуфар ҳисобландилар. Имом Абу Юсуф ҳанафий мазҳабига мувофиқ биринчи фикҳий асар ёзган олимдир. Имом Муҳаммад Шайбоний, манбаларда қайд этилишича, 990та фикҳий рисола ёзган экан. Унинг энг машҳурлари «Мабсут», «Жоме ус-сағир», «Жоме ул-кабир», «Сияр ус-сағир», «Зиёdot», «Китоб ал-Осор» асарларидир.

Имом Муҳаммад ибн Идрис Шофеъий фикҳ қоидаларини ишлаб чиққан дастлабки олимлардан ҳисобланади. Имом Шайбонийнинг асарлари Шофеъийга фикҳ қоидаларини тизимлаштиришда катта таъсир кўрсатган. X асрда ватандошимиз Қафғол Шоший томонидан Шофеъий қоидаларининг такомиллаштирилган варианты яратилди. Яна бир ватандошимиз Бурҳониддин Марғиноний (ваф. 1197 йил) фикҳ илмининг Мовароуннаҳрдаги тараққиётини таъминлаб берган буюк олимдир. Унинг «Ал-Ҳидоя фи-л-фуруъ» (Фикҳ соҳалари ҳақида Ҳидоя) асари ислом оламидаги энг машҳур асарлар сирасига киради.

3.2. Ақлий илмлар

Ақлий илмлар инсон тафаккури ва мантиқ йўли билан тажриба қилиш натижасида тўпланадиган билимлар мажмуи ҳисобланади. Динда ақлий илмлар биринчи навбатда илоҳиёт билан боғлиқ равишда талқин этилади. Илоҳиёт (теология) илми – Худо ҳақидаги таълимот бўлиб (христианликда

католик ва протестант оқимларининг, исломда калом ва тасаввуф намо-яндаларининг қарашлари), худо ҳақида кенгроқ тафаккур билан гапириш бу илмга хосдир. Илоҳиёт илмлари у ёки бу диннинг асосий ақидаларини, қоидаларини эркин таҳлил қилиш, илоҳий китоблардаги ғояларнинг яширин маъноларини тушунтириш ва уларни тарғиб этишга қаратилган. Шариат диннинг зоҳирий жиҳатларини (ақида, ибодат қоидалари, расм-русумлар) ўргатса, илоҳиёт унинг ботиний жиҳатларини (мантиқий тафаккур орқали Худони таниш йўллари, илоҳий ишқ ва ҳ.к.) ўрганишга чақиради. Ҳар иккаласи диний ҳужжатларга асосланади.

Илоҳиёт баъзи жиҳатлари билан фалсафага яқин туради. Ҳақиқат сирларини англаш ақлий ва руҳоний-маънавий фаолият турлари бўлган фалсафа ва илоҳиётнинг вазифасидир. Аммо илоҳиётни фалсафадан ажрата олиш лозим. Хўш, қанақа масалаларни фалсафа ўрганади ва қайсилари илоҳиётга тегишли?

Фалсафа соф тажриба йўлига асосланади. Илоҳий борлиқ ҳақидаги ғояларни файласуфлар метафизик жараёнлар билан бўғлайдилар. Фалсафа илоҳиётдан фарқли равишда ҳамма нарсани шубҳа остига олади. Файласуфлар далилларни мантиққа асосланган мушоҳадалар воситасида келтирадилар ва диний ҳужжатларни тан олмайдилар. Борлиқ муаммоси ҳар иккаласи учун умумий ўрганиш объекти бўлса-да, Худо моҳиятини ўрганиш соф илоҳиётшунослик илмига тааллуқлидир.

Илоҳиётнинг шаклланишида мистика-гайб илми катта ўрин тутади. Илоҳиётчилар мистик билиш орқали Илоҳий борлиқни кашф этиш мумкин деб ҳисоблайдилар ва диний ҳужжатлар асосида фалсафий мушоҳада юритадилар. Илоҳиёт дин асосларини фалсафий истилоҳлар воситасида тушунтиришдир. Илоҳиёт таълимоти бўйича дин - ўзига хос, илоҳий ҳодиса, инсон ва Худо ўртасидаги гайритабиий алоқадир. Шу тариқа дин илоҳиёт нуқтаи назаридан табиат ва инсондан ташқаридаги олам билан боғлиқ. Бир сўз билан айтганда, илоҳиёт – мистика ва фалсафий-мантиқий тафаккур йиғиндисидир.

КАЛОМ ИЛМИ

Шариат илмларининг ривожини, айниқса, ижмо, қиёс усуллари мусулмонларнинг олдида кўндаланг бўлган, диний ибодатлар билан боғлиқ кўплаб ҳаётий муаммоларни бартараф этди. Шу билан бирга, мазкур усуллар дин асосларини фалсафий мушоҳада қилишга ҳам йўл очиб берди. Содда фалсафий мушоҳадаларнинг пайдо бўлишида христиан илоҳиётшунослигининг таъсирини инкор этиб бўлмайди.

Мусулмонлар христианларнинг таълимотидан яхши хабардор эдилар. Афина, Константинополь, Антиох шаҳарларидаги қадимий фалсафа мактаблари анъаналарининг христиан дини доирасида сақланиб қолганлиги улар билан бақамти яшаётган мусулмонларга уларни ўрганишга имконият яратган эди.

Таржималар воситасида кириб келаётган юнон ва ҳиндларнинг фалсафий гоялари мусулмонлар тафаккурини тубдан ўзгартириб юборди. Сиёсий-мазҳабий олишувларда масалалар ечимини шубҳа остига олиш оммавий тус олиб, баҳслар жиддийлашди. Баҳслар «савол-жавоб» тарзида олиб борилиб, икки томоннинг бир-бирига муросасиз даҳанаки ҳужумидан иборат бўлди. Бундай «ҳужум-ҳимоя» кўринишидаги баҳс усули олдиндан оммавий бўлиб, яҳудийлар, христианлар ва монийчилар ўртасида қадимдан давом этиб келаётган мунозараларнинг бир тури эди. Аллоҳнинг зоти ва сифатлари, инсоннинг ирода эркинлиги, Эзгулик ва Ёвузлик манбалари ҳақидаги турли фалсафий мулоҳаза ва талқинлар исломда бошланган калом баҳсларида юнонлардан кириб келган тасаввур ва тушунчалар ҳисобига бойиб, уламолар ўртасида турли гуруҳларнинг пайдо бўлишига замин яратди. Гуруҳлар ўртасидаги баҳслар ошкора зиддиятга айланиб кетди. Ушбу гуруҳлар кейинчалик ўз раҳбарларининг атрофида йириклашиб, жабария, қадария, муржия, муътазила, жаҳмия каби оқимларга айланди.

Калом илми ислом дини ёйилиши жараёнида шаклан ва мазмунан ўзгариб борди. Бунга сабаб бўлган асосий омиллардан бири исломнинг янги ҳудудлардаги диний эътиқодлар, янги маданиятлар, одатларга дуч келиши бўлди. Мусулмонлар янги сиёсий тизимга асосланган ўз ҳокимиятларини ёяр эканлар, турли одатлар ва анъаналарга эга халқлар билан мураккаб муносабатларга киришдилар. Уларнинг қаршисида исломга янги халқларнинг кириши натижасида юзага келган муаммолар кўндаланг бўла бошлади. Маданияти юксакроқ бўлган халқларнинг мантиқий саволларига қониқарли жавоб топиш, ўз динларининг бошқа динлардан афзаллигини кўрсатишда муқаддас китоблар билан кифояланибгина қолмай, шу билан бирга, мантиқий жиҳатдан исбот қилиш ҳаёт-мамонт масаласига айланди. Бу, ўз навбатида, янги гоя ва йўлларнинг пайдо бўлишига олиб келиши равшан эди. Иккинчи томондан эса, халифалик ичидаги сиёсий беқарорликни бартараф этиш, мусулмонларнинг турли фирқаларга бўлиниб кетишига йўл қўймаслик зарурати уламоларни янги изланишларга мажбур қилди. Калом баҳсларини турли гуруҳларнинг жиззаки ва чапани олишувлари шаклидан маданий мунозарага, кўпгина ҳолларда ёзма баҳслар (рисолалар) шаклига ўтказиш лозим эди.

Калом, шу тариқа, ўз тараққиёти давомида шарият илмининг таркибий қисмига айланди. Бунда Абул Ҳасан Ашъарий ва Абу Мансур Мотуридийнинг хизмати алоҳида диққатга сазовордир.

Абул Ҳасан Али ибн Исмоил ал-Ашъарий (873–935) – илоҳиётчи олим, Басрада туғилган. Дастлаб, муътазийлик таълимотини Абу Али ал-Жуббойидан ўрганади. 912–913-йилларда муътазилийлар таълимотидан воз кечиб, Бағдодга боради ва ўз қарашларини тарғиб қилади. У 100 га яқин рисоалар ёзган бўлиб, улардан фақат 2 таси, «Мақолат ал-исламийин» ва «Ал-Лумая» асарлари сақланиб қолган.

Мўътазилийлар Қуръон матнларидан маъно чиқаришда мантиқ катта тушунтириш қувватига эга, Аллоҳ ҳақида, унинг мавжудлиги, моҳияти ва сифатларини билиш ва чин эътиқодга эришиш, яхши-ёмон ахлоқни фарқлаш, пайгамбарлик ва ваҳийнинг мумкинлиги, моддий олам тузилиши ва унинг яратувчиси орасидаги муносабатни аниқлаш мантиқ ва тафаккур воситасида амалга ошади, деб ҳисоблаган бўлсалар, Ашъарий бу ғояларга қарши чиқиб, мантиқнинг ўзи исломнинг асосий масалаларини тушунтириб беришга қодир эмас, деди. Ашъарийдан кейин унинг қарашлари ал-Боқиллоний (ваф. 1013й.), Ибн Фурак (ваф. 1015й.), Абу Исҳоқ ал-Исфараъиний (ваф. 1027й.), Абдул-Қаҳир ал-Бағдодий (ваф. 1037й.), ал-Жувайний (ваф. 1085й.), аш-Шаҳристоний (ваф. 1135й.) ва Фаҳриддин ар-Розий (ваф. 1209 й.) каби олимлар томонидан ривожлантирилди. Улар мантиқий билиш диний ривоятлардан (нақддан) устун туришини эътироф этиш билан бирга, мантиқ диний ҳужжатларга мувофиқ келиши кераклигини далиллаб кўнлаб асарлар битдилар.

Ашъарий билан деярли бир даврда шаръий калом илмини ривожлантирган буюк олим Абу Мансур ал-Мотуридий (870–944) бўлиб, Самарқандда туғилган ва шу ерда яшаб, фаолият кўрсатган. Ал-Мотуридий яшаган давр сомонийлар ҳукмронлик қилган даврга тўғри келади. У Самарқандда 944 йилда вафот этган ва қабри шаҳар чеккасидаги Чокардиза қабристонидадир.

Ал-Мотуридий тўрт сунний мазҳаб асосчиларининг асарларини чуқур ўрганиб, фикҳ ва каломга оид «Таъвилот аҳл ас-сунна» ёки (бошқа бир номи «Таъвилот ал-Қуръон») асарини ёзди. У бу асарида суннийлар ақидасига зид таъвиллар ва қарашларни рад қилишга ҳаракат қилади ва Абу Ҳанифанинг қарашларига суянган ҳолда иш кўради. Мотуридийнинг асарлари сони ўн бештага етади. «Китаб ат-Тавҳид», «Китаб ал-мақолол», Қавъбий асарларига муносабат билдирилган бир неча асарлари, «Китабу баёни ваҳмил – мўътазила» («Мўътазилийлар ваҳму гумонларининг баёни ҳақида китоб») кабилар шу жумладандир.

Булардан ташқари, ал-Мотуридийнинг «Китоб ал-усул» («Диний таълимот усули китоби») асари ҳам маълум. Абу Мансур ал-Мотуридийнинг кўп асарлари бизгача етиб келмаган, етиб келганлари ҳам асосан хорижий мамлакатлар кутубхона ва қўлёзма фондларида сақланади.

Ал-Мотуридий кўп шогирдлар етиштирди, улар орасида ислом оламига машҳур Абул Ҳасан ар-Растиғфоний (ваф. 961 й.), Исҳоқ ибн Муҳаммад ас-Самарқандий ва Абдул Карим ал-Паздавий (ваф. 999 й.), Абу Аҳмад ал-Ийдий каби алломалар бор.

3.3. ТАСАВВУФ

Маълумки, Ўрта Осиё халқлари маънавий ҳаётида ислом дини ва тасаввуф таълимотининг ўрни беқиёс. Тасаввуф ғояларининг бевосита халқ онгу шуурига

таъсири мумтоз адабиёт мавзу ва мазмунидан ҳам яққол сезилиб туради. Ўзбек халқига хос кўпгина хулқ-атвор, урф-одат ва расм-русумлар бевосита тасаввуф тарбиявий тизими сингдирган нормалар асосида шаклланган. Тасаввуф ҳақида сўз юритганда мактаб ва тариқат тушунчаларини бир-биридан фарқлаш лозим.

Тасаввуф мактабларининг пайдо бўлиши жамият ва давлатда юз берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар билан алоқадордир. VIII асрда умавийлар ҳукмронлигининг охириги даврлари, кўпроқ, аббосийлар сулоласи даврида диний доиралар ўртасида авжга чиққан ақидавий ва фикхий масалалар юзасидан кўтарилган мунозара-баҳслар, ижтимоий-сиёсий зиддиятлар ислом оламини турли фирқаларга бўлиб юборди. Уламолар орасида салтанат манфаатлари учун хизмат қилиш, дунё ҳою-ҳавасларига берилиш кучайди. Дунёвий ҳаётга муносабат масаласида уламоларнинг тутган йўлини қораловчи ва уларни пайгамбар йўлидан адашганликда айбловчи уламолар тоифаси пайдо бўлди. Улар фаол курашга интиямас, жамиятни тарк этиб хиватга кетиш, узлатга чекиниш орқали жамиятдан нафратини ифодалади. Зоҳидлик давлатнинг дунёвийлашуви, жамиятнинг табақаланиши, дин пешволарининг дунёвий ҳою-ҳавасларга берилиши, ислом уммати орасида тафриқанинг пайдо бўлиши, мазҳаблар ва турли оқимларнинг шаклланишига исён тарзида вужудга келди. Зоҳидлар жамиятдаги ўзгаришларга Расулуллоҳ йўлидан огиш деб қарадилар. Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳот ал-унс» асарида келтирилишича, суфийларнинг илк уюшмаси Абу Ҳошим (ваф. 767й.) томонидан Рама шаҳрида ташкил этилган бўлиб, бир насоний амир томонидан уларга таъя-хонақоҳ қуриб берилган.

Бу давр суфийларига хос жиҳатлар икки хил зоҳидона ҳаёт тарзида кўринади. Бири нариги дунё азобларидан сақланиш ва жаннатдан умидворлик мақсадида, Расулуллоҳ ҳаёт тарзини қабул қилиш, хонақоҳларда тинимсиз ибодат, риёзат ва мужоҳада билан шуғулланиш орқали Аллоҳнинг розилигига эришиш учун жамиятдан узоқлашиш бўлса, иккинчиси, Аллоҳ муҳаббати ва васлига сазовор бўлиш мақсадида ўзлигидан воз кечиб, девонавор дарбадарлик йўлини тутиш билан жамият ва шарият қонун-қоидаларига эътиборсиз қараш кўринишида учрайди.

Илк суфийлар асосан дин олимлари ва муқдорлар табақаси вакиллари орасидан чиққан. Иброҳим Адҳам қиссаси бунга далилдир. Суфийликнинг пойдеворини қурган машҳур зоҳидларнинг бир нечалари тарихий китобларда қайд этилгандир. Жумладан, VIII асрларда яшаган Жаъфар Содиқ (ваф. 767й.), Абу Ҳошим ас-Суфий (ваф. 767й.), Шақик Балхий (ваф. 770й.), Суфён Саврий (ваф. 777й.), Абдуллоҳ ибн Муборак (ваф. 797й.), Фузайл ибн Аёз (ваф. 802й.) каби дин олимларини келтириш мумкин.

Суфийлар ҳис, илҳом, қалб билан билиш ғоясини биринчи ўринга қўйдилар. Уларнинг баъзилари диний ҳужжатларга суяниб, қайсидир маънода мутакаллимларга яқинлашдилар. Шариат билан зоҳирни поклаш (диний илмлар, ҳадис ва фикҳ олими бўлиш) суфийликнинг биринчи шартини деб эълон қилинди. Уларнинг етук намояндаси Ҳасан Басрий ҳисобланади. У Ҳазрат Алининг талабаси бўлиб, шариат илмларини чуқур эгаллаган олим эди. У ўткинчи дунё ҳаётидан юз ўгириб, фақатгина ёлғиз Аллоҳга йўналиб, унга таваккул қилиш, суяниш ва ҳар лаҳзада ундан қўрқмоқ лозимлигини тарғиб қилди. У қўрқувнинг эзгу амаллар қилишдаги катта аҳамиятини борлигини уқтирди. Ҳасан Басрий инсон ўз нафсини идора этиш ва ўз фаолиятини тафаккур қилишга чақирди. Унингча, тафаккур—инсонга яхши-ёмонни кўрсатувчи бир ойна бўлиб, ёмонликдан сақловчи воситадир. Шу даврда аёллар орасидан етишиб чиққан машҳур зоҳидлардан яна бири Робия Адавиядир (ваф. 752й.). У Ҳасан Басрий билан бир неча бор мулоқотда бўлган. Аммо унинг ғоявий дунёқараши Ҳасан Басрийникидан фарқ қилади. Робия Аллоҳга муҳаббат ғоясини илгари сурди. Унингча, жаннат орзуси ва дўзах азобидан қўрқув нажот воситаси бўла олмайди. Инсон Аллоҳни шундай севиши керакки, унинг ишқи бу дунё ҳою-ҳавасларини куйдириб юбориши керак. У Аллоҳни фақат Аллоҳ бўлгани учун севиш, ўз борлигини Аллоҳнинг борлигида сингдириш ва Аллоҳ жамолига эришиш ғояларини илгари сурди. Агарчи у ҳам Ҳасан Басрий каби доимо маҳзун ҳаёт кечириб, тун-кун нола қилса-да, бу қўрқув эмас, ҳижрон нолалари эди. Робия Адавия тасаввуф тарихига «илоҳий ишқ» тушунчасини олиб кирган биринчи зоҳид ҳисобланади. Унинг тафаккур ҳақидаги фикрлари ҳам ўз даврида катта таъсир кучига эга бўлди. Унингча, тафаккур орқали инсон илоҳий сирга эриша олади. Ҳар қандай борлиқ Аллоҳда бирлашади. Коинот Аллоҳ сифатларининг тажаллийсидан иборат. Аллоҳга эришмоқнинг ягона йўли муҳаббатдир. Илк суфийлардан Саҳл ибн Абдуллоҳ Тустарий (ваф. 896й.) тасаввуфда «нафс» мавзусини бош мавзуга айлантирган бўлса, айрим суфийлар Аллоҳ маърифатига эришишни биринчи ўринга қўйдилар. Улар маърифат амалдан устун, Аллоҳни амаллар билан эмас, маърифат билан билиш муҳим деган ғоялар билан чиқдилар. Ушбу мактаб Муҳосибия мактаби сифатида машҳур бўлди. Унинг асосчиси Абдуллоҳ Ҳорис Муҳосибий Басрий Ҳол (экстаз ҳолати)ни мақомдан фарқлаган. Ҳол амал-мужоҳада билан муҳофазаланади. Мақом эса ҳамиша ҳолнинг даражасига қараб белгиланади. Ҳол Аллоҳнинг неъматидир. У яшин каби ёритувчи. Мақомнинг ибтидоси – тавбадир. Унингча, ризо мақом эмас. Ризо Худодан бошқани кўнгилдан чиқариш демакдир (Мо сиваллоҳ). Сарри Сақатий Мақомот ва ҳол тизимини тартибга солди. Куйидаги гап шу олимга тегишлидир: «Илм Аллоҳнинг сифати ва амал банданинг сифатидир. Бир соатлик тафаккур икки олам ибодатидан яхшидир (Тафаккури соатин хайрун мин ибадатис сақалайн)». Зуннун Мисрий (ваф. 859й.) тасаввуф ҳақида илк асар

ёзиб, тасаввуфнинг ҳол ва мақомларини таснифлаб берган олимдир. Унинг тафаккури Робия Адавия гоялари таъсирида шаклланган. Унинг фикрича, Аллоҳни севиш мезони – Муҳаммад алайҳиссаломнинг суннатига астойдил амал қилиш орқали ахлоқни юксалтиришдир. Аллоҳ ва инсон ўртасида икки томонлама илоҳий муҳаббат ётади. Бу ишқ воситасида инсон Аллоҳга эриша олади. Унга эришган инсон ўзининг илоҳий зотда гарқ бўлганини, содда қилиб айтганда, ўзининг илоҳийлашганини ҳис этади. У оддий мусулмонлар, мутакаллимлар, файласуфлар ва валийлар, яъни суфийларга хос бўлган билимлар даражаси ҳақида гапириб, энг аълоси валийларга хос билим эканлигини ва айнан шуларгина Аллоҳни ҳақиқий маънода била олиши мумкинлигини исботлашга ҳаракат қилади. Аммо унинг фикрлари мутакаллимлар томонидан кескин қораланди.

Ўша давр машҳур суфий мутафаккирларидан яна бири Боязид Бистомийдир (ваф. 874й.). У фикр олими эди. Робия Адавия ва унинг издошлари гоялари таъсирида тасаввуфга қаттиқ берилиб, бу соҳада улкан муваффақиятларни қўлга киритади. Жумладан, у юнон фалсафасидаги «ишқ» ва «вахдат тушунчаларини мистик платформада шарҳлаб, «сукр» (мастлик) концепциясини ишлаб чиқди. Тасаввуфда «тавҳид дарахтини Боязид эккан» деган гап шундан қолган. Унингча, инсон руҳий камолот мақомларидан ўтиб борар экан, пировард натижада Аллоҳга эришади ва ўшанда унда маст беҳудлик ҳолати рўй беради. Инсон ўзининг ўзигини йўқотади ва Аллоҳ бағрига сингиб кетади. Инсон шу ҳолатда бўлганида унинг оғзидан шундай (шариат нуқтаи назаридан, тилга олишнинг ўзи гуноҳ бўлган) сўзлар чиқиб кетиши мумкин. Зотан, у ҳақиқатни англади, Аллоҳ ва инсон вужудининг ягоналигини ҳис этди. У афсонавий оламга киради ва ўзининг олам сабабига дахлдорлигини кўради. Бу ҳолатда исмлар, сифатларнинг тажаллийсини ўз атрофида кўриб, ўз зоти ва бошқаларнинг вотивини кўриб, ўзида Худо зоти ва сифатларининг нусхасини кўради. Мастлик ҳолати рўй беради. Ҳақиқатни англагандан шундай маст бўладики, ўзининг моддий сезгиларидан ажралади (фано филлоҳ). Бу мақомда намоз фарз эмас, чунки айтилганки, маст пайтда намоз ўқилмасин (Ла тақраб уссалата ва ангум суқара). Унинг мактаби «тайфурия» деб аталди. Жунайд Бағдодий мактаби эса сукр йўналишига қарама-қарши ўлароқ, саҳв, яъни хушёрлик концепциясини илгари сурди. Жунайд 909 йилда Наҳовандда тугилган бўлиб, Бағдодда яшаган. Тасаввуф илмини тоғаси Сирри Сақатий, устозлари Ҳорис Муҳосибий ва Муҳаммад Қассоб номли машҳур суфийлардан ўрганди. У тасаввуф илмини тартибга солишга ҳаракат қилган, шариат ва тасаввуфий илмларни бир-бирига мувофиқлаштиришга ҳаракат қилган илк мутафаккирдир. Унинг асосий гояси шундан иборатки, инсон руҳий ҳол-мақомлардан юксалиб, Аллоҳ васлига эришганда саҳв, яъни хушёрлик йўлини танлаши керак. Шунда инсон шариатга хилоф гаплар ва хатти-ҳаракатларни амалга оширмайди. Аксинча, унинг шу мақомда тўхташи кейинги суфийларнинг тўғри тарбияланишига хизмат қилади. Жунайд

Бағдодий, масалан, ўз қарашларини саккиз турли қалб сифатлари устига қурди, яъни ризо, эркинлик, сабр, сукут, тажарруд (оламдан ажралиш), жуи-суф либос кийиш, дарвешлик ва фақирлик. Бу сифатлар пайгамбарлар ҳаётига хос бўлиб, Иброҳим, Исҳоқ, Яъқуб, Закариё, Яхё, Мусо, Исо ва Муҳаммад расулуллоҳга хос сифатлардир. Солик, яъни суфийлик йўлига кирган киши пайгамбарларнинг ҳар бирининг йўлини танлаши мумкин ва ўз мақомини қўлга киритиши мумкин. Унинг мақоми то Аллоҳ унда ўзини намоён этмагунча давом этаверади. Масалан, Ҳазрат Усмоннинг мақоми камтарлик-тортинчоқлик, Ҳазрат Алиники қалб озодлиги, Имом Ҳасанники сабр ва Имом Ҳусайники ҳақиқатда қоним туришидир. Суфийлар назарида энг буюк мақом Муҳаммад расулуллоҳникидир. Бу мактабга хос бўлган асосий хусусият мувоқабат усулининг устуворлигидадир. Жунайд Бағдодий оддий ҳаёт кечириш, фақирлик, сиёсатга пассив муносабатда бўлиш, барча қийинчиликларга сабр ва сукут билан жавоб қайтариш орқали нафси енгилни тарғиб этди.

Жунайд Бағдодийнинг фикр-қарашлари кўплаб суфийлар учун дастур ул-амалга айланган. Имом Қушайрий ва Имом Ғаззолий каби буюк мутафаккирларнинг дунёқарашларига катта таъсир кўрсатган.

Суфийлар ичида зоҳидликни қоралаганлар ҳам бўлган. Шулардан бири Абу Ҳасан ибн Муҳаммад Нурийдир. У Бағдодда туғилиб, Марв ва Ҳирот ораллигидаги Боғсу манғачасида IX аср охирида яшаган. У Зуннун Мисрийнинг шогирди бўлиб, зоҳидликни қоралаган ва «ёлғизлик-шайтонга яқинлашишдир» деган. У инсонларнинг ичидаги фикрини ўқий олгани ва яна айтишларича, кулганида қоронғу уй ёришиб кетгани учун «Нурий» ва ҳақиқатни гапиргани учун «Жосус ул-қулуб» – қалбларни ўғирловчи, деган номларга сазовор бўлган. У саховатпешаликни тарғиб этди. Унинг ақидаси бўйича, бу дунё қурбонлик қилиш учун ярагилган, яъни инсон ўзининг энг сеvimли нарсасини Аллоҳ йўлида сарф қилмас экан, бахт-саодатга эриша олмайди. У Жунайд Бағдодий билан бирга бозорларда юриб қўлидаги бор нарсаларни халққа улашиб юрар эканлар. Унинг мактаби «нурия» деб аталди.

Суҳайл ибн Абдуллоҳ Тустарий мактаби танлаган йўналиш «Мувоҳада йўли» дейилади. Суҳайл нафси ўлдириш тарафдори эмас, балки уни тарбиялаш тарафдоридир. Ёмондан яхши фазилатлар касб этишга ўтиш суҳайлийлар гоёсининг мағзидир.

Суфийлар илк зоҳидлардан фарқи ўлароқ, энди муҳим мистик билимларни тарғиб этишга, руҳий покланиш, руҳан камолотга эришув йўлларини далиллашга ўта бошладилар. Зуннун Мисрий «суфийлар – сўз ва амали бир бўлган ва дунёдан алоқасини узганлардир», дейди.

Доимий риёзатлар ва турли руҳий машқлар ҳамда ўз «Мен»ини йўқотишга қаратилган ҳаракатлар натижасида суфийлар ўзларида гайритабиий ўзгаришларни сездилар. Ақл ва мантқ тушунтиришга ожиз олам сир-

синоатларидан воқиф бўдилар. Бу даврларда уларнинг мистик ҳоллари тарғиб қилинмас, улар ўзларида сезган кушфотларни яширишга ҳаракат қилганлар. Ай-тиш мумкинки, шу даврларда бу соҳада йигилган тажриба, тасаввуфдаги руҳий ҳолатлар, тажрибадан ўтган ҳол мақомларидаги илоҳий муқошафалар борасида муайян назарий хулосалар қилиш вақти келган. Абу Қосим ал-Кушайрийнинг «Рисола фил илм ал-тасаввуф» асарида тасаввуф илми дастлаб рамзлар ва ишоралар орқали таълим берилгани, суфийлар бир-бирлари билан суҳбатларда бир оғиз сўз ишлатмай ботин тилида гаплашишгани, Зуннун Мисрий биринчи бўлиб бу илмни қоғозга туширгани, Жунайд Бағдодий уни такомиллаштиргани, Абу Бакр Шиблий эса бу ҳақда масжид минбаридан биринчи бўлиб халққа эълон қилгани қайд этилган.

Тасаввуф мактаблари кейинги асрларда йўқолиб, уларнинг ғоялари бирлашиб кетди ва асосан, ижод аҳли, олимлар ва мутафаккирларнинг дунёқарашларида сақланиб қолди.

Машҳур суфий мутафаккир Боязид Бистомий (ваф. 874й.) ғоялари Ибн ал-Арабийнинг «Ваҳдат ал-вужуд» деб ном олган таълимотида катта ўрин эгаллади. Бу – илоҳий тажаллиёт назариясидир. Унга кўра, Аллоҳ тажаллиётда ўзини кўрсатади. Инсон сезгилари «илоҳий нур» бўлган илоҳий тажаллиётни ҳис этиши мумкин. Илоҳий моҳият инсон қалбида яширин. Инсоннинг жоҳиллиги шундаки, у ҳақиқатни ўз вужудидан излаб топиши кераклиги ҳақидаги бурч ва вазифани унутиб қўйди. Суфий символикасида қалб бир вақтнинг ўзида ҳам илоҳий билимлар маҳзани ва ҳам мистик билиш органи ҳисобланади. Қалб худди кўзгу каби илоҳий нурни акс эттиради, унда Ҳақ қиёфасини кўриш учун яхшилаб тозалаш керак. Илоҳга бўлган ишқ, чексиз муҳаббатгина Қалбнинг мусаффолигини таъминлайди.

«Илоҳий ишқ» концепцияси бўлган бу таълимот Мовароуннаҳрда XIV–XV асрлардан эътиборан халқ орасида оммавийлаша бошлаган. Бу ғоянинг тарафдорлари тасаввуф тариқатларига кирмаган. Уларни «вужудийлар» деб атаганлар. Айниқса, шох саройларида ташкил этилган мушоираларда «вужудийлар»га хос диний ҳурфикрлик, Аллоҳга Яратувчи, Яратиш ва Эзгулик манбаси сифатида қараш талқини устувор бўлган. Зиёлилар, гарчи, ўз қарашларида «Ваҳдат ал-вужуд» таълимотига эргашсалар ҳам, бу уларнинг оддий мусулмон учун фарз бўлган диний ибодатларни бекаму кўст бажаришларига монелик қилмаган. Улар шеърсевар халқ бўлиб, форсий ва туркий шеърятнинг ашаддий мухлислари эди. «Ваҳдат ал-вужуд» таълимоти шеърятнинг нозик нуқталарини тушуниш, Илоҳий ишқ моҳиятини англашга кенг имконият берарди. Таълимот тарғиботи хонлар саройида, йирик амалдорлар ва маърифатпарвар зотлар ташкил этган шеърхонлик тўғрақларида бўлиб борилган. Эркаклар алоҳида, аёллар алоҳида ўз йиғинларини ўтказиб

борганлар. «Ваҳдат аҳли» аталмиш бу зиёлиларнинг давралари ижод билан шуғулланувчи эътиборли шеършунос шахслар томонидан бошқарилган.

Улар асосий ишларидан бўш вақтларда йигинлар ташкил этиб, «Ваҳдат» сирларидан сўзлагувчи бадиий асарлар мутолааси ва шарҳини тинглаганлар. Йигинларда Жалолиддин Румий, Абдулқодир Бедил, Ҳофиз Шерозий асарлари мутолаа ва талқин қилинган. Айниқса, Алишер Навоий асарлари жуда севиб ўқилган. Буюк мутафаккирнинг асарларида ўз аксини топган гайб хабарлари, илоҳий ишқ дарси шеърят ихлосмаңдлари фантазиясини бойитган, бетакрор завқ-шавқ берган ва уларни бадиий ижодга илҳомлантирган. Ундан кейинги ўринда Бедил ва Машраб шеърятти туради. Булардан ташқари, Шарқнинг буюк сўз даҳолари Фирдавсий, Саъдий ва Жомий ва Фузулий асарлари ҳам кўп ўқилган.

ТАСАВВУФ ТАРИҚАТЛАРИ

Тасаввуф тариқатларининг юзага келиши Х^{II}–Х^{III} асрларда кенг минтақаларга ёйилган тасаввуф мактабларининг бир-бирларидан фарқланиб бориши билан боғлиқдир. Суфийлар минтақада қадимдан илдиз отган, кейинчалик исломлаштирилган мистик тасаввурлар билан бир қаторда, бошқа эътиқодларда мавжуд бўлган метафизик қарашлар ва психо-техник усуллари ижодий ўзлаштира бошладилар. Бунинг натижасида мактаблар ўртасида айрим қарашларда тафовут кўзга ташлана борди.

Х асрдан бошлаб Ироқ, Мисрдаги суфия работ ва завиялари суфийларнинг муваққат кўноқлари эмас, балки тарбия масканларига айланди. Тариқатларнинг илк шаклланиш босқичи бўлган бу даврда «пир-мурид» – тарбия шакли бўлмаган ва мистик-метафизик ғоялар таҳлили устозлар томонидан шогирдларга умумий тушунтириш йўли билан, суҳбатлар кўринишида сингдирилган. Зикр ва муроқабга техникаси ҳам йога аъёналаридан ижодий фойдаланилган ҳолда такомиллаштирилган.

Тасаввуф дастлаб ислом ақидаларидан *оғишмаслик*, *нафсни енгиш*, *хулқни тузатиш* ва юксак ахлоқий фазилатларни касб этиш орқали камолотга эришиш, Аллоҳни таниш, ҳақиқатни излаш ҳаракати сифатида пайдо бўлган бўлса, кейинги босқичларда ақлий-мантиқий тафаккурга эрк берилиши натижасида ўзаро зиддиятли кўплаб фалсафий назариялар билан қоришиб кетди ва муайян ҳудудлар, даврлар ва замонларда жамият мафкураси, эътиқоди, тарбиявий усуллари билан ўзаро муносабатда ривожланган мураккаб тизимга айланди. XII асрдан бошлаб, тариқатлар шаклланиб, тугал ташкилотга айланди. Риғфойи (ваф. 1182й.), Юсуф Ҳамадоний (ваф. 1140й.), Қодирий (ваф. 1166й.), Суҳравардий (ваф. 1168й.) Хуросонда энг дастлабки тариқатларни ташкил этдилар. Суфийликнинг шахс камолотига даҳлдор тамойиллари ишлаб чиқилди. Хуллас, XII–XV асрларда илми ирфон ривожини фалсафий-мантиқий-ақлий тафаккур йўналишидаги на-

зарияларнинг пайдо бўлишига ва тасаввуфнинг тариқатлар доирасида Кичик Осиё, Африка, Ҳинд, Хитой, Марказий Осиё минтақаларига тарқалиб, у ерларда мавжуд турдош ғоялар ва тарбия усулларини ўзига сингдиришига олиб келди.

Суфийлик ҳаракати Мовароуннаҳрга Хуросондан кириб келди. Бу давр мумтоз тасавуф тариқатларининг шаклланиш даврига тўғри келади. Мовароуннаҳрда тасавуфий-мистик қарашлар икки йўналишда ривожланган. Биринчиси, тасавуф тариқатларига уюшган суфийларнинг ахлоқий камолот қасб этиш орқали мистик билимни оширишидир. Бу йўналишга Жунайд Бағдодий (X аср) қарашлари асос бўлган. Бағдодийнинг таълимотида бош ўринда турган турли руҳоний машқлар ва мувоқабат Мовароуннаҳрдаги барча тариқатларнинг асосий машғулотли бўлган. Мовароуннаҳрда шаклланган яссавия, хожагон-нақшбандия ҳамда кубровия тариқатлари ўз ривожланиш босқичларида тўлалигича Жунайд Бағдодий ғояларига амал қилганлар. Жунайд Бағдодий ўз қарашларини қалбнинг ризо, эркинлик, сабр, сукут, тажарруд (оламдан танҳо ўтиш ёки нафдан ажралиш), жун-суф либос кийиш, дарвешлик ва фақирлик каби саккиз сифати устига қурди. Бу сифатлар пайгамбарлар ҳаётига хос бўлиб, суфийлик йўлига кирган киши пайгамбарларнинг ҳаётига тақлид қилиб яшаши керак. Суфийлар назарида энг буюк мақом Муҳаммад расулуллоҳникидир.

Бухорода шакланган хожагон тариқати Абдухлоқ Гиждувонийнинг

Хуш дар дам

Назар бар қадам

Сафар дар ватан

Хилват дар анжуман—

деган таълимотига асосланган тамойилни ривожлантирди. Бу нақшбандия тариқатида, айниқса, ёрқин намоён бўлди. Аслида ушбу тариқатнинг нақшбандия деб номланиши кейинги асрларга хос. Ўрта Осиёда яратилган манбаларда у тариқати хожагон – хожалар тариқати деб келтирилади. Дарҳақиқат, Баҳоуддин Нақшбанд янги тариқатга асос солгани ҳақида на ўзи ва на унинг издошлари маълумот қолдирмаганлар. У хожагон тариқати силсиласини бошлаб берган Абдухлоқ Гиждувоний таълимотини ривожлантирган буюк пир ҳисобланади. Тариқатни унинг исми билан боғлаш ҳоллари дастлаб XV асрнинг иккинчи ярмида Хиротда кузатилган.

Марказий Осиёда кубровия, яссавия, хожагон-нақшбандия ва қодирия тариқатлари фаолият кўрсатгани фанга маълумдир. Кубровия ва қодирия тариқатлари муайян ҳудудларда катта ижтимоий мавқега эга бўлган бўлсаларда, яссавия ва нақшбандия каби умуммамлакат миқёсида ижтимоий-сиёсий нуфузга эга бўлмаганлар. Нақшбандия XVI асрдан эътиборан, ҳатто, яссавиянинг таъсир доирасини камайтиришга муваффақ бўлган ижтимоий тузилма даражасига кўтарилди.

Хожагон-нақшбандия таълимоти бошқаларидан, асосан, зикр услуги билан фарқ қилади. Абдуллоҳиқ Гиждувоний бошлаб берган Аллоҳни яширин, хуфя тарзда қалбан зикр этиш методи Нақшбанд томонидан тариқатнинг асосий белгиси даражасига кўтарилиб, унинг тўрт машхур тамойили ўн биттага етказилган.

Тарбиявий тамойилларда ушбу тариқатнинг бошқалардан деярли фарқи йўқ. Барча машхур тариқатларда бўлгани каби унда ҳам асосий ургу ислом арконларини яхши билиш, Муҳаммад пайгамбар хуқ-атвори, фазилатларини ўзлаштиришга берилади. Мансаб, мол-давлат, ҳукмдорлар даврасига интилиш каби инсоннинг маънавий камолотига ҳалақит берадиган иллатлар қораланади.

Нақшбандия тарихига назар ташласак, XV асрдан эътиборан ушбу тамойилларнинг ҳукмдорлар ва мол-давлатга муносабат билан боғлиқ жиҳатлари эркинлаштирилиб, баъзи рухсатлар берилаганлигини кўрамиз. Бу, асосан, Хожа Аҳрор фаолиятининг сиёсийлашуви билан боғлиқдир.

Маълумки, чингизийларнинг қарийб икки асрлик истилоси даврида Ўрта Осиё халқларининг буюк тарихи, маънавий қиёфаси унутилаёзган, маданияти таназзулга юз тутган эди. Соҳибқирон Амир Темурнинг буюк ислохотчилик сиёсати туфайли Мовароуннаҳр илм-фан, санъат ва исломий маданият маркази сифатида ўзининг қадим шухратини тиклади.

Аммо унинг вафотидан кейин юз берган сиёсий воқеалар, империянинг иккига бўлиниб кетиши, вассал давлатларнинг мустақилликка эришуви, темурийзодалар ўртасида сиёсий низоларнинг, тож-тахт учун курашларнинг авж олиши Амир Темур обод ислом диёрига айлантирган қудратли давлатнинг емирилишини, халқнинг бахтсизлигига сабаб бўлгучи қиргинбарот урушларни келтириб чиқаришини муқаррар қилиб қўйди. Шундай шароитда Хожа Аҳрор халқ тақдири ва давлат манфаатларини ўйлаб, буюк маданият ва бебаҳо маънавий қадриятларни сақлаб қолиш йўлида подшоҳлар ва шахзодалар орасига тушишга, ўзаро низоларни тинчлик йўли билан ҳал қилишга ҳаракат қилди. Бундай шароитда сиёсатга аралашмаслик темурийлар империясининг таназзули даврида халқ бошига ёғилаётган балоларга бефарқ бўлиш демак эди. Хожа Аҳрор халқ тақдири учун қайгуриш, султонларни адолатга чақириш масаласини суфийларнинг бурчи даражасига кўтарди. Хожа Аҳрор ўша давр шароитини тушунтириб, айтади: «Бу замонда подшоҳлар ҳузурига бориб мазлумлар ва ҳожатмандларнинг мушқулини осон қилишдан яхши ҳислат бўлмас. Шунга эришмоқ лозимки, бир мазлумнинг арзини султонларга етказиб унга мададкор бўлиш, адолатсизлик ҳамда зулмни бартараф қилиш учун барча куч ва гайратни аямаслик керак». Шунингдек, унинг шахзодалар ўртасидаги сиёсий можароларни ҳал қилишда фаол иштирок этиши султонлар ўртасида обрў-эътиборининг янада ошишига олиб келди. Ҳукмдорлар томонидан миннатдорчилик рамзи сифатида ҳадя қилинган ер-сувлар Хожа Аҳрордек

суфийнинг қўлида тариқат тамойилларига зид равишда ортиқча мол-мулкнинг тўпланиб қолишига сабаб бўлди.

Шунга қарамасдан, у умрининг охиригача нафсини жиловлаб, қаноат ришталарини маҳкам ушлаган буюк дарвешлигича қолди. Хожа Аҳрор муридларни мол-дунёга боғланишдан қайтарганлиги қуйидаги сўзларидан ҳам сезилади: «...менинг сизларга мол-дунёни ман этишим, дунёни сизлардан дариг тутишим бахиллик ёки хасисликдан эмас, балки сиз бу дунё (бойлик) билан овора бўлиб, маънавият, охират саодатидан ва мақсуд жамолидан маҳрум бўлиб қолмасликларингизни хоҳлайман».

Айтишларича, у ўзига тегишли мол-мулкка мутлақо даъво қилмаган ва умумжамоа мулки сифатида қараган. Унинг яқин шогирди ва халифаси Муҳаммад қози ёзади: «Ҳазрат мол-мулкларининг барчаси фуқаро учун сарфланарди. Баъзан эса харажат даромаддан кўп бўлар ва йилнинг охирида қарздор бўлиб қолардилар».

Нақшбандиянинг тарбия тамойилларига киритилган яна бир ўзгариш Махдуми Аъзам Аҳмад Косоний (1461–1542) шахси билан боғлиқ. Махдуми Аъзам Хожа Аҳрордан кейин XVI асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий ҳаётида чуқур из қолдирган буюк нақшбандий суфийлардандир. Бу давр Ўрта Осиё нақшбандия тармоғи тарихида ҳаёт-мамонт даври ҳисобланади. Шайбонийларнинг Мовароуннаҳрни эгаллаши билан юзага келган сиёсий беқарорлик, маданий инқироз ва ўзаро урушлар Ўрта Осиё ҳудудида мавжуд турли суфийлик тариқатларининг биринчилик учун зимдан кураш бошлашларига қулай шароит яратган эди. Махдуми Аъзам Мовароуннаҳр нақшбандия корхонаси учун масъул шахс сифатида тариқат обрў-эътиборини муносиб равишда сақлаб қолишга ҳаракат қилади ва хонларнинг эътиборини қозонишга муваффақ бўлади.

Унинг асосий асарлари хонлар учун ёзилган бўлиб, уларда тариқат масалалари, силсила тарихи, турли тариқатлардаги зикрлар таҳлили, ҳукмдорларнинг фазилатлари, тасаввуф илмлари тушунтирилган. Махдуми Аъзам ҳукмдорларни хожагон тариқатига киритиш ва уларга суфиёна тарбия бериш тариқат пирларининг муҳим вазифаси деб қарайди.

Хожа Аҳрор фаолиятининг сиёсийлашуви, унинг ортиқча мол-мулк эгасига айланиб қолиши ва Махдуми Аъзам томонидан илгари сурилган «тариқат ва салтанат бирлиги» гоёси тасаввуф ақидаларига зид бўлса-да, бу буюк пири комиллар халқ тақдирига масъулликни асосий вазифа деб билдилар, юрт тинчлиги, эл осойишталигини сақлашда ҳукмдорларга яқиндан ёрдам беришни ўзларига бурч санадилар. Уларнинг ҳаракатлари тарихий шароит тақозо қилганда замон ва даврга мослашувчанлик тариқатлар табиатига ҳам бегона эмаслигини кўрсатади.

Аммо Махдуми Аъзам Аҳмад Косоний вафотидан сўнг Мовароуннаҳр нақшбандия корхонаси бир неча алоҳида даргоҳларга бўлиниб кетди: марказий шаҳарлар бўлимиш Самарқанд ва Бухорода нақшбандия тараққиёти учун Жуйбор шайхлари жавобгар бўлсалар, Фарғона, Тошкент ва Ҳисор Мавлоно Лутфуллоҳ Чустий ва бошқа халифалар тасарруфига ўтди. Махдуми Аъзамнинг бошқа халифалари ҳам ўзларига хайрихоҳ хонлар мададида Мовароуннаҳр ҳудудини ўзаро бўлиш учун кураш бошладилар. Бу курашда бошқа тариқатлар хусусан, яссавия (Абдулқодир Турбатий) ва кубровия (Шайх Ҳусайн Хоразмий) ҳам фаол иштирок этгани ҳисобга олинса, ўша даврда жойлардаги тариқат пешволари ўртасидаги рақобат нечоғли шиддатли тус олганини яхши тасаввур қилиш мумкин. Бу, натижада, уларни ўз зиммаларидаги аввал-бошдан юклатилган улкан ва масъулиятли бурч – оддий халқни, жамиятни тарбия қилиш вазифасидан чалғита бошлади. Шу даврда яшаган турли тариқатлар пешволари ҳақида ёзилган маноқибларда ушбу курашларни ақс эттирган маълумотлар кўп.

Шу даврларда мамлакатда ҳукм сурган сиёсий беқарорлик, маданий таназзул Ҳиндистон ва Афғонистон ҳудудларидан марду, яъни рад этилган бидъат гоёларга эга бузгунчи гуруҳларнинг Мовароуннаҳрга кириб аҳоли ўртасида ўз мафкураларини тарғиб этишларига қулай шароит яратиб берди. «Сабот ул-ожизин» асарига ёзилган шарҳларнинг бирида ўша пайтларда кенг тарқалган 14 та бидъат таълимот ҳақида маълумот берилган. XVI–XVII асрларда ҳудуддаги суфийлик тариқатлари, айниқса, нақшбандия сафларидаги манфаатпарастлик, мансабпарастлик иллатларини йўқотиш учун соғлом фикрли айрим суфийлар томонидан жиддий уринишлар бўлгани шубҳасиз. Ўрта Осиёда Шайх Аҳмад Сирҳиндий-Имом Раббоний гоёларининг ёйилиши қайсидир маънода шу ҳаракат билан боғлиқдир. Шундай бўлса-да, тариқат пирларининг хонлар даврасига интилиши, катта вақфларни қўлга киритишга ва мол-мулк тўплашга ҳаракат қилиши одат тусини олди. XVII–XVIII асрларда яшаган машҳур ўзбек суфий мутафаккири ва шоири Суфи Оллоёр тариқат пирлари ва уламоларнинг ана шу тоифасига қарши курашган улуғ сиймолардандир.

XVIII–XIX асрларда нақшбандия тариқатининг тобора «дунёвий»лашиб бориш жараёни одатий ҳолга айланди. Тариқат деганда асосий вазифаси фақат зикр билан муттасил шуғулланиш бўлган алоҳида гуруҳлар тушунила бошланди. Бу фақат Ўрта Осиё нақшбандиясига хос ҳодиса эмас. Худди шу ҳолатни Ҳиндистондаги нақшбандия-мужаддия ва Туркиядаги нақшбандия-мужаддия-ҳолидия тармоғи фаолиятида ҳам кўриш мумкин. Нақшбандийлар мамлакат ҳудудларини кўпроқ ва тезроқ ўз таъсир доираларига тортиш мақсадида кўплаб пир-муршидаар тайёрлаб, маълум ҳудудларга тайинлаш пойгасига тушдилар. Жойларда-

ги вакил-халифалар ҳам ўз тармоқларини ташкил этганлар. Натижада тариқат мактаблари сони ортиқ даражада кўпайиб, буюк хожагонларнинг мурид танлаш қонун-қоидалари бузилиб кетди. Махсус мурид овлари ташкил этилиб, назр бериш имконияти бор ҳеч бир кимса назардан қочирилмайдиган бўлди. Қалбаки шажара ясаб, саййидлик даъво қилиш ҳолатлари пайдо бўла бошлади. Қабристонлар кунжида манзил қуриб, сохта обрў орттиришга, пайгамбаримизнинг саҳобаларию имомзодаларнинг сохта қабрларини ясаб авом халқни ўз таъсир доираларига тортиш ҳаракатига зўр берилди. Кўпчилик халифалар шахсий манфаат юзасидан муршидларини илоҳийлаштириб, уларнинг шахсига сизгинишни ташкиллаштирдилар, замондош ёки машҳур авлиё суфийларга рақобат тарзида, бўлган-бўлмаган кароматларини бўрттириб, ўз пирларининг валийлик даражаларини олий мақомларга кўтардилар ва шу орқали келажак тирикчилиги учун мустаҳкам пойдевор ясаб олишга интилдилар. Бу эса аста-секин мамлакатнинг катта-кичик туманларида дафн этилган пирларнинг қабрлари сизгиниш объектига айланишига хизмат қилди. Турли сохта қабрларнинг пайдо бўлиши шу даврга алоқадор ва сабаблари юқоридаги мулоҳазалар билан изоҳланади. Албатта, жамият тариқатнинг мумтоз идеалларига содиқ қолган ҳақиқий пир-муршидлардан холи бўлмаган. XIX асрда Ўрта Осиёга келган рус саёҳатчилари ва олимлари ана шундай обрўли пир-муршидларнинг бир нечасини қайд этганлар. Аммо қудратли пир-муршидлар ҳам мамлакатда илдиз отган сохта авлиёликнинг пайини қирқа олмаганлар.

XIX асрга келиб, пирлар шугулланиши лозим бўлган халқ ғамини енгиллаштириш, хайр-саховат ишларига бошчилик қилиш, халқни Расулulloҳ суннатлари асосида юксак ахлоқли қилиб тарбиялаш вазифалари «дастгир»лик, «мушкулкушод»лик ва дуохонлик билан алмашди. Муридлар фақат назр-ниёз манбаси сифатида пирларни қизиқтира бошлади, холос.

IV ҚИСМ. ЎЗБЕКИСТОН – БАҒРИКЕНГ ДИЁР

4.1. ЎЗБЕКИСТОНДА ДИНИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ТИКЛАНИШИ

Маълумки, совет дахрий тузуми даврида давлат томонидан фуқароларнинг диний эътиқоди масалалари жиддий таъқиб этилди. Анъанавий миллий урф-одатлар дин пропагандаси сифатида қаттиқ қораланди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, аҳвол бутунлай ўзгарди. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси фуқароларни том маънодаги виждон эркинлиги ва эътиқод ҳурлиги билан таъминлади. Ўзбекистон аҳолисининг қарийб 90 фоизи ислом динига мансуб халқдир. Мустақилликнинг дастлабки даврлариданоқ давлат фуқароларнинг эмин-эркин ибодат қилишлари, ислом дини арконларини чуқур ўрганишлари ва исломий саводхонликларини оширишлари учун етарли даражада шароит яратди. Қурбон ҳайит (Иъйд ал-адҳа – қурбонлик қилиш байрами), Рўза ҳайит (Иъйд ал-фитр – Рамазон тугашига бағишланган байрам) каби диний байрамлар Президент Фармони билан дам олиш кунини деб эълон қилинди.

Ислом динининг халқимиз маънавий ҳаётидаги муҳим ўрнини ҳисобга олиб, давлат томонидан исломий қадриятларни ўрганишга кенг эътибор қаратилгани, аввало, ўзбек халқининг бой ва буюк маънавий-маданий тарихини тиклаш, унга нисбатан ифтихор туйғуларини ўстириш билан белгиланади. Шу мақсадда 1995 йил 19 май кунини ислом динининг бой маданий меросини ўрганишни кенг йўлга қўйиш учун Тошкент шаҳрида Халқаро ислом тадқиқот маркази ташкил қилинди. Ўзбекистон ҳудудида туғилган, ўзининг бой илмий-маънавий мероси билан ислом дунёсида табаррук зотлар қаторида эътироф этилган буюк диний арбобларнинг таваллуд айёмлари давлат миқёсида нишонлана бошлади. Жумладан, 1993 йилнинг сентябрь ойида Баҳоуддин Нақшбанднинг 675 йиллиги, 1994 йилнинг ноябрида Хожа Аҳрор Валийнинг 590 йиллиги, 1995 йилнинг ноябрида аз-Замахшарийнинг 920 йиллиги ва Нажмиддин Кубронинг 850 йиллиги, 1998 йилнинг октябрида Имом ал-Бухорийнинг 1225 йиллиги, 2000 йилда Имом Мотуридийнинг 1130 йиллиги кенг нишонланди. Буюк бобокалон мутафаккирларимиз юбилейлари муносабати билан ўтказилган халқаро конференциялардан ташқари, ислом қадриятларини ўрганиш ва тарғиб-ташвиқ этиш масалаларига бағишланган турли анжуманлар ўтказишга алоҳида эътибор қаратилди. Жумладан, «Ўрта Осиёда ислом даври қўлёзма асарларини яратиш традициялари» мавзuida ўтказилган халқаро анжуман (1997) исломий меросни асраб-авайлаш ва унинг илгор аъёнларини тиклаш жараёнини яна бир босқичга кўтарди.

1990 йилдан бери Имом ал-Бухорий республика илмий-маърифий маркази томонидан Самарқандда мунтазам ўтказиб келинаётган «Дунёвийлик ва дин» мавзусидаги йиллик халқаро семинар глобаллашув даврида юзага чиқаётган ислом дини билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий ҳодисалар тарихини ўрганиш ишларида муҳим натижаларга эришди.

Совет даврида Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси (САДУМ) деб номланган Мовароуннаҳр мусулмонлари идораси 1995 йилда тарқатилиб, унинг негизда Ўзбекистон мусулмонлари идораси ташкил этилди. Мамлакатимизда ислом динининг ривож-равнақи масалалари билан шуғулланиш унинг зиммасидадир. Ҳозирги кунда унинг тасарруфида 2039 масжид, 10 диний таълим муассасаси, жумладан, 1 ислом институти, 9 мадраса фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон мусулмонлари идораси муассислигида диний-оммабон, диний-илмий адабиётларни чоп этишга ихтисослашган «Мовароуннаҳр» нашриёти, «Ислом нури» ҳафталик даврий газетаси, ҳамда «Ҳидоят» ойлик журнали фаолият кўрсатмоқда. 1992 йилда буюк юртдошимиз, муҳаддислар султони Имом ал-Бухорийнинг «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» («Ишонарли тўғлам») асарининг тўртинчи жилди таржимаси 200 минг нусхада ва учинчи жилди 1994 йилда, иккинчи жилди 1996 йилда 200 минг нусхадан чоп этилди. Ўша йили Қуръони карим маъноларининг Алоуддин Мансур томонидан амалга оширилган биринчи ўзбекча таржимаси «Чўлпон» нашриётида 100000 нусхада чоп этилди. 2002 йилда Абдулазиз Мансур Қуръони карим маъноларининг иккинчи таржимасини тайёрлаб, чоп эттирди.

1995 йилдан Ўзбекистон телевидениесининг Тошкент студияси орқали «Жума ўғитлари» кўрсатуви намойиш этила бошланди. 1997 йилдан биринчи канал орқали «Ҳидоят сари» ҳафталик диний-маърифий кўрсатувлари экранга чиқди.

Республикадаги диний таълим муассасалари фаолияти жамият, дин ва замон талаблари асосида қайта ташкил қилинди. Бугунги кунда уларда диний ва дунёвий билимларни чуқур эгаллаган, янгича тафаккур ва дунёқарашга эга бўлган малакали мутахассислар тайёрланмоқда.

Динни қўллаб-қувватлашга қаратилган давлат сиёсати натижасида мусулмон хотин-қизлар томонидан диний-маънавий меросни ҳар томонлама ўрганиш учун етарли шарт-шароитлар яратилди. Бугун Ўзбекистон мусулмонлари идораси тасарруфида уч хотин-қизлар мадрасаси: Тошкент шаҳрида Хадичаи Кубро номидаги, Бухорода Жўйбори Калон номидаги ва Китоб шаҳрида Хожа Бухорий номидаги ўрта махсус таълим муассасаси фаолият кўрсатмоқда. Уларда жами уч

юзга яқин қизлар таълим оладилар. Шунингдек, ўттиз беш ёшдан ошган аёлларнинг исломий маърифатини ошириш мақсадида бир қанча тайёрлов-маърифат курслари ташкил этилган. Хотин-қизларнинг исломий ўрта махсус таълим муассасаларини тузишдан асосий мақсад—дин соҳасида назарий билимларга эга мутахассисларни тайёрлашдир. Бугунги кунда ушбу таълим муассасаларини битирган мингдан ортиқ қизлар халқ таълими соҳасида, жумладан, боғча ва мактаблар, коллеж ва лицейларда баракали меҳнат қилмоқдалар.

Республика диний таълим муассасаларида Қуръон илми, фикҳ—ислом ҳуқуқи, ақоид, ҳадисшунослик каби диний фанлар билан бир қаторда Ўзбекистон Республикаси умумий таълим тизимида кўзда тутилган барча дунёвий фанлар, жумладан, химия, математика, астрономия, биология, информатика ва яна бир қанча фанлар ўтқилади.

2003 йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Қарорига биноан Тошкент ислом институти ва Ўзбекистон мусулмонлари идораси тасарруфидаги барча диний ўрта махсус билим юрталари битирувчиларининг дипломлари давлат аттестация ҳужжатларига тенглаштирилди. Бу, диний таълим муассасаларини дунёвий давлат таълим муассасалари даражаси билан тенглаштириш ва давлат олий ўқув юрталарида узлуксиз таълимни давом эттириш учун тенг ҳуқуқ ва шарт-шароит яратиш демакдир.

Бугунги кунда Президент Фармониға биноан республиканинг диний мазмунға эға қадимий ва замонавий ёдгорликлари, барча зиёратгоҳлар мусулмонлар идораси тасарруфиға ўтказилган.

Ислом диниға эътиқод қилувчи Ўзбекистон фуқаролариға асосий фарзлардан бўлмиш Саудия Арабистониға ҳаж зиёратиға бориш учун барча имкониятлар ва шароитлар муҳайё қилинган. Ҳар йили Вазирлар Маҳкамаси томонидан «Муборак ҳаж сафарига борувчиларға ёрдам кўрсатиш ҳақида»ги Қарори қабул қилиниб, зиёратчиларға имтиёзли шароитлар яратилиб берилмоқда. Мустақиллик йилларида 50 мингдан зиёд фуқароларимиз муборак ҳаж зиёратини амалға оширдилар. 1992 йилда Президент И. Каримов бошчилигидаги Ўзбекистон Республикаси делегацияси расмий ташриф билан Саудия Арабистони Подшоҳлигида бўлди. Подшоҳ Фаҳд бин Абдулазиз ал-Сауднинг делегация аъзолариға кўрсатган эҳтироми ўлароқ, улар Каъбатуллоҳ — Аллоҳнинг уйиға кириб зиёрат қилишға мушарраф бўлдилар.

Шу давргача 40000 дан ортиқ фуқаро Саудия Арабистонига Умра зиёратини амалга ошириб қайтдилар.

1999 йил 7 апрелда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида асосан Тошкент ислом университети ташкил этилди. Вазирлар Маҳкамасининг Тошкент ислом университетини ташкил этиш бўйича қабул қилган Қарорига асосан, университетнинг «Ислом тарихи ва фалсафаси», «Фикҳ, иқтисод ва табиий фанлар» факультетларида 106 нафар талаба таълим ола бошлади. Университет қошида Исломшунослик илмий тадқиқот маркази ташкил этилди, кейинги ўқув йилидан эътиборан эса академик лицей ҳам ўз фаолиятини бошлади.

Бу яна бир марта Ўзбекистон Республикасида дунёвий давлат ва диннинг уйғун тараққиётига ёрқин исботдир.

4.2. Диний конфессиялар

Жаҳон миллий давлатчилик тарихи, айниқса, мусулмон давлатлари тарихи шуни кўрсатадики, дин, унинг жамият ва сиёсатдаги ўрни масалаларида турли давлатларда турлича муносабат мавжуд. Ҳар бир алоҳида олинган давлат ўз ҳудудида асрлар давомида шаклланган муайян тарихий шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда дин билан муносабатга киришади. Ўзбекистонда ислом динидан ташқари бир қанча диний конфессиялар ҳам мавжуд бўлиб, улар қадим замонлардан бери ислом билан бақамти ривожланиб келган. Шу сабабли мустақилликка эришилгандан сўнг ўтган қисқа давр ичида давлат мамлакатда азалдан ҳукм сурган диний бағрикенглик анъаналарини тиклади ва динларнинг сиёсатга аралашмаслик тамойилини қатъий белгилаб қўйди.

Ўзбекистонда дин мамлакатдаги маданий-маънавий анъаналарнинг ажралмас қисми ва аҳоли маънавий камолотининг асоси сифатида қаралади. Дин ўз олдига ҳеч қандай сиёсий мақсад қўйиши мумкин эмас. Бу меъёр давлатнинг дунёвий бўлиши ва мамлакатдаги барча динларга нисбатан тенгҳуқуқлилиқ ва ўзаро тотувликни таъминлаб беришнинг гарови бўлди.

Ҳозирги кунда республикада 16 та диний конфессия қайд этилган. Уларнинг бир қисми Ўзбекистон учун ноанъанавийдир. Давлат улар билан ўзаро муносабатда, ўз дунёвий хусусиятини ҳисобга олган ҳолда, қуйидаги тамойилларга амал қилмоқда:

- диндорларнинг диний туйғуларини ҳурмат қилиш;
- диний эътиқодларни фуқароларнинг ёки улар уюшмаларининг хусусий иши деб тан олиш;

– диний қарашларга амал қилувчи фуқароларнинг ҳам, уларга амал қилмайдиган фуқароларнинг ҳам ҳуқуқларини тенг кафолатлаш ҳамда уларни таъқиб қилишга йўл қўймаслик;

– маънавий тикланиш, умуминсоний ахлоқий кадриятларни қарор топтириш ишида турли диний уюшмаларнинг имкониятларидан фойдаланиш учун улар билан мулоқот қилиш йўллариини излаш зарурияти;

– диндан бузгунчилик мақсадларида фойдаланишга йўл қўйиб бўлмаслигини эътироф этиш.

Охирги тамойил Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги «Халқаро пакт»нинг 18-моддасига мувофиқ келади. Бу моддада ҳар бир инсоннинг ҳур фикрлаш, виждон ва дин эркинлигига бўлган ҳуқуқини мустаҳкамлаб қўйишдан ташқари, яна бундай дейилади: «Дин ёки эътиқодга сиғиниш эркига фақат қонун билан белгиланган ва жамоат хавфсизлигини, тартибини, саломатлигини ва ахлоқни сақлаш учун, шунингдек, бошқа шахсларнинг асосий ҳуқуқлари ва эркини муҳофаза этиш учун зарур бўлган чеклашлар билангина даҳл қилиш мумкин». Юқоридаги фикрлар маънавият ва маданиятнинг бир қисми бўлган дин билан ундан муайян сиёсий мақсадлар йўлида фойдаланишга уринишларни аниқ ажратиб кўрсатади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда 2219 диний ташкилот эркин фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг энг катталари сифатида Ўзбекистон мусулмонлари идораси, Рус Православ черкови Тошкент ва Ўрта Осиё Епархияси, Евангел христиан-баптистлари черкови, Рим-католик черкови, тўлиқ Евангел христианлари черкови, Ўзбекистон Инжил жамиятини кўрсатиш мумкин. Шунингдек, 154 христиан черкови, 8 яҳудий синагогаси, 1 баҳойлар уюшмаси, 1 Кришна жамияти, 1 будда ибодатгоҳи мавжуд.

12 диний таълим муассасаси қаторида 1 православ ва 1 христиан протестант семинарийси давлат рўйхатидан ўтган.

Мамлакатимизда ислом динига қандай шароитлар яратилган бўлса, бошқа динларга ҳам худди шундай эмин-эркин ибодат ва озод фаолият учун барча шароитлар муҳайё қилинган. Ҳар йили мазкур диний ташкилотларнинг 120 дан ортиқ вакили Исроил, Греция ва Россиядаги диний зиёратгоҳларга сафар уюштирадилар, хорижга эътиқодий зиёратга йўл олувчилар учун бериладиган имкониятлардан фойдаланмоқдалар.

Мамлакатда исломий муҳим саналарни нишонлаш билан бир қаторда бошқа конфессияларнинг ҳам диний мазмундаги бир қанча тадбирлари мамлакат миқёсида атрофлича нишонланди. Жумладан, 1996 йилнинг ноябрь ойида Рус Православ черкови Тошкент ва Ўрта Осиё Епархиясининг 125 йиллиги, 1996 йилнинг декабрь ойида Марказий Осиёдаги ягона Евангел-лютеранлар жамоасининг 100 йиллиги кенг кўламада

нишонланди. 1995 йилда «Бир само остида» халқаро христиан-мусулмон конференцияси ўтказилди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон диний бағрикенгликнинг, конструктив конфессиялараро мулоқотнинг, давлат институтлари ва диний ташкилотлар ўртасидаги ўзаро манфаатли ҳамкорликнинг ёрқин намунасидир.

4.3. ЎЗБЕКИСТОНДА ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИ

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида Виждон эркинлиги ҳуқуқи (31-модда), диний ташкилотлар ташкил қилиш ва уларга кириш ҳуқуқи (34, 56, 58-моддалар), қонун олдида тенгҳуқуқлилиқ ва давлатнинг диний ташкилотлар ишига аралашмаслиги (57-модда) каби масалалар ўз ифодасини топган. Конституция динлараро нифоқни тарғиб этувчи диний бирлашмаларни, шунингдек, сиёсий-диний партияларни ташкил этишни ман этади. Виждон эркинлиги борасида конституциявий меъёр диний ташкилотлардан бир-бирларига бағрикенглик тамойили асосида муомала қилишни талаб қилади.

Конституциянинг 61-моддасида яна бир муҳим демократик қонда акс этган: «Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ва қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний ташкилотлар фаолиятига аралашмайди». Демак, диний ташкилотлар ўз фаолиятида мустақил бўлиб, ҳар бир диний уюшма ўз ички масалаларини мустақил ҳал қилади.

Давлат ва дин ўртасидаги ўзаро алоқаларни уйғунлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурда Дин ишлари бўйича қўмита ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони (1992) асосан диний ташкилотлар фаолиятининг дунёвий қисмини мувофиқлаштириб турувчи махсус давлат органи тузилган.

Конституциявий меъёрларнинг ҳаётга татбиқ этилишини таъминлаш механизми Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонунида янада мустаҳкамланди (1998). Ушбу қонун – мазкур соҳада шаклланаётган ижтимоий муносабатларни моҳиятан янги поғонага олиб чиқувчи муҳим ҳуқуқий асосдир. Қонуннинг 5-моддасида келтирилган қонда бағрикенглик тамойилини ифодалайди: «Давлат турли динларга эътиқод қилувчи ва уларга эътиқод қилмайдиган фуқаролар, ҳар хил эътиқодларга мансуб диний ташкилотлар ўртасида ўзаро муроса ва ҳурмат ўрнатилишига кўмаклашади, диний ва ўзга мутаассибликка ҳамда экстремизмга, муносабатларни қарама-қарши қўйиш ва кескинлаштиришга, турли конфессиялар ўртасида адоватни авж олдиришга қаратилган хатти-ҳаракатларга йўл қўйилмайди.

Давлат диний конфессиялар ўртасидаги тинчлик ва тотувликни кўллаб-қувватлайди. Бир диний конфессиядаги диндорларни бошқасига киритишга қаратилган хатти-ҳаракатлар (прозелитизм), шунингдек, бошқа ҳар қандай миссионерлик фаолияти ман этилади. Ушбу қонданинг бузилишига айбдор шахслар қонун ҳужжатларида белгиланган жавобгарликка тортиладилар».

4.4. Диний мутаассиблик таҳдиди

Мустақилликнинг дастлабки йилларида исломни эркинлаштириш жараёнида ҳаддан ташқари кўп масжид ва мадрасалар очилган эди. Уларнинг кўпчилигида диний билимлари саёз ва илмий салоҳияти талаб даражасида бўлмаган имомлар ёки хориждан келган даъватчилар ислом дини асосларидан таълим бердилар. Таълим жараёнида араб мамлакатларида, Туркия ва Эронда чоп этилган дарсликлардан фойдаланилди. Натижада 1990 йилларнинг ўрталарига келиб, ёшлар орасида ислом асосларини мутаассибларча талқин қиладиган баъзи гуруҳлар пайдо бўлди. Улар «ислом давлати» қуриш, «кофир» вагандошларига уруш эълон қилиш гояларини кўтариб чиқа бошладилар. Ҳатто исломни сиёсийлаштириш, баъзи оддий фуқаролар онгига турли радикал сиёсий гояларни сингдириш ва бу билан замонавий демократик фуқаролик жамияти қуриш йўлидаги давлат ислохотлари жараёнига тўсқинлик қилишга уринишлар бошланди.

И.А.Каримов ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» китобида Ўзбекистонга нисбатан диний мутаассибликнинг таҳдиди қуйидагиларда намоён бўлаётганини таъкидлайди:

Биринчидан. Ақидапарастликни ёйиш орқали диндор мусулмонларнинг ислохотчи давлатга ишончини йўққа чиқаришда кўринмоқда. Яхшилик йўлидаги ўзгаришларнинг устувор шартлари бўлган барқарорликни, миллий, фуқаролараро ва миллатлараро тотувликни бузиш йўлидаги уринишларда намоён бўлмоқда. Ақидапарастларнинг мақсади демократияни, дунёвий давлатни, кўпмиллатли ва кўп динли жамиятни обрўсизлантиришдан иборатдир.

Иккинчидан. Фундаменталистларнинг адолат ҳақидаги оломонбоп, жозибадор, аммо бақирок ва асоссиз даъватларига кўр-кўрона эргашувчилар ўзгалар иродасининг қули бўлиб қолишини англашимиз лозим. Бу даъватлар охи-оқибатда бундай одамларнинг ақлигагина эмас, балки тақдирига ҳам ҳукмрон бўлиб олишини яққол англашимиз, айниқса, ёшларимиз буни аниқ тасаввур қилиши лозим. Бундай нуфузли одамларга бўйсунмай қўйиш шахсий фожиага

айланиб кетиши мумкин. Қуллаарча мутелик, шахснинг эркисизлик асоратига тушиб қолиши, фикрлаш, саъй-ҳаракат ва ташаббус кўрсатиш эркинлигининг мутлақо чекланиши бунинг энг оғир оқибатларидир. Бизнинг тараққиёт сари интилишимизни эса фикрлаш, ҳаракат қилиш ва ташаббус кўрсатишсиз тасаввур қилишимиз қийин.

Учинчидан. Мамлакат минтақалари аҳолиси ва ижтимоий қатламлар орасида «ҳақиқий» ва «сохта» диндорлик белгилари бўйича қарама-қаршилиқ келтириб чиқаришда кўринмоқда. Бундай ҳол Жазоирда, Афғонистонда миллатларнинг парчаланиб кетишига олиб келди.

Тўртинчидан, Ўзбекистоннинг жанубий чегараларидаги қўшни мамлакатлардаги фуқаролар уруши тўхтамай, давом этиб келаётганлигида намоён бўлмоқда. Бу ҳолат ўзларини чин мусулмон, дин учун курашувчилар деб ҳисоблайдиган, муҳдиш тасаввурларини халқимизга зўрлаб қабул қилдиришни истайдиган террорчилар, жангариларнинг янгидан-янги авлодларини вужудга келтирмоқда.

Мусулмон ва номусулмон мамлакатлар, уларнинг жамоатчилиги орасида ҳам Ўзбекистон ҳақида кўнгилни совутадиган фикр тўғдиришга уринишларда намоён бўлмоқда. Уларга бизни гоҳ даҳрий қилиб, гоҳ эса давлатни исломлаштиришнинг яширинча тарафдорлари қилиб кўрсатишни истайдилар.

Ислом цивилизацияси билан исломий бўлмаган цивилизация ўртасида ялпи қарама-қаршилиқни шакллантиришда намоён бўлмоқда. Бу эса жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш жараёнларига гоят салбий таъсир кўрсатмоқда. Янги мустақил давлатларнинг қолақлигини тургун бир ҳолатга айлантirmoқда. Ундан ҳам даҳшатлиси шуки, одамларни диний заминда «цивилизациялар тўқнашуви»ни кутишга мажбур қилмоқда.

Омманинг онгида дин барча иқтисодий, сиёсий ва халқаро муаммолар ҳамда зиддиятларни ҳал қилишнинг универсал воситаси деган фикрни қарор топтиришда кўринмоқда.

Юрт тинчлиги ва халқ осудалигини таъминлаш зарурати диний экстремизм ва фанатизмга қарши курашни ҳаётий масалага айлантirdи. Терроризм хавфи бутун дунё ҳамжамиятига таҳдид солиб турган бу даврда Ўзбекистон биринчилардан бўлиб халқаро терроризм ва диний экстремизм билан кураш масаласини давлат сиёсати даражасига кўтарди. Ўзбекистон Республикаси мустақилликнинг дастлабки даврлариданоқ диний мутаассиблик ва терроризмнинг инсониятга хавфи, унинг демократия ва инсон ҳуқуқларига зид гоъларининг тарқалишини олдини олиш, унга қарши жаҳон ҳамжамияти биргалиқда кураш олиб бориши лозимлиги тўғрисида жаҳоннинг нуфузли минбарларидан туриб бонг урди. Ис-

лом Каримов БМТда сўзлаган нутқида (1993), ЕХХТнинг Истанбул саммитида (1999) давлат раҳбарлари билан учрашганда терроризм ва унинг манбалари, базалари, фаолиятини бартараф этиш бўйича амалий таклифлар билан чиқди ва «Террорчиликка қарши кураш бўйича халқаро марказ» тузиш таклифини ўртага ташлади.

Муайян хорижий кучларнинг мақсадли ҳаракатлари таъсирида айрим шахслар диний онгининг тобора радикаллашиб бориши ва зўравонликка асосланган хатти-ҳаракатларнинг юз бериши қонунчилик соҳасида баъзи амалий чора-тадбирларни қабул қилишни тақозо этди. Жумладан, «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонунни қайта кўриб чиқиш давр талабига айланди. 1998 йилнинг май ойида қонуннинг янги таҳрири қабул қилинди. Унда диндан сиёсий мақсадларда фойдаланиш, миллатлараро ва турли адоватлар кўзгашга қаратилган хатти-ҳаракатлар учун муайян жиноий ва маъмурий жазо чоралари кўриб чиқилди. Жиноий Кодексга дин ниқоби остида содир этилган жиноятлар юзасидан қатор қўшимчалар киритиб, жазо чоралари белгиланди. Жумладан, ЖК: 145-виждон эркинлигига дахл қилиш, 156-милий, ирқий ва диний адоват ёйиш, 159-конституциявий тузумга раҳна солиш, 216-фаолияти тақиқланган жамоат бирлашмалари ва диний ташкилотлар тузиш, 217-изоҳ – диний йиғилишлар, кўча юришлари ва бошқа диний маросимлар ўтказиш қоидаларини бузиш, 229-изоҳ – диний таълимотдан сабоқ бериш тартибини бузиш, 244-изоҳ – жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига таҳдид соладиган материалларни тайёрлаш ёки тарқатиш.

2000 йилда «Терроризм ва экстремизмга қарши курашни кучайтириш тўғрисида» Давлат дастури қабул қилинди. Унинг асосида ўша йилнинг декабрь ойида Ўзбекистон Республикасининг «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинди.

2004 йил январь ойидан Тошкентда Шанхай Ҳамкорлиги Давлатлари Минтақавий Аксилтеррор Тузилмаси (ШХД МАТ) ижроия кўмитасининг иш бошлаши яна бир бор Ўзбекистоннинг халқаро миқёсдаги обрў-эътибори ортиб бораётганлигини, жаҳон сиёсатининг фаол иштирокчисига айланганини, у танлаган сиёсий йўлнинг тўғрилигини ҳамда ўз халқи манфаатларидан келиб чиқиб саъй-ҳаракатлар олиб бораётганлигининг ёрқин далили бўлди.

4.5. МИССИОНЕРЛИК ФАОЛИЯТИ: МАҚСАД ВА МОҲИЯТ

Инсоният жамият бўлиб яшашга ўтган пайдан бошланган тажовузкорлик, худбинлик ва зўравонлик таҳдидлари турли кўринишлар касб этиб, инсон

ҳаётига, қолаверса, бутун бошли давлатларнинг тақдирига хавф солиб келди. Даврлар ўтган сари уруш қуроллари ҳам такомиллашиб бормоқда. Бугунги кунда ўзга ҳудудларни забт этиш учун ўша давлатга уруш эълон қилиш, лашкар тўплаб бостириб кириш шарт эмас. Ҳозирги давр мафқуравий босқин даврига айланди. Қурол-яроғ, ракета ёки бомбага ҳожат қолмади. Турли «эзгулик» гоялари тарғиботи орқали онги ва шуури забт этилган, маънан «қул»га айлан-тирилган ерлик аҳоли кўмагида ҳар қандай бойлик, табиий ресурсларга эгаллик қилиш мумкин бўлиб қолмоқда.

Йирик давлатлар ўзларининг геосиёсий мақсадларга эришиш йўлида хилма-хил усуллارни ишга солмоқдалар. Жумладан, «Мақсад воситани оқлайди» деган тамойилга амал қилган ҳолда миссионерликдан ҳам фаол фойдаланилаётганини таъкидлаш зарур. Мазкур ҳолат ҳам, миссионерлик бошқа диний эътиқодларга муросасиз муносабатда бўлиш, жамиятда беқарорлик тўлақинини келтириб чиқаришнинг ўта нозик шаклига айлангани ҳақида хулоса чиқариш имконини беради.

Миссионерларнинг асосий мақсади христианликни тарғиб қилиш йўли билан жамиятда хайрихоҳ бўлган гуруҳларни шакллантириш ва тарафдорлар сонини кўпайтириш орқали муайян мамлакат ва ҳудуд устидан назорат ўрнатишдир. Зеро, Юртбошимиз И.Каримов таъкидлаганларидек, «Кудратли давлатлар ва муайян сиёсий марказлар ўз мақсадларига эришиш учун аввало забт этмоқчи бўлган мамлакатларнинг аҳолиси онгини ўзига қарам қилишга интилади».

Миссионерлик сўзи латин тилидаги «missio» феълидан олинган бўлиб, «юбориш», «вазифа топшириш», миссионер эса «вазифани бажарувчи» деган маъноларни англатади. Миссионерлик эса белгиланган вазифаларни ҳал қилишга қаратилган назарий ва амалий фаолият мажмуини билдиради.

Моҳият жиҳатидан диний миссионерлик бир динга эътиқод қилувчи халқлар орасида бошқа бир динни тарғиб қилишни англатади. Миссионер эса ушбу вазифани амалга ошириш учун бошқа эътиқодда бўлган кишилар орасига юборилган шахсдир.

Бугунги кунда миссионерлик фаолияти кўпроқ христиан динининг протестант оқими вакиллари учун хос бўлиб, улар «Миссионерлик ҳар бир диндор учун шарт», – деб ҳисоблайдилар. Улар «Инжил»даги авлиё Марк «Хушхабар»ида қайд этилган христианлар ўз динларини барча халқларга етказишлари зарурлиги тўғрисидаги кўрсатмани бош шиор қилиб олганлар.

Миссионерлар ўз фаолиятларини «инжиллаштириш» кампанияси негизда ташкил этадилар.

XX аср бошларида миссионерлик билан шугулланган ташкилотларни бирлаштириш учун ҳаракатлар бошланиб, илк халқаро протестант миссионерлик тузиламалари шакллантирилди. Биринчи бутунжаҳон протестант миссионерлари конференцияси 1910 йилда Шотландиянинг Эдинбург шаҳрида бўлиб ўтди. Кейинроқ эса «Халқаро миссиялар кенгаши» тузилди. Бу кенгаш «Бутунжаҳон черковлари кенгаши»га аъзо бўлиб, протестант миссионерлигининг фаолиятини йўналтириб турувчи асосий ташкилот ҳисобланади. Мақсад фақатгина Инжилни тарғиб этиш эдими? Бу ташкилотнинг кейинги даврлардаги фаолияти кўздан кечириладиган бўлса, шунга таъкидлаш кераки, дастлаб, православ ва католик мазҳабларини йўқ қилиш, христиан оламида танҳо ҳукмронликка интилиш бўлган бўлса, аста-секин бу мақсадлар кейинги ўринга силжиб, бош мақсад молиявий ва сиёсий манфаатлар асосида қурилди. Миссионерларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳга миссионерликни ўзига хос бизнесга, шахсий бойиш манбаига айлантирган ташкилотларни киритиш мумкин. Бундай ташкилотлар асосчилари эътиқод қилувчилар сонини кўпайтиришдан уларнинг мулки ва бойлигига эгаллик қилиш ҳисобига ўзларининг молиявий имкониятларини яхшилаш ва кенгайтиришдек мақсадларни кўзлайдилар. Иккинчи гуруҳга миссионерликдан сиёсий қурол сифатида фойдаланаётган ташкилот ва уюшмаларни киритиш мумкин. Бундай гуруҳлар ортида муайян ҳудудларга нисбатан ўзининг аниқ геосиёсий режаларига эга бўлган давлатлар ва сиёсий кучлар туриши бугунги кунда ҳеч кимга сир эмас.

Эркин тарғибот олиб бориш ҳуқуқини қўлга киритиш ва фаолият доирасини кескин кенгайтириш мақсадида кўпгина миссионерлик ташкилотлари халқаро нодавлат ташкилоти мақомини олишга интиладилар. Бунинг асосий сабаби шундаки, гаразли миссионерлик фаолияти фош бўлиб қолганда ва ҳақли эътирозларни келтириб чиқарганда улар халқаро ҳуқуқ нормаларини рўқач қилиш ва унинг ҳимоя механизмларидан фойдаланиш, ўз ҳаракатларини хас-пўшлашга ва жавобгарликдан қочиш учун бу мақом қулай имкониятдир.

Замонавий халқаро миссиялар бугунги кунда ўз фаолиятини:

- янги халқаро миссиянинг мақсад ва вазифаларини эълон қилиб, кенг қўламдаги тушунтириш ишларини олиб бориш;
- халқаро миссия таркибида маълум мамлакатга юбориладиган кўнгилли номзодларни аниқлаш;

– кўнгилли номзодлар орасидан бўлажак халқаро миссионерларни танлаб олиш;

– танлаб олинган бўлажак миссионерларни махсус мактабларда ўзлари юбориладиган мамлакат аҳолиси, уларнинг тили, урф-одатлари, фаолият олиб боришнинг самарали воситалари ва усуллари бўйича махсус тайёргарликдан ўтказиш;

– тайёр бўлган миссионерни тегишли молиявий манбалар ва махсус режалар билан таъминлаган ҳолда белгиланган мамлакатга жўнатишдек беш босқичда амалга ошираётганини алоҳида қайд этиш зарур.

Миссионерлар ўз мақсадларига эришиш учун хилма-хил ва турли даврларга мўлжалланган дастурлар ишлаб чиққанлар. Христиан назарийтчиларидан бири Луис Буш христиан миссионерлари алоҳида эътибор қаратиши лозим бўлган ҳудуд – шимолий кенгликнинг 10 ва 40-параллеллари орасида жойлашган, деб ҳисоблаб, уни «10/40 ОЙНА», деб атаган эди. Ушбу параллеллар ораси эса буддавийлик, конфуцийлик, ҳиндуийлик, ислом, синтоийлик ва даосизм динлари кенг тарқалган ҳудудлар ҳисобланади. Бу ҳудудда Осиёнинг 40 га яқин, Африка қитъасининг 20 дан ортиқ давлати жойлашгани эса миссионерларнинг иштаҳаси нечоғлик катта эканини кўрсатади. Ушбу ҳудудда улкан нефть ва газ захиралари мавжудлиги эса миссионерликдан кўзланаётган ғаразли геосиёсий мақсадларнинг асл моҳиятини теранроқ англашга хизмат қилади. Классик геосиёсат наздида ҳам 30–40 параллеллар орасида жойлашган ҳудуд асосий ва ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Миссионерларнинг «10/40 ОЙНА» ҳудудига кирувчи мамлакатларга нисбатан катта қизиқиш билдиришларидан асосий мақсад ушбу ҳудудлардаги халқларни инжиллаштириш йўли билан уларнинг бирдамлигига путур етказиш, ички низоларни келтириб чиқариш орқали уларнинг ривожланишига тўсқинлик қилиш, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жиҳатдан қарам ва тобе қилишдан иборат.

Кўзланган мақсадларга эришишни таъминлаш йўлида миссионерлар учун бир қатор рисоалар ва қўлланмалар ишлаб чиқилган. Масалан, «10/40 ОЙНА» ҳудудига кирувчи мамлакатларнинг ўзига хос хусусиятлари, аҳолисининг диний қарашлари, турмуш тарзи, миссионерлик фаолиятини олиб боришда эътибор берилиши зарур бўлган жиҳатлар ҳақида батафсил маълумотлар шакллантирилган.

2002 йилда АҚШда «Бутунжаҳон христианлиги тенденцияси» китоби нашр этилди. Унда 2000 йилга бўлган кўрсаткичлар ва христианлик 2025 йилгача

эришиши лозим бўлган сифатий ҳолат қиёсий таҳлил қилиниб, саккиз асосий мақсад белгиланган. Хусусан, унда ёзилишича:

– Ер юзи аҳолисининг «Инжил» билан таништирилиши 73,1 фоиздан 100 фоизга етказилиши;

– дунё аҳолиси таркибидаги христианларнинг улуши 33 фоиздан 40 фоизга ўсиши;

– христианларнинг 10 фоизини ташкил қилган миссионерларнинг улуши 20 фоизга кўтарилиши;

– христианлар ўз даромадларининг 1,8 фоизини черков ҳисобига ўтказиб келишган бўлишса, бу кўрсаткич 3 фоизга етказилиши;

– ҳар 3000 кишига 1 та миссионер тўғри келган бўлса, бу кўрсаткич ҳар 1000 кишига 1 та миссионерни ташкил этиши;

– черков мавжуд бўлмаган, аҳолиси 50 000 дан ортиқ 116 та шаҳарнинг барчасида черковлар юзага келиши;

– черковлар тузилмаган 1000 дан ортиқ этник гуруҳнинг ҳар бирида черковлар ташкил этилиши;

– ё умуман таржима қилинмаган, ёки қисман таржима қилинган барча тилларга «Инжил» таржима қилиниши лозим.

Протестант жамоалари ўз аъзолари даромадларининг маълум қисмини черков ҳисобига ўтказишни талаб қилишади. Баъзи черковларда бу нарса мажбурий бўлмаса-да, хайр-эҳсон қилиш кенг тарғиб қилинади. Тадрижий ва агрессив тарғибот олиб борилиши натижасида кишилар «ўз хоҳишлари билан» бор-будларини черковга топширишади.

Бугунги кунда миссионерлик билан шугулланаётган диний ташкилотлар молиявий аҳволларини яхшилаш ва ўз ҳаракатларини моддий таъминлаш мақсадида черковнинг ишончли ва садоқатли вакиллари орқали турли цехлар, фирмалар ва босмаҳоналарга эгалик қилишни ҳам йўлга қўйишга алоҳида эътибор бермоқдалар.

Бақувват хорижлик ҳомийлари бўлган ва ишончли вакиллари орқали юқоридаги каби корхоналарга эгалик қиладиган миссионерлар ўз тарафдорларига ҳар бир янги олиб келинган одам учун сезиларли миқдордаги пул мукофотларини бериш имкониятига эга бўлмоқда.

Протестант жамоалари ўз гояларини ёйишда турли усул ва воситалардан фойдаланадилар. Хусусан бу борада хайрия ва тиббий ёрдам кўрсатиш амалиётлари алоҳида ўрин тутади.

Миссионерлар ўз мақсадларига эришиш учун аҳолининг энг муҳтож ва ёлғиз тоифаларини излайдилар. Айни пайтда, бемор одамда ташқи таъсирга

мойиллик, ширин ва юпатувчи сўзга, оддий инсоний қўлаб-қувватлашга ташналик кучли бўлади. Бундай маънавий-руҳий ҳолат ҳам эътиқодий босим ва таъйиқ ўтказиш учун қулай шароит яратади.

Миссионерлар кўп ҳолларда ўз сафларини тиббиёт ходимлари ҳисобига тўлдиришга ҳаракат қиладилар. Зеро, бемор врачнинг мунтазам назорати остида даволанади. Бу эса, ўз навбатида, врачга беморни муайян вақт давомида психологик таъсир доирасида ушлаб туриш, миссионерлик тарғиботини босқичма-босқич амалга ошириш имкониятини беради.

Миссионерлар ҳар қандай киши ва жамият ҳаётида учрайдиган ижтимоий-иқтисодий муаммолардан ўзларининг мақсадлари йўлида фойдаланиб қолишга доимий эътибор бериб келганлар. Улар бугунги кунда ҳам моддий-молиявий ёрдам кўрсатишнинг турли шаклларида усталик билан фойдаланишга ҳаракат қилмоқдалар. Уларнинг «Кўзи ожизлар жамияти», «Меҳрибонлик уйи» каби ташкилотларга хайрия сифатида молиявий кўмак беришга, «Қариялар уйларига» ташкилий ва моддий (озиқ-овқат олиб бориш, муҳтож кексаларни овқатлантириш) шаклида ёрдам беришга интилаётганлари ҳам шундай хулоса чиқариш имконини беради.

Бундай тадбирларга аҳолининг турли қатламлари, жумладан, ёшлар кенг жалб этилади. Иштирокчиларга христиан адабиётларини ҳам ўз ичига олган совғалар улашилади, тадбир сўнгида албатта ибодат ва «Библия» ўқиш ҳам бўлади.

Миссионерлик билан шуғулланишга ҳаракат қилаётган айрим диний ташкилотларнинг у ёки бу ўрта мактабга янги ўқув йилига тайёргарлик кўриш учун таъмирлаш материаллари олиб бериш, ибодатга қатнайдиганларнинг бевосита таъмир ишларида қатнашиши шаклида ёрдам беришга ҳаракат қилишлари ортида ҳам ғаразли мақсадлар ётишини англаш қийин эмас.

Миссионерлар тил ва компьютер ўргатиш марказлари, ҳатто мактаб ёшигача бўлган болалар учун шу йўналишдаги ихтисослашган боғчалар очиб орқали ҳам ёшлар орасида тегишли тарғиботни ташкил этишга ҳаракат қилмоқдалар. Бунда ота-оналарнинг ўз фарзандларини ёшлиқдан бир неча тилга ўргатиш, компьютер саводхонлигини оширишга бўлган интилиши ва ёшларда бундай соҳаларга бўлган қизиқишлардан усталик билан фойдаланишга ҳаракат қилинаётганини кўриш мумкин. Миссионерлар бундай марказлар ва боғчаларда тил ва компьютер ўргатишни яхши йўлга қўйиб, пул тўловларини нисбатан арзон қилишга алоҳида эътибор берадилар. Аҳоли ўртасида ўз фаолиятлари ҳақида ижобий тасаввурни шакллантириш эса миссионерликни амалга ошириш учун ниқоб бўлиб хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

МЕТОДОЛОГИК АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Тошкент, Ўзбекистон, 2003.
2. «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида (янги таҳрири)». Ўзбекистон Республикасининг қонуни. - Тошкент, Адолат, 1998.
3. Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси. - Тошкент, 2002.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар 1-жилд. - Тошкент, Ўзбекистон, 1996.
5. Каримов И.А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. Асарлар 2-жилд. - Тошкент, Ўзбекистон, 1996.
6. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Асарлар 3-жилд. - Тошкент, Ўзбекистон, 1996.
7. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Асарлар 4-жилд. - Тошкент, Ўзбекистон, 1996.
8. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Асарлар 5-жилд. - Тошкент, Ўзбекистон, 1997.
9. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлидан. Асарлар 6-жилд. Тошкент, Ўзбекистон, 1998.
10. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурашимиз. Асарлар 7-жилд. - Тошкент, Ўзбекистон, 1999.
11. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Асарлар 8-жилд. - Тошкент, Ўзбекистон, 2000.
12. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Асарлар 9-жилд. - Тошкент, Ўзбекистон, 2001.
13. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашамиз. Асарлар 10-жилд. - Тошкент, Ўзбекистон, 2002.
14. Каримов И.А. Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Асарлар 11-жилд. - Тошкент, Ўзбекистон, 2003.

15. Каримов И. А. Ватанимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, халқимизнинг ҳамжиҳатлиги ва букилмас иродасига боғлиқ. -Тошкент, Ўзбекистон, 2004.
16. Межрелигиозное согласие – важное условие углубления демократических процессов в странах Центральной Азии (на примере Республики Узбекистан) / Материалы международной конференции, посвященной Международному дню толерантности, Ташкент, 15-16 ноября, 2002 г.

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллатиф қори Ҳошимжон қори ўгли. Залолатга кетманг! Ҳизбут тахрир фитнасидан огоҳ бўлинг. Тошкент, Мовароуннахр, 2003.
2. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Тошкент, 1992.
3. Ашараи мубашшара (Муҳаммад пайгамбарнинг 10 саҳобаси ҳақида қисса). Нашрга тайёрловчи А.Ҳакимжонов. Тошкент, 1994.
4. Аҳмаджон Ҳожи Бобомурод. Камолот сари. Тошкент, 2000.
5. Баҳромов А. Ислом ва маърифат. - Тошкент, Мовароуннахр, 2002.
6. Бекмуродов. Ўзбек менталитети: кеча ва бугун // Тафаккур. -№4, 2002.
7. Бобомуродов А. Ислом одоби ва маънавияти. Тошкент, 1995.
8. Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машхур мутафаккир ва донишмандлар) 1-китоб. Нашрга тайёрловчи акад. М.Хайруллаев. Тошкент, 1995.
9. Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. Тошкент, 1993.
10. Жалолов А. Мустақиллик масъулияти. Тошкент, 1996.
11. Жумабоев Й. Ҳаёт мазмуни ва комил инсон муаммоси. Т, 1997.
12. Жузжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги. Тошкент ислом университети, 2002.
13. Жўраев Н. Халқаро терроризм ва минтақавий можаролар. - Тошкент, 2000.
14. Жўраев У, Саиджонов А. Дунё динлари тарихи. Тошкент, 1998.
15. Закурлаев А. Гоялар кураши. - Тошкент, Мовароуннахр, 2000.
16. Зиёдов Ш. Ал-Мотуридий ҳаёти ва мероси. Тошкент, 2000.
17. Ирисов Б. Дин, ақидапарастлик ва таҳдид. Тошкент, Маънавият, 2000.
18. Ислом: бағрикенглик ва мутаассиблик. Тошкент, Университет, 1998.

19. Ислом ва дунёвий давлат (халқаро илмий-назарий конференция материаллари). Тошкент, 2003.
20. «Ислом тарихи» фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. Тошкент ислом университети. 2001.
21. Ислом. Энциклопедия. - Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004.
22. Ислом ва дунёвий-маърифий давлат: Мақолалар тўплами. З.Мунавваров ва В.Шнайдер-Детерс таҳрири остида. Тошкент, 2003.
23. Исмоил Маҳдум. Тошкентдаги «Мусҳафи Усмоний» тарихи. Тошкент, 1996.
24. Исҳоқов С. Бурҳониддин Маргиноний ва фикҳ илми. Тошкент, Адолат, 2000.
25. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. Тошкент, 1996.
26. Комилов Н. Тасаввуф: Тавҳид асрори. Иккинчи китоб. Тошкент, 1999.
27. Мансур А. Имом Аъзам – буюк имомимиз. Тошкент, 1999.
28. Маргиноний Б. «Ҳидоя». 1-жилд. Тошкент, Адолат, 2000.
29. Маънавият юлдузлари. Тошкент, 1999.
30. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, 2001.
31. Мозийдан таралган зиё. Имом ал-Бухорий. Тошкент, 1998.
32. Мустақиллик. Изоҳли илмий-оммабоп лугат. Тошкент, 1988.
33. Нуриддинов М. Тафаккур шуълалари. Тошкент, 1998.
34. Обидов Р. Қуръон, тафсир ва муфассирлар. Тошкент, Мовароуннаҳр, 2003.
35. Расулов А. Усмон мусҳафи Тошкентга қачон қайтарилган? // Имом ал-Бухорий сабоқлари. №3, 2002. 165-166-бетлар.
36. Раҳмонов Н. Рухиятдаги нур муроди. Тошкент, 2002.
37. Реадон Б. Бағрикенглик: тинчлик сари олға қадам. Тошкент, ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий комиссияси, 2002.
38. Саййид Мухаммад Хотамий. Ислом тафаккури тарихидан. Тошкент, 2003.
39. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Тошкент, Ўзбекистон, 1997.
40. Турар У. Тасаввуф тарихи. Туркчадан Н. Ҳасан тарж. Тошкент, 1999.

41. Уватов У. Имом ал-Мотуридий ва унинг таълимоти. Тошкент, Фан, 2000.
42. Уватов У. Муҳаддислар имоми. Тошкент, 1998.
43. Уватов У. Муслим ибн ал-Ҳажокож. Тошкент, 1995.
44. Ульрих Рудольф. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. Тошкент, 2001.
45. Форобий. Рисолалар. Тошкент, 1975.
46. Шер А. Ахлоқшунослик. Тошкент, 2003.
47. Шайх Нажмиддин Кубро: Мақолалар. Мас. муҳ. Э.Юсупов. Тошкент 1995.
48. Яссавий ким эди. Нашрга тайёрловчи Б. Дўстқораев. Тошкент, 1994.
49. Қориев О. Ал-Маргиноний – машхур фикшшунос. Тошкент, 2000.
50. Ҳасаний М., Қиличева К. Гиждувоний илм аҳллари хотирасида. Тошкент, 2003.
51. Ҳасанов А. Макка ва Мадина тарихи. Тошкент, 1994.

Рус тилидаги адабиётлар

1. Авеста. Избранные гимны. / Пер. с авестийского и комментарии И. Стеблин-Каменского. Душанбе, «Адиб», 1990.
2. Азимов А. Религиозный экстремизм и фундаментализм. - Ташкент, 1998.
3. Антонян Ю. М. Терроризм: криминологическое и уголовно-правовое исследование. - М.: 1998.
4. Архиепископ Владимир... А друзей искать на Востоке. - Ташкент, 2002.
5. Бертельс Е. Суфизм и суфийская литература // Избр. труды: т. 3. -М., 1965.
6. Беруни Абу Райхан. Избр. произведения. Ташкент, 1963.
7. Брейз З. Тотем и табу. М., 1997.
8. Болтаев М. Абу Али ибн Сина – великий мыслитель, ученый энциклопедист средневекового Востока. Ташкент, 1980.
9. Васильев Л. История религий Востока. М., 1999.
10. Введение христианства на Руси/ Авторский коллектив. Москва, 1987.
11. фон Грюнебаум. Г. Э. Классический ислам (600-1258) М.: 1988.
12. Дворкин А. Сектоведение. Нижний Новгород, 2002.

13. Дервиш Р. А., Левтеева А., Мусакаева А. Памятники истории, религии и культуры в Узбекистане. Ташкент, 1994.
14. Дни трепета / Сборник еврейских молитв и статей к праздникам. Иерусалим. 1991.
15. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. М., 1993.
16. Из истории древних культов Средней Азии. Христианство / Сборник статей. Сост. А. Жукова. Ташкент, 1994.
17. Ислам. Энциклопедический словарь. М., 1991.
18. Индуизм. Джайнизм. Сикхизм. Словарь / Под ред. Альдебиль М. и др. М., 1996.
19. К истории христианства в Средней Азии: Сборник статей. Сост. А. Жукова. Ташкент, 1998.
20. Кочетов А. Н. Буддизм. М.: 1983.
21. Крывелев И. История религии. Москва, 1988.
22. Леви-Брюль А. Сверхъестественное в первобытном мышлении. М., 1994.
23. Леви-Строс К. Первобытное мышление. М., 1994.
24. Малиновский Б. Магия, наука, религия. М., 1998.
25. Массе Э. Ислам. Очерки истории. М, 1963.
26. Мир философии. В 2 томах. М.: Мысль, 1991.
27. Основы религиоведения / Под. ред. И.Н. Яблокова. Изд. **третье, перераб.** и доп. Москва, 2000.
28. Основы философии. Ташкент: Мехнат, 2004.
29. Оливер П. Мировые религиозные верования. М., 2003.
30. Переселение душ. Сборник статей. Москва, 1994.
31. Радугин А.А. Введение в религиоведение. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2000.
32. Религиозные традиции мира. Справочник школьника. Бишкек, 1997.
33. Свет из глубины веков. // Отв. ред. А. Азизходжаев. Ташкент, 1998.
34. Скирбекк Г., Нильс Г. История философии. Учебное пособие. М.: 2000.
35. Снесарев Г. Реликвии доисламских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: 1969.
36. Солдатов А.В. Религиоведение. М., 2004.

37. Ставинский Б. Судьбы буддизма в Средней Азии. М.: 1998.
38. Суфизм в контексте мусульманской культуры: Сборник статей / Под ред. Н. Пригарина. Москва, 1989.
39. Тайлор Э. Первобытная культура. М., 1989.
40. Торчинов Е.А. Даосизм. М., 1998
41. Тора (с русским переводом). Под ред. П.Гиля. Москва, 1993.
42. Учение ал-Матуриди и его место в культуре народов Востока. Сборник докладов участников между. Конф., провед. 19-20 ноября 1999 г. Ташкент, 2000.
43. Хайруллаев М. Фараби: Эпоха и учение. Ташкент, 1975.
44. Шавит Ш., Афек И., Циммерман М.. История еврейского народа. Библиотека - Алия, Иерусалим, 1993.
45. Шри Ишупанишад. The Bhaktivedanta Book Trust reg., 1992.
46. Шримад-Бхагаватам. Первая песнь. В 2-х томах. (rus) The Bhaktivedanta Book Trust reg., 1990.
47. Штереншис М. Евреи Центральной Азии: В будущее из прошлого / Центральная Азия и Кавказ. Общественно-политический журнал, 1(13)2001 (Швеция).
48. Щербатской Ф. И. Избранные труды по буддизму. Москва, 1988.
49. Юнг К. Архетип и символ. М., 1991.
50. Юнг К. Сознание и бессознательное. М., 1997.
51. Яковлев Е.Г. Искусство и мировые религии. Москва, 1985.

ИНГЛИЗ ТИЛИДАГИ АДАБИЁТЛАР

1. Bhagavad-gita As It Is. The Bhaktivedanta Book Trust reg., 1990.
2. Cobbola, George. Religion in Japan: Shintoism, Buddhism, Christianity. London, 1905.
3. Conze, Edward. Buddhism: a short history. Oxford: 2000.
4. Delli, David. Guide to Hindu religion. Boston, Mass, 1981.
5. Eller, Meredith. The beginning of the Christian religion: a guide to the history and literature of Judaism and Christianity. London, 1924.
6. Edward Tylor. Religion in primitive culture. Gloucester, Mass.: P.Smith, 1970.

7. Jaina J. Jainism: the oldest living religion. Varanasi: P.V. Research Institute, 1988.
8. Holy Bible. British Isles: Cideons International, 2003.
9. Geza Roheim. Animism, magic, and the divine king. New York, 1972.
10. Glasenapp, Helmuth von. Buddhism-a non-theistic religion. London: 1970.
11. Groot, J. J. The religion of the Chinese. New York: Macmillan, 1910.
12. Klostermaier, Klaus. Buddhism: a short introduction. Oxford: 1999.
13. Lilia, Kohn. Daoism and Chinese culture. Cambridge, Mass, 2001.
14. Nicholson, Julia. Jainism: art and religion. Leicester, 1987.
15. Smith, Jonathan. Imagining religion: from Babylon to Jonestown, Chicago, 1982.
16. The sacred east: Hinduism, Buddhism, Confucianism, Daoism, Shinto/ gen. editor C. Scott Littleton. London, 1999.
17. Titze, Kurt. Jainism: a pictorial guide to the religion of non-violence. Delhi, 1998.
18. Read Carveth. Man and his superstitions. 2nd ed. London: Senate, 1995.
19. Underwood, A. C. Shintoism: the indigenous religion of Japan. London, 1934.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I қисм. Қадимий динлар	7
1.1. Қадимги Миср халқлари диний таълимотлари.....	8
1.2. Месопотамия халқларининг диний эътиқодлари.....	9
1.3. Марказий Осиё ва Эрон халқлари диний таълимотлари.....	11
1.4. Хитой диний ва фалсафий таълимотлари.....	25
1.5. Иудаизмда ахлоқий бурчлар.....	31
1.6. Ҳинд веда адабиётлари таълимоти.....	47
II қисм. Жаҳон динлари	57
2.1. Буддавийлик.....	57
2.2. Христианлик.....	64
2.3. Ислом.....	75
2.4. Ислом манбалари.....	77
III қисм. Бағрикенглик – ислом илм-фани ривожига ҳарови	84
3.1. Нақлий илмлар.....	84
3.2. Ақлий илмлар.....	91
3.3. Тасаввуф.....	94
IV қисм. Ўзбекистон – бағрикенг диёр	106
4.1. Ўзбекистонда диний қадриятларнинг тикланиши.....	106
4.2. Диний конфессиялар.....	109
4.3. Ўзбекистонда виждон эркинлиги.....	111
4.4. Диний мутаассиблик таҳдиди.....	112
4.5. Миссионерлик фаолияти: мақсад ва моҳият.....	114
Адабиётлар	120

Шухрат Сирожиддинов

**БАҒРИКЕНГЛИК — ДИНЛАРНИНГ
МАЪРИФИЙ АСОСИ**

«Тошкент ислом университети»
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2010

Муҳаррир: **С. Очилов**
Мусахҳиҳ: **У. Инсонбоева**
Саҳифаловчи: **И. Караджаев**

Босишга 2010 йил 6 декабрда рухсат этилди.
Бичими 60×84 ¼. Шартли б.т. 7,44. Нашр т. 7,40.
Адади 500 дона. Буюртма № 24.
Баҳоси шартнома асосида.

«Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа
бирлашмаси босмаҳонасида чоп этилди.
100011. Тошкент ш. А.Қодирий, 11.